

Rosine Guermandi-Mc Ferran

**Dones de l'exili republicà
1939-2005
Relats de vida**

ICRESS, Institut catalan de recherche en sciences sociales (EA 3681)
Université de Perpignan Via Domitia

Dones de l'exili republicà
1939-2005
Relats de vida

Guermandi-Mc Ferran, Rosine

Dones de l'exili republicà, 1939-2005. Relats de vida

Revue RECERC, Ouvrages de référence, Collection Europe et frontières n°3

Texte en français. 236 pages

ISSN 1961-9340

I. Institut catalan de recherche en sciences sociales, Université de Perpignan Via Domitia

1. Exil républicain espagnol – Statut de la femme – Histoires de vie -- Toulouse – Identité catalane

Résumé : Après avoir fait le point sur le statut social, politique et juridique des femmes, et présenté une synthèse sur la Guerre Civile espagnole et l'exil républicain dans le Midi de la France, le travail est centré sur les entrevues effectuées auprès de douze femmes qui ont vécu l'exode des républicains ou qui sont filles d'exilées. L'ouvrage présente une réflexion sur la construction identitaire des femmes catalanes dans la mémoire républicaine. On découvre la place des femmes catalanes dans les pratiques culturelles de l'associationnisme catalan républicain, leur rôle dans l'implantation des exilés dans la ville de Toulouse. On étudie le fait identitaire, les discriminations, les rôles sexués, la transmission de la langue et de l'identité catalanes.

RECERC

Revue électronique de l'Institut catalan de recherche en sciences sociales

Ouvrages de référence, Collection Europe et frontières n°3

Première édition : avril 2011

Université de Perpignan Via Domitia

ISSN n° 1961-9340

Fotografia de la portada : *L'illustration*, n° 5006, 11 de febrer del 1939 : refugiades arribant a Prats de Molló.

Note : la base de cet ouvrage est le mémoire de recherche présenté par Mlle Rosine Guermandi-Mc Ferran en 2006, préparé sous la direction de Mme Martine Camiade dans le cadre de la mention de Master Études Européennes et Internationales, spécialité Études catalanes, à l'ICRESS, Institut catalan de recherche en sciences sociales (EA 3681), Université de Perpignan Via Domitia.

RECERC - Ouvrages de référence - 2011 - Collection Europe et frontières n°3

Rosine Guermandi-Mc Ferran

Dones de l'exili republicà, 1939-2005. Relats de vida

Page Chapitre

4	Sumari
	Llista dels sigles emprats
8	1.- Les motivacions
11	2.- La problemàtica
25	3.- Elements de metodologia
42	4.- El marc històric
	- Definició diacrònica : identitat i estatut de les dones
	- La Guerra Civil
	- Aproximació sobre l'exili republicà en el Migdia de França
	- Els caràcters de l'exili
	- Els organismes culturals i polítics
81	5.- Retrats de dones
184	6.- Síntesi
	- La identitat
	- El fet identitari
	- Les discriminacions
	- Els rols sexuals
	- Conclusions
209	7.- Bibliografia
216	8.- Annexos
	- Quadre de dades lingüístiques
	- Model de guia d'entrevista utilitzat
	- Guia d'entrevista
234	Taula de matèries

Agraïments

Si aquesta Memòria s'ha pogut realitzar és en primer lloc gràcies a totes les persones que han acceptat de consagrar-me llargs moments per a les entrevistes. Voldria dir-los aquí que sense el seu calorós acolliment mai no hauria tingut el coratge de fer aquest treball.

Vius agraïments a Rosa, Josefina, Dolors, Lúcia, Remedios, Hermínia, Gisèle, Annie, Placer, Marie-Louise, Caroline, Hélène, per la seva paciència. Més enllà d'aquest treball de recerca, he viscut en la vostra companyia moments plens d'una gran humanitat.

Moltes gràcies sobretot a Annie, que per les seves judicials remarques i reflexions avisades m'ha ajudat molt, dia rera dia.

Voldria regradar aquí també particularment Martina Camiade que ha manifestat de l'interès per aquest estudi i que ha acceptat dirigir la meva memòria. Els seus consells han possibilitat altament la realització d'aquest treball de recerca. Sense ella l'experiència mai no hauria trobat el seu sadollament.

Tota la meva gratitud va també al meu primer professor, el senyor Pere Gamisans, que ha sabut donar-me gana d'aprendre i m'ha ensenyat la perseverança. Sense els ànims seus mai no hauria tingut el coratge de comprometre'm en estudis de català.

Enfin, voldria regradar totes les persones que de prop o de lluny han possibilitat, pel seu acompanyament moral, la realització d'aquest treball. Penso en particular a la gent de la meva família que ha sostingut diàriament el meu esforç.

Un gran mercí a totes i a tots. Aquest treball us és dedicat.

Llista dels sigles emprats

AGE : Agrupació de Guerillers Espanyols

AIT : Associació Internacional dels Treballadors

ANC : Aliança Nacional de Catalunya

ASPIC : Association Pour les Initiatives Culturelles de la vallée du Salat

BCN : Barcelona

BOC : Bloc Obrero Camperol

CNR: Conseil National de la Résistance

CNT : Confederació Nacional del Treball

CTE : Companyies de Treballadors Estrangers

DLC : Diccionari de la Llengua Catalana

ERC : Esquerra Republicana de Catalunya

FAI : Federació Anarquista Ibèrica

FFI : Forces Françaises de l'Interieur

FIJL : Federació Ibèrica de Juventuts Libertàries

FTPF: Francs Tireurs Partisans Français

GEC : Gran Enciclopèdia Catalana

GTE : Grupament de Treballadors Estrangers

IHTP : Institut d'Histoire du Temps Présent

JSE : Juventuts Socialistes Espanyoles

JSU : Juventuts Socialistes Unificades

MLE : Moviment Libertari Espanyol

MOI : Main d'œuvre Immigrée

MSC : Moviment Socialista de Catalunya

NQF : Nouvelles Questions Féministes

PCE : Partit Comunista d'Espanya

POUM : Partit Obrero d'Unificació Marxista

PSOE : Partit Socialista Obrero Espanyol

PSUC : Partit Socialista Unificat de Catalunya

RENFE : Red Nacional de los Ferrocarriles Españoles

SIA : Solidaritat Internacional Antifascista

STO : Servei de Treball Obligatori

UdeB : Universitat de Barcelona

UdP : Universitat de Perpinyà

UGT : Unió General de Treballadors

UNE : Unió Nacional Espanyola

UTM : Université de Toulouse le Mirail

1.- Les motivacions

1.1.- Les motivacions

Nàixer dona a la societat francesa dels anys 60, com és el meu cas, dona una llum particular a l'experiència de la vida i em caldria a poc a poc assajar d'entendre perquè el pare es creia autoritzat, als anys 70, de dir a la mare que com a cap de família, si ho volia, podia impedir-la d'anar al treball.

Anys més tard, jo seria violista a l'ONCT¹, ofici que exerceixo al si de la mateixa formació des de fa ara vint-i-sis anys. Durant aquestes dues dècades mai no he tingut l'ocasió de jugar una obra escrita per una dona, si bé en la Història són nombroses les obres de qualitat composades per les dones per grans formacions orquestrals (no és afirmació meua sinó que són els mateixos Mahler, Mendelssohn i altres compositors de talent, marit, germà, i/o pares de les músics que ho diuen)².

Aquestes discriminacions i moltes altres viscudes per mi no poden en cap cas ser considerades anecdòtiques. Són el reflex de la construcció política i social de la nostra societat francesa, pàtria dels drets de l'home³. L'ur llarga llista ha motivat aquesta Memòria.

Qüestionarem, doncs, tot al llarg de l'estudi, la jerarquia dels sexes i les conclusions de la nostra recerca seran inscrites en el respecte de la dimensió sexuada.

¹ Orquestra Nacional del Capítol de Tolosa

² Veure Roster, Danielle, *Les femmes et la création musicale, les compositrices européennes du Moyen Age au milieu du XXe siècle*, Paris, L'Harmattan, 1998. O encara : Escal, Françoise i Jacqueline Rousseau-Dujardin, *Musique et différence des sexes*, Paris, L'Harmattan, 1999.

³ L'absència de majúscula és volguda ja que la polisèmia del terme, que pretén a l'universalisme, permet la invisibilització de la dimensió sexuada de la societat i doncs de les discriminacions respecte a les dones. En efecte la declaració dels ' drets de l'home' del XVIIIè no s'adreçava als humans de sexe femení.

1.2.- El projecte

El projecte de mestratge inicial era de fer una monografia, a l'orientació historiogràfica no sexuada, sobre el paper de les associacions catalanes tolosanes en l'exili republicà espanyol i en particular sobre el Casal Català de Tolosa de Llenguadoc. Hauria estat la continuació d'un petit treball sobre els mitjans de comunicació del Casal Català de Tolosa de Llenguadoc realitzat el 2004 amb Martina Camiade, i pensàvem pertinent aprofundir aquest any les recerques sobre aquesta entitat i el seu rol en la conservació de la memòria republicana, el qual treball de recerca hauria estat facilitat pel fet d'exercir una professió a la mateixa capital de l'exili republicà.

Però, fent les recerques bibliogràfiques sobre el tema, descobrí el treball de DEA de Marie-Pierre Cazabon⁴ que tractava del tema.

Si bé és cert que l'estudi constitueix, conjuntament amb l'obra de Lucienne Domergue⁵, i la de Jordi Canal⁶ el treball de referència sobre l'exili republicà català tolosà i que les tres obres desenvolupen llargament les característiques polítiques i culturals del mateix exili, tanmateix vaig pensar que la recerca a l'entorn d'aquesta història es podia encara aprofundir prenent, com a subjecte d'història, les dones.

En efecte aquestes obres, si bé tracten de la qüestió del rol cultural jugat per les dones en l'exili, ho fan des d'un punt de vista globalitzador i fan abstracció, per exemple, del problema de les representacions simbòliques i de les construccions identitàries sexuades a l'entorn d'aquest engatjament cultural, oferint, en aquesta ocasió, una altra possibilitat d'investigacions.

Als inicis els meus objectius de recerca han estat un poc limitats. Consistien en evidenciar la singularitat de l'experiència de les dones catalanes al si d'una història espanyola provant d'entendre l'articulació dels esdeveniments que havien arrossegat les catalanes a comprometre's en un combat identitari al si de les associacions culturals (Casal Català, Llar de Germanor Catalana) als anys 45-50 a la ciutat tolosana.

L'orientació sexuada de la recerca es trobava confortada pel fet que m'havia adonat, fent el treball sobre el Casal Català, que només eren homes que figuraven en la creació de

⁴ Cazabon, M.-P., *Rôle et fonction des « Casals Catalans »...*, 1993.

⁵ Domergue, L., *L'exil républicain espagnol...*, 1999.

⁶ Canal, J..., *Les exils catalans...*, 2005.

les associacions culturals i polítiques i que protagonitzaven, al llarg dels anys i en majoritat, la direcció de les entitats.

La voluntat de descobrir la plaça de les dones en les pràctiques culturals de l'associacionisme català republicà esdevenia des d'aquest moment el cor del meu treball. Tanmateix els progressos de la recerca confirmaven una presència de les catalanes en d'altres llocs que culturals, en d'altres combats, polititzats més aviat que polítics, ideològicament antifascista (SIA, CNT), o encara de caràcter militars (Resistència), però també palesaven un engatjament en d'altres espais, familiars aquells, definits trivialment com pertanyent a l'esfèria privada però dels quals la pauta política no només autoritzava sinó que fomentava una introspecció dels seus termes ideològics i simbòlics.

Tot seguit es van imposar al meu esperit, relativament a les dones, múltiples preguntes reunint-se a l'entorn d'una qüestió central, esdevenint alhora hipòtesi de treball de recerca, i de la qual heus ací la formulació « Existeix, o no, un paper jugat per les dones catalanes respecte a la implantació dels exiliats republicans en la ciutat tolosana, i, si és el cas, de quina mena ? ».

1.3.- Els límits

Es tracta, doncs, aquí, de visibilitzar una història 'al femení' : la de les dones del Casal Català de Tolosa de Llenguadoc, ampliada posteriorment a d'altres dones de l'exili republicà, posant en relleu una història diacrònica sobre tres generacions d'exiliades, és a dir des de la Retirada fins a l'any 2005.

Aquest estudi englobarà doncs no només les dones de la Retirada propiament dites, ans també les de les quals l'exili més tardiu és vinculat als mateixos esdeveniments polítics, i per acabar les concernides per la definitiva integració a França.

Em sembla necessari i honest de dir aquí que sóc originària de Catalunya Nord, els meus avis maternals només parlaven el català, i que els límits del nostre estudi a l'exili *català* femení corresponen al desig personal de retre un homenatge particular a les dones catalanes, cosa que ha originat la tria de la dimensió diacrònica de l'exili femení de cara a l'eventualitat d'un estudi sincrònic.

D'altra banda fer una monografia de la primera o segona generació de l'exili femení republicà hauria superat llargament el marc d'aquesta tesina.

2.- La problemàtica

2.1.- El punt sobre les recerques actuals

El projecte, però, s'inscriu en el marc d'estudis més amples als múltiples qüestionaments als quals els treballs universitaris i les recents voluntats polítiques ja han intentat donar respostes.

És cert que les recerques històriques relatives a l'exili dels republicans s'han desenvolupat molt aquests darrers anys, especialment les que tracten de la qüestió de la Retirada, de les condicions d'acolliment dels refugiats i de les refugiades als camps de concentració de França.

D'altra banda la Ciutat de l'Occitània, Tolosa, la 'Capital francesa de l'exili republicà' mostra, per part seva, una verdadera voluntat d'implicar-se en qualsevol projecte municipal o regional per tal d'ajudar any rera any a la recuperació de la memòria dels, de les, exilia-t de-s.

Floreixen llibres sobre l'exili dels republicans *espanyols*, pel·lícules sobre els refugiats *espanyols*, exposicions sobre els *espanyols* exiliats⁷ que permeten l'aprehensió de les múltiples històries lligades a l'exili republicà a dins de les Històries espanyola i francesa.

Cal portar atenció, però, a la mateixa terminologia la qual aspira a donar d'una banda una visió globalitzadora dels esdeveniments històrico-polítics i de l'altre a esborrar el rol jugat per les dones en l'exili, oferint, al mateix temps, la possibilitat d'investigacions articulades a l'entorn d'aquests dos grans eixos de reflexió, els fruits de la qual podrien

⁷ A l'ocasió d'un homenatge a l'exili republicà espanyol es va realitzar una exposició i conjuntament va sortir l'obra *Republicains espagnols en Midi-Pyrénées* a la fi del 2004. Veure la bibliografia.

revelar-se rics d'ensenyament i permetre un eixamplament de les perspectives històriques relatives a l'exili republicà.

Des d'aleshores, s'imposa un treball de deconstrucció i la recerca d'una eina analítica adient que pugui donar contorns a l'experiència de les dones de l'exili.

2.2.- El concepte de gènere : una eina analítica

Les recerques feministes multidisciplinàries dels anys 70 van posar en evidència la necessària elaboració d'una eina de treball analítica que prengués en compte la interrogació dels esdeveniments històrics, sociològics, econòmics, culturals, polítics, simbòlics, etc.. en llur dimensió sexuada.

Les feministes americanes van anomenar aquesta nova categoria analítica el 'Gender' (el Gènere : le Genre) i la terminologia anglosaxona, controversada, fou finalment adoptada per les teòricianes feministes franceses ja que permet la diferenciació entre el sexe 'biològic' i el sexe 'social'.

El concepte de Gènere posa en relleu la construcció social, política i cultural d'ambdós sexes i permet doncs distanciar-se de les conotacions biològiques i naturalitzant lligades ideològicament al concepte de 'sexe' permetent d'esborrar històricament la jerarquització dels sexes i el fenomen de la dominació masculina.

La finalitat de les recerques de gènere és la visibilització de les dones en termes multidisciplinaris, és a dir en l'anàlisi de les relacions de sexe tan a nivell socio-econòmic que polític, jurídic, cultural, simbòlic, històric, etc.. , en la dimensió diacrònica.

Hi ha una polisèmia del terme de 'gènere' que designa, com acabem de veure'l, l'eina teòrica i analítica de referència per a la recerca en història de les dones, però a la vegada, la mateixa construcció jeràrquica dels sexes socials altrament anomenada 'sistema patriarcal' o 'sistema de gènere' com més simplement ' el gènere'.

2.3.- Dos fenòmens a prendre en compte : la invisibilització ; les representacions simbòliques i culturals

El nostre estudi s'ha de situar al si d'aquestes recerques. En efecte es tracta provar lluitar contra el fenomen de la invisibilitat de les dones, interrogant la dimensió sexuada de la

història de l'exili republicà català, i recollint, per aquesta finalitat, un « verb femení », el qual, és òbviament una producció de les representacions simbòliques de la jerarquia dels sexes, oferint a l'anàlisi posterior els seus referents identitaris.

La noció de «verb femení» és a prendre aquí tan en la seva dimensió etnològica que en un sentit sociolingüístic. Fa ressò als debats dels anys 80-90 sobre la qüestió de la feminització dels noms d'oficis desvetllant un sexisme tenaç prenent les seves arrels en la por recurrent de veure les dones accedir a una visibilitat social.⁸

Agnès Fine⁹, per part seva, posa l'accent sobre el caràcter primordial del fenomen de la representació : « em vaig adonar que era tan important d'estudiar les representacions d'un fet que el mateix fet. ».

Em refereixo també al que escriu Mary Nash¹⁰ sobre la qüestió al pròleg de la seva obra sobre les dones republicanes en la Guerra Civil :

« Este libro se propone también abordar el universo cultural de las mujeres y sostiene que las representaciones culturales y las imágenes son elementos decisivos para construir y mantener los roles y los valores culturales de feminidad y masculinidad. Sostenemos que el repertorio cultural del discurso de género, la retórica y el lenguaje de las imágenes son mecanismos importantes de control social que refuerzan los modelos de género. Cabe decifrar el significado del recurso de la violencia simbólica a través de las representaciones culturales. Argumentamos que todo ello puede ser un factor explicativo de las prácticas de consentimiento y de mantenimiento de pautas patriarcales en la sociedad. »

D'altra banda voldria assenyalar - tota vegada deixant de banda un esperit polèmic contraproductiu- els treballs de Patricia Niedzwiecki¹¹ sobre el fet que l'androcentrisme es manté viu gràcies a les estructures lingüístiques, i proposant de « demistificar el poder al masculí servit pel llenguatge », esforç fent sentit al marc de les nostres investigacions.

La tria de la periodització de l'objecte històric estudiat, dels anys 39 del XXè als inicis del XXIè, inscrit tan en una societat molt tradicional, en la qual la construcció sexuada proposa als homes l'esfèria pública i a les dones l'esfèria privada, com en una societat

⁸ Baudino, C., *Politique de la langue...*, 2001.

⁹ Agnès Fine és historiadora i antropòloga, especialista de la parentat en les societats europees. Va ser docent-cercadora a l'UTM del 1971 al 2001, i és directora d'Estudis a l'EHESS des del 2001. És també membre nomat del Consell Superior de l'Adopció i co-fundadora i membre del comitè de redacció de la revista *Clio, Histoire, Femmes et Sociétés*. Aquesta citació és extreta d'una taula rodona del 16 /10/ 1981 el tema de la qual era ' Història oral i història de les dones', text establert per l'IHTP el 1982, consultable a la Biblioteca de la Universitat Paul Sabatier a Tolosa.

¹⁰ Nash, M., *Rojas las mujeres republicanas....* p.32/33.

¹¹ Niedzwiecki, P., *Le langage au féminin*, 2000.

moderna en plena evolució, pel que fa a l'estatut de la dona, és un element a prendre en compte en l'orientació de la nostra recerca, considerant, però, amb una atenció particular, el fet que cada vegada més les instàncies universitàries dedicades a l'estudi de la problemàtica del gènere no troben pertinent, sinó perillosa, la separació de les esferes públiques i privades en les investigacions sobre les dones.

Al·ludim en particular als nombrosos treballs de Gisela Bock¹² reunits en un article del 1991 sota el títol '*Challenging Dichotomies*' « desafiar les dicotomies » que conceptualitzen una altra visió de la recerca en història de les dones palesant el fet que les activitats públiques dels homes es recolzen sobre el treball domèstic de les dones o encara, a altre nivell, que « els Estats legiferen sobre l'íntim i fins i tot, pel que fa als règims totalitaris, intenten destruir tota esfera privada ».

Cal precisar, d'altra banda, que els sabers de sempre són construïts a partir d'una perspectiva masculina i una gran part dels estudis sobre l'exili dels republican-e-s proposen un retallament dels esdeveniments històrics deixant als àmbits militar i polític (Thébaud, 2004), esferes majoritàriament devoludes als homes, la més ampla plaça.

Un debat historicista sobre aquesta tria, força pertinent al capdavant, superaria no gensmenys llargament les ambicions i els límits d'aquest treball. En canvi assajar lluitar contra el fenomen de la invisibilitat de les dones, donant-les la paraula, és la finalitat d'aquesta Memòria.

Han de ser mencionades ací les reflexions d'Alain Corbin¹³ al preàmbul de l'obra de Françoise Thébaud¹⁴ sobre la història de les dones, que proposen una nova orientació de treball per a 'l'elaboració d'una cronologia al femení':

« il s'agit [...] de tout ce qui relève d'une relecture du passé ré-interrogé au féminin, d'une remise à plat des catégories établies, des hiérarchies et des oppositions instituées, d'une saisie de nouvelles scansions, d'une réinterprétation des événements ; en bref, de l'élaboration d'une 'chronologie au féminin'. Force est de constater que nous restons en attente de travaux majeurs et décisifs, à ce propos. C'est que le projet nécessite, au préalable, un long travail de déconstruction, puis de détection de sources, dans la mesure où celles qui étaient jusqu'alors utilisées étaient masculines. »

¹² Gisela Bock és també autora del text '*Le nazisme. Politiques sexuelles et vies des femmes en Allemagne*', in *Histoire des femmes en Occident-Le XXe siècle*, sota la direcció de Françoise Thébaud, Paris, Plon, p.233-259. Citat dins Thébaud, F., *Écrire l'histoire...*, p.85.

¹³ Alain Corbin, historiador especialitzat en història social i de les representacions ha estat catedràtic a París I-Sorbonne.

¹⁴ Thébaud, F., *Écrire l'histoire...*, p.85.

Acabem de veure que, si bé l'exili republicà ha fet l'objecte, aquestes darreres decenies, d'una profusió de treballs de recerca, la visió globalitzadora, conforma a les normes historiogràfiques, ha invisibilitzat la plaça i el rol de les dones exiliades, justificant, com ho palesa Alain Corbin, noves investigacions per a esculptar, fer viure, nàixer, uns destins, compromesos, actuacions, rostres de persones oblidades per la història.

La tota primera de les qüestions a les quals hem d'intentar respondre és la de la identitat. Si la qüestió és múltiple (Qui són doncs aquestes dones ? S'han casat o no ? Han tingut fill-e-s ? On són ? Què fan, o han fet, de llur vida ? etc..) ens cal abans de tot assajar definir què entenem per 'identitat'.

2.4.- La identitat

Les dones exiliades, un grup social a part entera ?

Es tracta, de fet, de saber si existeixen elements socials, culturals i polítics que reagupen les dones exiliades, és a dir si existeix una identitat social col.lectiva devoluda a les dones per la societat ? I, si és el cas, quines són aquestes característiques comunes a totes les exiliades republicanes ?

La identitat a través de la llengua

La història, sense orientació sexuada particular, ens dóna alguns elements dels quals retindrem aquí les grans línies : en l'Antiquitat els grecs són els hel.lens que parlen la llengua grega per oposició als bàrbars perses, etruscs, escites o cartaginesos que són els que no la parlen.

La pertinença a la comunitat és doncs definida per la mateixa pertinença lingüística.

Segons Tucídides¹⁵ els Euritanians, poble pertanyent als Etolians, no poden ser considerats com a grecs ja que :

- Parlen una llengua als accents diferents
- Tenen costums culinaris diferents : mengen carn cruda
- No tenen la mateixa organització política.¹⁶

¹⁵ Tucídides, historiador del segle V a.JC, és l'autor, entre altres, de l'obra *La guerra del Peloponès* (431-404 a.JC).

Per Isòcrata, orador de les acaballes de l'època clàssica, en què les ciutats desapareixen, el món grec es defineix per :

- Una comunitat d'educació (el gimnàs), de cultura.

Si ens referim a aquestes definicions, la identitat social i cultural passa per la llengua, els costums culinaris, les pràctiques educatives i l'organització política.

Més a prop de nosaltres i del nostre subjecte, Marie-Claire Zimmerman¹⁷ ens recorda que, prè en la seva dimensió diacrònica, l'exili català té « una especificitat que convé d'estudiar » i « que exigeix relectures pregonas » : « s'il ne s'agit pas de parler des exils catalans pour se démarquer des nombreux et douloureux exils subis per les Espagnols au cours des trois derniers siècles, il n'en est pas moins vrai que la situation particulière des Catalans en Espagne depuis la fin du Moyen-Age, les menaces qui ont si souvent pesé sur leur langue, le voisinage aussi avec la France, sont autant de facteurs objectifs qui, une fois réunis, constituent un phénomène spécifique qu'il convient d'étudier en tant que tel [...] »

L'exili és doncs una experiència comuna a les dones exiliades – però no específica al grup estudiat - i que interroga la identitat cultural i política de les persones, al centre de les quals, com l'ha palesat Marie-Claire Zimmerman, es troba la llengua.

Anne Charlon¹⁸, per part seva, posa l'accent sobre l'existència d'una identitat catalana : « non que les exilés 'espagnols' n'aient pas eu de pratiques culturelles, ou des pratiques culturelles totalement différentes, dans leur forme, de celle des catalans, mais c'est la spécificité même de la culture catalane, et le rôle de cette culture comme fondement et preuve de l'identité catalane qui expliquent la spécificité des pratiques »

En canvi Maria Llobart¹⁹ subratlla, en el seu article sobre la revista *Foc Nou*²⁰, encapçalada per l'èlita intel·lectual i política de Catalunya, que l'exili català és polític abans de tot. « Rappelons tout de même que l'exil catalan était avant tout politique, ce qui engendra inévitablement des corrélations entre les sphères politique et culturelle. »

¹⁶ Curs d'història antiga de Claudine Leduc, UTM, 1983.

¹⁷ Canal, J..., *Les exils catalans...*, 2005.

¹⁸ Idem, p.309.

¹⁹ Canal, J..., *Les exils catalans...*, p.319

²⁰ La revista *Foc Nou* va aparèixer durant l'Alliberació, el 11 de setembre del 1944, a Tolosa. Ràpidament encapçalada per Domènec de Bellmunt, periodista i figura de l'exili català a Tolosa, fou tirada a 5000 exemplars i va desaparèixer el 1947, quaranta-quatre números havien estat publicats.

Tanmateix l'autora precisa que : «Dans le domaine politique, *Foc Nou* se veut l'organe fédérateur des tendances idéologiques distinctes. Au niveau culturel, son rôle comme producteur et promoteur culturel prend forme dans cette lutte qui caractérise tout l'exil catalan : la sauvegarde de l'identité catalane.»

Heus ací doncs algunes definicions històriques precisant la noció d'identitat col·lectiva. Palesen que la pertinença a la comunitat pot ser definida per la mateixa pertinença lingüística (segons Tucídides), o encara per la comunitat d'educació, de cultura (segons Isòcrata), mentre les recerques recents (Zimmerman, Charlon) posen en relleu una especificitat cultural i política catalana de l'exili espanyol : el combat identitari per a la salvaguarda de la cultura catalana.

Considerant aquestes definicions, ens proposem, al marc de la nostra recerca, de descobrir relativament als discursos de les protagonistes, quina és la relació entre llengua i identitat mantinguda per les exiliades ?

En d'altres termes, es tracta de veure si la dimensió sexuada aporta una nova llum a aquestes nocions globalitzadores de 'identitat col·lectiva' i 'identitat catalana' i, si és el cas, en quina mesura ?

La llengua, un combat sexual per la identitat política?

Si bé reivindicuem les nostres democràcies occidentals com hereves de la democràcia grega, la llengua és avui llengua dels estats, llengua de les nacions, de les nacionalitats. Assenyala una organització política i territorial totalment diferent de la de la Grècia Àntiga.

Però hi ha un invariant que travessa els segles i la diversitat de les organitzacions polítiques intrínseca a cada època, és el fet que una llengua és l'expressió d'un poder polític. Ara bé el poder polític és també masculí.

La terminologia emprada per Maria Caballé²¹, relativament a l'aprenentatge de la llengua d'arribada pels infants d'exilia-t-de-s, és significativa. Posa en relleu una jerarquització tan diglòssica que genèrica entre ambdós idiomes, el català llengua apolítica *maternal i/o familiar* i el francès, llengua de l'exterior, de l'espai públic, doncs nova llengua política. La cito : « À l'image de ses parents, l'enfant d'exilé catalan est pris entre deux langues, dont l'une, la langue maternelle n'est plus pour lui que la langue familiale, celle de l'intime, qui peut donner le mirage d'une langue perdue, fusionnelle ; alors que le français

²¹ Canal, Jordi, ..., *Les exils catalans...*, p.213

mis à distance dans la maîtrise, peut paraître désincarné, coupé de la profondeur constituante de l'inconscient qu'a la langue maternelle. »

Per l'anàlisi dels termes de la transmissió de la llengua tractarem de saber si existeix, o no, una actitud sexuada de les pràctiques lingüístiques, i si és el cas assajarem de saber si els mecanismes triglòssics (català, castellà, francès) s'articulen, o no, al sistema de gènere.

Si es confirmava la pertinència d'aquestes qüestions, ens caldria des d'aleshores verificar d'una banda la hipòtesi segons la qual les pràctiques lingüístiques de les dones exiliades corresponen a la denegació de llur identitat política a l'estat espanyol i de l'altra que els jocs de poder triglòssics entre les llengües d'estat (el castellà i el francès) i la llengua regional (el català) són indistingibles de les discriminacions de gènere.

Aquest element posaria doncs en relleu l'existència d'una característica comuna al grup de les dones exiliades de les dues generacions estudiades (o tres si incloem els elements relatius a la generació 1885-1905) i doncs d'una especificitat identitària intrínseca al grup estudiat, cosa que ens proposem estudiar al marc d'aquesta tesina.

La identitat a través de les tradicions culinàries

Com ja l'hem vist en el paràgraf anterior les pràctiques culinàries poden ser considerades com formant part, històricament, dels elements que defineixen la pertinença a una mateixa cultura (Tucídides).

Les pràctiques culinàries, en el casament, són assumides per les dones que així trameten una identitat cultural i política de la qual són excloses. En efecte, hi ha, a la societat espanyola dels inicis del segle XX, una voluntat de construcció d'una cultura femenina, materna, no intel·lectual per definició, i de la qual 'la nova dona' noucentista immortalitzada per Eugeni d'Ors²² i 'l'àngel del hogar' pronada per Pilar Primo de Rivera²³ són les perfectes representacions ideològiques.

Existiria doncs una cultura femenina, « de la pobre dona » confinada a la llar, destinada a no estudiar sinó per cosir, cuinar i cuidar-se dels infants ? Una cultura materna, popular, per definició, de la qual les pràctiques culinàries serien una manifestació, per oposició a una cultural intel·lectual reservada als homes ? No és, justament, caure en

²² Eugeni d'Ors és definit per Josep Murgades, catedràtic de filologia catalana a la universitat de Barcelona, com a 'màxim verificador del noucentisme'. El racionalisme burgès trobarà en els escrits d'Eugeni d'Ors un mitjà cabdal de divulgació de la seva ideologia.

²³ Pilar Primo de Rivera és la filla de Miguel Primo de Rivera i germana de José Antonio Primo de Rivera, fundador del partit fascista de la Falange. Va ser fundadora de la *Sección Femenina de la Falange* creada a la primavera del 1934 per transmetre els valors morals ideològics del franquisme.

l'essencialisme que la societat voldria veure'ns adoptar quan ens posem les preguntes des d'aquest enfocament?

Ara bé, les pràctiques culinàries no tenen res a veure amb una especificitat femenina però, al més aviat, i com acabem de veure'l, són assumides per les dones perquè el model sexual cultural de la divisió dels rols entre esfera pública o privada, atribuint a les dones les tasques domèstiques, entre altres, la cuina, els-hi imposa.

Els discursos de les entrevistades respecte a les pràctiques culinàries ens haurien d'aclarir sobre els rols sexuals, i llurs representacions simbòliques i culturals ens hauria d'informar sobre els termes de la transmissió encarregada (o no ?) de les discriminacions de gènere.

Cal assenyalar, d'altra banda, que si l'exili republicà consta de dones intel·lectuals (com ara Mercè Rodoreda o Aurora Bertrana) malauradament, cal dir que les dones de l'època excepcionalment poden accedir a una activitat creadora i és sobretot gràcies a llurs qualitats morals particulars i a estratègies transgressives dedicades a l'autodidactisme per circumvenir el sistema de gènere.

2.5.- Les trajectòries sexuals

La Retirada o el pas tardiu de la frontera : una experiència sexual

L'experiència del pas de la frontera, espai polític per definició, haurà de ser estudiada en la dimensió sexual. En efecte es tractarà de verificar si hi ha, o no, reproducció de les discriminacions respecte a les dones, i quines en són les conseqüències per les exiliades. Caldrà respondre a la qüestió següent : el pas de la frontera enterina, o no, l'estatut de menora de les dones ?

Les trajectòries educatives i professionals de les tres generacions (dels 1885/1905 ; 1918/1938 ; 1938/1951)

Hem pensat que l'origen del medi socio-professional al qual les protagonistes pertanyen forma part de la construcció identitària social del grup estudiat, i per aquesta finalitat pensem demanar a les entrevistades de dir-nos el que saben o es recorden o encara el que els ha estat tramès - en el cas que no haguessin conegut els pares (per qualsevol motiu) - sobre les trajectòries educatives i professionals dels pares/mares de la primera generació (o avis/àvies de la segona), i com se situen respecte a aquest heretatge.

Un sistema educatiu discriminatori

Recordem aquí com Amèlia García Checa²⁴ ha posat en relleu²⁵ que « la condició social de la dona a Catalunya de començament de segle XX es caracteritza per la segregació de gènere i professional, la desigualtat política i educativa i la discriminació legal i laboral. ». Ha palesat, d'altra banda, un greu problema d'analfabetisme femení degut a les estructures educatives, si bé els xifres mostren un millorament progressiu entre els noucents i els anys 30 amb una situació menys enderrida a Catalunya que a la resta de l'estat espanyol. «Les deficiències del sistema escolar - poques infraestructures, professorat escassament qualificat – i el fracàs de les iniciatives renovadores sorgides des de final del noucents, van produir una taxa d'analfabetisme molt elevada : segons el cens de 1900, a Espanya, aquest problema afectava un 71% de la població femenina i a Catalunya un 69,7%. [...] i el 1930, el percentatge d'analfabetisme es redueix a un 65% al conjunt de l'estat espanyol i a un 32% a Catalunya.»

Les construccions ideològiques discriminatòries i les conseqüències

Fa una reflexió molt interessant sobre les construccions mentals ideològiques sexuades de la societat espanyola dels inicis del XXè (era el mateix a l'estat francès a la mateixa època) arrossegant a la jerarquització dels rols i dels salaris. Denuncia la noció discriminatòria de 'salari d'apunt'.

« La identitat cultural de les dones no es va formular, com en el cas dels homes, a partir de la seva identificació amb un treball, sinó a partir de l'exercici de les seves responsabilitats familiars. Aquest fet tingué conseqüències importants, tan en les expectatives, com en la trajectòria laboral de les dones : d'una banda, va permetre negar al treball domèstic la categoria de treball propiament dit. D'altra, va contribuir decisivament a desvaloritzar el treball assalariat femení, ja que, en comptes de presentar-lo en termes de responsabilitat o corresponsabilitat en l'economia familiar, no deixa de considerar-se com quelcom secundari, accessori, transitori i complementari del masculí. »

Ens caldrà veure a través dels discursos de les entrevistades si aquestes posicions es verifiquen i si hi ha simetria o dissimetria de les trajectòries educatives i professionals sexuades tan per la primera com per la segona generacions.

²⁴ Amèlia García Checa és doctora en Història i professora a la Universitat de Barcelona.

²⁵ In *La història de les dones als països catalans al segle XX*, El Temps, Barcelona, fascicle I, consultable a la biblioteca del Casal Català de Tolosa de Llenguadoc.

La qüestió que s'imposa des d'aleshores, per seguir retratar aquest exili republicà femení, és de saber si el fet d'arribar a l'adolescència a França ha estat un factor d'afavoriment de la integració de les exiliades i més precisament si els-hi ha possibilitat l'accés als estudis i a una professió oferint-los una autonomia.

Provarem també saber si la diacronicitat de l'estudi palesa o no, una evolució, i si és el cas, en quin sentit, pel que fa a la situació i als drets de les dones.

L'exili, una sort per les dones ?

S'ha dit sovint de l'exili que ha estat un factor de desclassament social pels refugiats espanyols. Caldrà veure, però, si la dimensió sexuada de l'anàlisi de les trajectòries educatives i professionals confirma o no, pel que fa a les dones de les generacions 1885-1905 i 1918/1938, el mateix fet.

En efecte, si bé la constitució francesa ha proclamat, des del 1946, la igualtat entre homes i dones (normalment la discriminació dels salaris masculins i femenins ja és entredita), que la llei sobre les convencions col·lectives precisa : ' a treball igual, salari igual', i que el decret d'aplicació de la llei sobre l'egalitat de remuneració ha estat ratificat el 1973, els usos i les mentalitats seran els més forts.

Encara avui el tema és d'actualitat. Les estadístiques de l'INSEE²⁶ del 2004 fan estat d'una diferència de 16,5% en la funció pública d'Estat, i de 23% en el domini privat (a l'estat francès). En d'altres termes es tractarà de verificar si el fenomen del desclassament social patit pels republicans espanyols en l'exili, del qual s'ha parlat molt, té, o no, cap pertinència històrica al marc del nostre estudi sexuat, merament dit, si l'experiència de l'exili ha canviat, o no, les condicions laborals de les dones exiliades, el sistema de gènere estant comú a ambdós estats espanyol i francès.

Per altra banda haurem de veure, a través dels discursos de les dones de la segona generació, si hi ha una evolució de la societat francesa respecte a la condició i als drets de les dones. Més precisament, les dones tindran, o no, la possibilitat de fer estudis superiors, i si és el cas, en quina proporció ? Tindran, o no, la possibilitat d'exercir una professió possibilitant-los una autonomia diferent de la de les mares o els caldrà desenvolupar estratègies per circumvenir el sistema patriarcal ?

Si no han pogut fer estudis, quins han estat els factors desfavorables ? La pobretat ? El sistema de gènere ?

²⁶ Amnesty International, *Les violences...*, 2006.

Responent a aquestes preguntes podrem palesar en quin sentit s'ha fet l'evolució dels drets de les dones en l'exili.

2.6.- El fet identitari

L'herència política o cultural

Si l'exili republicà és per definició polític, és, a la vegada, un repte cultural. Més enllà de la singularitat de les històries, la repressió de la cultura catalana afegida a l'experiència dolorosa de l'exili induirà, segons els casos, actituds diferenciades, no tallades, òbviament, per part dels, de les exilia-t-de-s, centrades sobre la reivindicació, o l'abandó i/o el tabú, de l'herència política i/o cultural d'origen, elements que estudiarem des d'un enfocament sexual.

D'altra banda, ens caldrà verificar primerament si hi haurà, o no, transmissió de la/les cultures originals, i si és el cas, en quins termes i per qui passarà, i segonament si hi haurà, o no, acceptació, per part de les mares, de la doble pertinença política i cultural dels infants.

En el cas que no hi hagi transmissió, hi haurà, o no, una apropiació futura de la cultura d'origen per part de les protagonistes de la segona generació?

L'apropriació

Anne Charlon²⁷ posa el problema de l'apropriació de la llengua original a la segona generació : « Pour ce qui est de la culture populaire, les exilés se trouvent confrontés, à partir de 1947, au choix entre l'intégration ou la préservation de l'identité culturelle, problème qui se pose tout particulièrement pour les enfants de l'exil scolarisés en français. Pour ceux qui se trouvent dans une communauté catalane numériquement importante les liens culturels se maintiendront avec les *Casa/s* ; pour ceux qui seront isolés ces liens n'existent que dans la famille. »

Breument, assajarem doncs de fer un estudi que prengui en compte la diversitat de les actituds afaïonant les característiques de les transmissions intergeneracionals i transgeneracionals.

²⁷ Canal, J., *Les exils catalans...*, capítol ' culture catalane et exil', p.311.

La construcció de la memòria

Henry Rousso²⁸. ha posat en relleu que la memòria es construeix a dins d'un « contexte familial, social, nacional » : « La mémoire, au sens premier du terme, est la présence du passé. (...) La mémoire, pour prolonger cette définition lapidaire, est une reconstruction psychique et intellectuelle qui charrie de fait une représentation sélective du passé, un passé qui n'est jamais celui de l'individu seul, mais d'un individu enserré dans un contexte familial, social, national. A cet égard toute mémoire, par définition, est "collective", comme l'a suggéré Maurice Halbwachs. Son attribut le plus immédiat est d'assurer la continuité du temps et de permettre de résister à l'altérité, au "temps qui change", aux ruptures qui sont la destinée de toute vie humaine, bref elle constitue –c'est une banalité- un élément essentiel de l'identité, de la perception de soi et des autres. Mais cette perception diffère selon que l'on se situe à l'échelle d'un individu ou à l'échelle d'un groupe social, voire d'une nation tout entière. Si le caractère collectif de toute mémoire individuelle semble aller de soi, en revanche l'idée qu'existe une "mémoire collective", c'est-à-dire une présence donc une représentation du passé qui soit partagée dans les mêmes termes par toute une collectivité fait encore problème. »

Si qualsevol memòria és, com el palesa Henry Rousso, conservadora per definició en el sentit que ha d'assegurar « la continuïtat del temps i de permetre resistir à l'alteritat, al 'temps que canvia', a les ruptures que són el destí de cada vida humana » i que constitueix « un element essencial de la identitat, de la percepció de si mateix i dels altres », caldrà demanar-nos què encobreix la noció de 'memòria col.lectiva' i estudiar en quina mesura la « reconstrucció psíquica i intel.lectual », el deure de memòria pren en compte la dimensió sexuada ? En quina mesura la historiografia, que de sempre ha invisibilitzat les dones, legítima en les memòries individuals la dimensió sexuada, és a dir pren en compte el rol, les actuacions, els compromesos, els combats de les dones per a la salvaguarda de la cultura, per la mateixa reconeixença dels drets polítics, socials, civils ?

Considerem a l'instar de Jean-Jacques Becker ²⁹ que la mateixa memòria ha de ser objecte d'anàlisi. Vet ací les reflexions seves : « Quelle que soit l'époque considérée, les événements avaient été forgés par des acteurs qui avaient été formés dans une mémoire donnée et cette mémoire a joué sur leur comportements. De sorte que, quel que soit le bout par lequel on prenne notre thème, il apparaît bien que la mémoire est objet d'histoire, parce

²⁸ Rousso, Henry «La mémoire n'est plus ce qu'elle était », *Écrire l'histoire du temps présent*, Institut d'Histoire du Temps Présent, CNRS Histoire, Paris, 1993, 417 p, p.110-111.

²⁹ Becker, Jean-Jacques, « La mémoire, objet d'histoire? », *Écrire l'histoire du temps présent*, Histoire du Temps Présent, Institut d'Histoire du Temps Présent CNRS Histoire, Paris, 1993, 417 p, p.115-116.

qu'elle entre dans le fonctionnement de l'histoire, et que ne pas analyser la mémoire à une époque, c'est se priver d'un des facteurs du comportement des hommes ».

Tanmateix les reflexions de Phryné Pigenet³⁰ posen l'accent sobre l'existència i les característiques d'una memòria comuna a tots els exiliats republicans : « on a souvent tendance à regarder l'exil espagnol de 1939 à travers une grille de lecture exclusivement politique ou culturelle qui doit beaucoup à la mémoire des acteurs et à la représentation qu'ils ont souhaité offrir d'eux-mêmes. Cette mémoire sinon unanimiste dans l'interprétation des événements, du moins largement partagée et acceptée par la communauté exilée valorise le choc du passage de la frontière, le séjour dans les camps ou la participation aux combats de la Résistance, poursuite logique de la lutte antifasciste entamée sur le sol national et gage d'un retour victorieux. »

Existiria doncs una memòria col.lectiva republicana i seria els mateixos actors que en privilegiarien la dimensió política i militar ?

Tanmateix la dimensió política i militar no és una especificitat de la memòria republicana però, al més aviat, caracteritza una orientació historiogràfica que de sempre ha privilegiat els esdeveniments relatius als alts fets militars i polítics invisibilitzant de fet tota acció inscrivint-se en un altre domini, primordial si bé menys espectacular, com ara la transmissió de la dita memòria (en les seves múltiples formes : política, cultural, familiar, simbòlica, social, etc..), l'engatjament per a la salvaguarda de la cultura, l'educació dels nens, l'avituallament dels camps, la participació a l'economia abans, durant, i després les guerres, etc..

Si bé progressos han estat fet aquestes darreres decenies i que nombrosos treballs universitaris a partir dels anys 70 es dediquen als estudis sexuals, no hi ha encara cap dona sobre els monuments als morts de la guerra. El caràcter de la remarca no és anecdòtic, malhauradament, i palesa que les dones no són visibles per la societat i per la Història, fins i tot apareixen esporàdicament en les darreres obres sobre els republicans espanyols³¹.

En aquest sentit postulem que existeix un tarranà inconscient deutor d'aquesta jerarquia viscuda pels actors-trius (tan els entrevista-t-de-s com els mateixos cercador-e-s i historiador-e-s) com no interrogable i l'objecte serà aquí de fer una introspecció dels termes simbòlics d'aquesta memòria col.lectiva per palesar-ne la seva dimensió sexual.

³⁰ Canal, .., *Les exils catalans...*, p.137.

³¹ Veure Papy, M., *Les espagnols...*, 1999 i *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées, Exil, Histoire et Mémoire*, Toulouse, PUM, 2004.

Ens dedicarem, doncs, en aquest estudi, a aportar elements a la història social i als fenòmens associats, prenent les dones, i més exactament les dones catalanes, com a subjecte d'història. Es tracta, en efecte, donar a la recerca una llum particular, un altre relleu, que pensem pertinent per sondejar més pregonament el cor de la història plural catalana.

El pla del treball

Primerament consagrarem un capítol a la qüestió de la metodologia des d'un punt de vista de la investigació directa ja que tenim la sort de conèixer les protagonistes i de poder recollir les seves històries singulars. Palesarem l'avantatge de poder treballar sobre dues o fins i tot tres generacions però també parlarem de les dificultats encontrades durant la recerca.

Dedicarem després una segona part al marc històric i provarem aleshores de posar en relleu l'aspecte multiforme de la història de l'exili republicà i d'interrogar-la des d'un punt de vista historicista sexuat. Intentarem doncs palesar els progressos i els endarreriments de la història quant a la condició de les dones a l'Estat espanyol i a l'Estat francès i farem el punt sobre les recerques feministes actuals prenent en compte el concepte de Gènere i llur aportació quant a la problemàtica de l'exili republicà femení.

En una tercera part presentarem els retrats de dotze dones exiliades analitzats temàticament a partir d'entrevistes.

Finalment provarem, en una quarta i darrera part, de fer la síntesi de les dades recollides i intentarem unes primeres conclusions.

3.- Elements de metodologia

3.1.- Organització del treball

El punt central d'aquesta recerca són els relats de vida. El corpus d'entrevistes consta de les narracions i testimonis de dotze dones exiliades republicanes : sis que han passat la frontera i sis que han arribat nadó - o que han nascut - a França mateix.

Els capítols consagrats al marc històric seran doncs el més breus possible. Necessaris per contextualitzar la recerca deixaran nogensmenys la més ampla plaça a l'anàlisi temàtica dels retrats de dones.

L'originalitat del camp d'estudi, i la dificultat a cernir els contorns d'aquesta història particular pràcticament coetània fan de les fonts orals una eina de treball imprescindible que serveixi de complement a la migrada bibliografia.

L'aproximació

Des d'aleshores ens trobem davant d'una dificultat major, la del mètode adient a l'estudi de la història de les dones.

El que caracteritza tota investigació referint-se a qüestions relatives a les dones com a subjecte d'història dona la mesura de la dificultat a la creació de l'eina adequada.

El rol de les dones catalanes de la Retirada (per extensió) a dintre de la societat republicana catalana exiliada es pot caracteritzar doblament : d'una banda pels seus límits cronològics i, de l'altra, pel fet que no n'en sabem pràcticament res.

Una memòria dolorosa i oblidada

Per capir l'originalitat d'una experiència femenina viscuda sovint de l'interior i que mai no s'ha narrada, el recurs a l'entrevista sembla imprescindible i una eina privilegiada particularment adient en la història de les dones per posar en relleu l'organització de la memòria i ajudar a la visibilitat dels seus mecanismes gens detectables en les fonts escrites.

Com acabem de palesar-ho en el capítol anterior, posant en qüestió els termes i els referents de la memòria col·lectiva republicana es tractarà, al marc d'aquesta tesina, de fer surgir el 'reprimat de la història recent', segons la mateixa terminologia de Françoise Thébaud sobre la utilització de les fonts orals en la història de les dones.³²

D'altra banda, el caràcter de proximitat temporal de l'objecte històric conforta també la tria de la font oral com a mètode de recerca : aquests quaranta anys que ens separen dels inicis del període estudiat intercedeixen, en efecte, a favor del recolliment dels testimonis de les protagonistes dels esdeveniments, l'estudi de les trames de vida i els múltiples retallaments de les mateixes trajectòries oferts per la diversitat i la riquesa dels encontres representant un avantatge de més per a la restauració d'una memòria dolorosa i oblidada..

32 Thébaud, F., *Écrire l'histoire...*, p.71

Enfin, la persona, durant 'l'esforç de fe' de les entrevistes, ofereix un discurs altament subjectivat i multiforma afavorint l'emergència d'un mode de percepció de caràcter valoratiu quant a l'aprehensió de l'experiència viscuda, esdevenint, per cert, terreny propici a l'estudi de la confrontació de les interaccions recíproques dels nivells històric i simbòlic i de les dimensions del Públic i del Privat.

En aquest sentit el material humà accedeix a l'estatut d'arxius dignes d'historicitat³³.

El mètode d'enquesta i les protagonistes

De moment només he realitzat dotze entrevistes o trucades³⁴ que m'han permès concloure en primera instància que el poder d'observació ofert per l'entrevista semi-directiva sembla convenir particularment a la comprensió del funcionament intern de l'objecte històric observat en les seves dimensions temporals.

Com que volia entrevistar dones catalanes he decidit anar al Casal i demanar l'ajuda dels professors meus, Pere i Maria Gamisans. És doncs gràcies a Maria Gamisans que vaig tindre l'ocasió d'encontrar Annie que seguia els cursos de català i que esdevindria una de les meves protagonistes de la segona generació. Annie em presentaria Rosa i em donaria les coordenades de Marie-Louise. Gerrió Garròs, tresorer de l'Entitat, també em facilitaria molt les investigacions donant-me les coordenades telefòniques de tot un llistat de gent catalana que havia passat a la Retirada. És d'aquesta manera que vaig conèixer Josefina.

Encontraria al col.loqui de febrer 2005 sobre l'exili republicà, totalment per sort, parlant amb la gent després de les ponències, Dolors i Gisèle que de seguida acceptarien de testimoniar. Gràcies a Dolors encontraria Caroline, la seva segona filla, i Gisèle m'aconsellaria d'anar a encontrar Llúcia, sòcia del Casal Català.

Marie-Louise em donaria les coordenades d'Hermínia que ja, a l'ocasió de la sortida de l'obra del Consell Regional dirigida per Josep Jornet, ella mateixa havia entrevistat relativament a l'actuació de resistent durant la guerra 39/45. Finalment durant les sessions de reeducació amb la meua osteòpata, Héléne, aprendria que la seva mare és catalana i és 'naturalment' que Héléne esdevindria protagonista de la segona generació mentre Remedios, la seva mare, protagonista de la primera.

El corpus a estudiar constaria doncs de dotze persones a entrevistar. Les he escollides en primera instància segons un retallament trivial consistint només en la diferència

33 Ídem. p.71

34 Es tracta de Rosa, Josefina, Dolors, Llúcia, Remedios, Hermínia, Gisèle, Placer, Annie, Caroline, Marie-Louise, Héléne.

d'edat - que definiria la línia entre ambdues generacions, pensava -, la no pertinència del qual es va revelar ràpidament. Des d'aleshores em trobava davant d'una altra dificultat : sobre quins elements reposaria el meu retallament cronològic ? Com seriar i jerarquitzar les preguntes ? I des de quin enfocament ? Sociològic o al més aviat etnològic ? I quines en serien les conseqüències metodològiques ? I sobretot, llevat del fet que volia donar la paraula a les dones, què volia saber exactament ? I com arribar a saber-ho ?

L'eina metodològica adient : el guia d'entrevista

M'ha estat molt difícil l'elaboració d'un guia d'entrevista i m'ha demanat molt de temps. En aquesta fase del treball les reflexions matisades i molt clares de Bertaux³⁵ com també els consells judicials de Martina Camiade i d'Annie Rieu³⁶ m'han ajudat d'una manera decisiva a prendre la mesura exacta de les qüestions a tractar durant l'exploració.

Es tractava jerarquitzar les preguntes segons un pla cronològic que ens ajudaria a palesar posteriorment la dimensió diacrònica de l'estudi, però a la vegada i sobretot recollir dades tan de caràcter propiament històriques com també etnològiques i de les quals resumim aquí els principals eixos desenvolupats més a dalt, al capítol de la Problemàtica.

Es tractarà primerament provar cernir els referents identitaris de les entrevistades estudiant certs elements relatius a llur genealogia com ara les trajectòries educativa i professional dels pares, llur engatjament polític abans de la Retirada, la relació a la llengua, a les tradicions, a la cultura.

En segon lloc, després d'haver fet 'la carta d'identitat' de les protagonistes caldrà estudiar l'experiència del pas de la frontera en la dimensió sexuada.

Tercerament, estudiarem el rol de les dones : a) en la transmissió cultural, política o simbòlica, b) en la socialització.

En quart lloc, caldrà intentar conèixer les incidències socials, morals, psicològiques, polítiques i culturals ocasionades per les discriminacions de gènere i tabuades per la societat, sobre el grup de les entrevistades, i estudiar des d'aquest enfocament i per aquest biaix l'engatjament cultural (personal o en l'associacionisme) i polític (o polititzat) de les exiliades, de llur accés (o no) a l'autonomia, de les estratègies transgressives.

³⁵ Bertaux, D., *Les récits de vie*, p.16 i 17.

³⁶ Camiade Martina és doctora en història catalana i professora a la UdeP i Annie Rieu és sociòloga al CNRS i treballa sobre les relacions de Gènere en la política i en l'àmbit rural..

Per acabar ens caldria posar en relleu, i sempre relativament als discursos de les exiliades, els canvis o continuums intergeneracionals o transgeneracionals originats per tots aquests factors, és a dir situar la recerca en la dimensió diacrònica.

Per a la facilitació del treball posterior d'anàlisi del contingut hem recollit les dades en un quadre³⁷. Fins i tot les entrevistes de dotze persones en tot l'exili republicà no poden pretendre, òbviament, a l'exhaustivitat, si més no, poden donar una certa orientació de la qual ens proposem al marc d'aquesta recerca d'analitzar les manifestacions amb l'objectiu de visibilitzar aquesta part de l'exili republicà, femení i humil, per definició sense objecte històric. I reprenem per nós la reflexió de Danièle Voldman³⁸ que, relativament a la transcripció de la narració de vida de les dones, posa la qüestió de la relació entre la memòria de les entrevista-t-de-s i el rol de l'historiador-a en termes de relleu : « le recueil des récits de vie est-il le moyen d'écrire la mémoire du peuple ? »

Engegar l'entrevista

Sense cap experiència prèvia però amb l'ajuda d'Annie vaig anar a la primera cita : a casa de Rosa. Ser investida del paper d'investigadora significa que havia de ser el més natural possible per engegar l'entrevista.

Em vaig fixar doncs en una consigna de depart, que volia a la vegada relativament anodina (com me l'havia aconsellat Annie) en el sentit de poder ser percebuda com a experiència col·lectiva i no pas subjectiva. El fenomen de la Retirada ofería aquesta possibilitat. Era el punt d'articulació diacrònic central de referència per les persones exiliades.

He doncs escollit, després de la primera experiència globalment positiva, de començar les entrevistes amb la frase següent : « Pot contar-me com va passar la frontera ? »

Després de les primeres enquestes, la tria de la narració del pas de la frontera i de les condicions de l'èxode com a consigna de depart sembla deure confirmar-se com a particularment adient, fins i tot hem de tornar, cronològicament, en darrera durant l'entrevista per fer-nos precisar els elements relatius a la trajectòria dels pares abans de la Retirada.

³⁷ Veure'l en annex.

³⁸ Bedarida, C. i al., *Histoire orale...*, 1981.

3.2.- La situació

L'aparell de gravació, avantatges i inconvenients

Les entrevistes s'han fet en majoritat a casa de les protagonistes. Només he treballat amb un aparell de gravació sense provar de filmar ja que no tenia a disposició una càmera numèrica. He utilitzat un petit registrador de butxaca, amb minidisks, molt còmode i d'una gran qualitat de reproducció dels sons, convenint particularment bé als viatges per la seva lleugeresa i facilitat de manipulació.

D'una manera general les entrevistades han acceptat molt bé la situació, fins i tot dirigint elles mateixes els moments de registrament i les parades ocasionals, per exemple a l'ocasió d'una trucada personal, d'una visita imprevista o per oferir-me un té.

Tanmateix respecte a la qüestió dels avantatges i dels inconvenients del registrament podem reprendre aquí les remarques de Françoise Cribier³⁹ i Franco Ferrarotti⁴⁰: « sur le problème du magnétophone, le seul avantage, c'est qu'il écoute ce que les gens disent et moi j'écoute ce qu'ils ne disent pas. Et puis aussi, je les regarde. Il y a des gens qui ont besoin qu'on soit physiquement présents. » « On ne raconte pas sa vie à un magnétophone »

Seguint aquestes reserves cal afegir que, fins i tot no hi ha hagut un rebuig caracteritzat de cara al registrament del discurs, he notat que era sovint al moment en què l'aparell era apagat que les 'llengües es deslligaven'. La noció de « clau »⁴¹ usada per Bertaux fa sentit aquí ja que m'hé adonat que al moment del té les protagonistes em lliuraven detalls de la seva vida, personals per cert, però a la vegada aclaridors respecte a la història i a la memòria col·lectives.

En aquest moment he provat de registrar mentalment les narracions i els detalls 'en off' i de transcriure posteriorment el que em recordava i el que em semblava important. En aquest sentit una tria subjectiva s'opera.

La llengua

He explicat a les protagonistes que el treball seria escrit en llengua catalana i que si ho volien podien escollir de fer l'entrevista en català, cosa que es va produir majoritàriament

³⁹ Bulletin de l'IHTP, *Histoire orale et histoire des femmes*, taula rodona del 16 d'octubre del 1981, p.16.

⁴⁰ Ídem. Franco Ferrarotti és sociòlog.

⁴¹ Bertaux, D., *Les récits de vie*, p. 63.

per les dones de la primera generació. He provat, per altra banda, de respectar el més possible la manera d'expressar-se de la gent.

He intentat traduir al més pròxim possible els accents, i per aquesta finalitat he fet una transcripció fonètica, com ara en el cas de Remedios que iotitza molt sovint el pronom personal 'je' en 'ye', si bé no sempre, cosa que he transcrit escrupulosament, o encara com Rosa i Llúcia que usen sovint del pronom personnel castellà 'yo' en lloc del 'jo' català.

La característica essencial i específica al llenguatge de les protagonistes (sobretot de la primera generació) sent els va-i-vens entre una, dues o tres llengües, he respectat les barreges de llengua entre el català, el castellà i el francès, que segons els moments seran més o menys accentuades. En aquest esperit mai no he traduït, doncs, els manlleus a les llengües veïnes com tampoc no he corregit les errades de sintaxi, de vocabulari.

Dificultats i límits de les fonts orals

Si bé, com ja l'hem precisat en un paràgraf anterior, les entrevistes es revelen un mètode del qual sembla, al marc de la nostra recerca, confirmar-se l'eficacitat, tanmateix la utilització d'aquest 'arxiu oral'⁴² presenta certs esculls dels quals parlarem tot seguit.

La dificultat major resideix en el fet que, com ens adrecem a unes persones discriminades que no solen ser considerades com a subjecte d'història, l'important es troba tan en les respostes a les preguntes posades, com en el 'no dit'. És a dir que caldrà, durant les entrevistes, deixar la plaça la més gran a les subjectivitats encara que hàgim de fer posteriorment l'anàlisi dels discursos a nivell simbòlic.

Reprenem aquí el que diu Danièle Voldman sobre l'experiència de les entrevistes :
« L'historien doit aussi garder présents à l'esprit deux autres procédés, empruntés à des disciplines voisines: d'une part se servir des apports de la sociologie dans la conduite et la mise en forme des enquêtes, de l'autre ne pas négliger des éléments de psychologie, de psychosociologie et de psychanalyse. Il ne s'agit pas, pour lui, de proposer des interprétations de la parole qui lui est livrée, mais de savoir que le non-dit, l'hésitation, le silence, la redite, le lapsus, la dérive et l'association sont partie intégrante, structurante même, du discours et du récit. Du point de vue de ce qu'il y a de plus singulier en chaque individu, aucun témoin ne ressemble à un autre; sur le plan social également, la palette est très riche »⁴³.

⁴² El terme apareix per primera vegada en el primer número de les Annales el 1980, dins Thébaud, p.71.

⁴³ Voldman, Danièle, *Écrire l'histoire du temps présent*, Histoire du Temps Présent, Institut d'Histoire du Temps Présent CNRS Histoire, Paris, 1993, 417 p

Caldrà doncs saber legitimar i valorar el verb de la narradora. L'absència d'experiència traduïnt-se en la dificultat de la relació a l'altre, l'entrevistada : una altra dona, una altra personalitat, una altra sensibilitat, amb els seus dubtes, les seves pors, els seus secrets, i sobretot el seu viscut dolorós a més d'un punt de vista – com ho veurem més endavant -, breument un món subjectiu oferint-se a l'investigadora que prova de fer al millor possible, confirmaria, durant les primeres entrevistes, les meves pors de no aconseguir facilitar el benestar de les entrevistades. Però per sort, a mesura que aniria endavant la recerca, l'experiència ajudant, hi hauria un millorament progressiu de les meves capacitats a dominar la situació.

La deontologia

L'altra dificultat resideix en el fet que el camp d'observació encobreix dades que engeguen la intimitat de les persones. És veritat que el-la cercador-a mai no ha d'oblidar el respect degut a les persones quant a la intimitat de la vida privada i la seva recerca s'ha d'inscriure sempre al marc de reflexions d'ordre deontològic. He de dir aquí que per respect de les persones m'he compromès a no divulgar els registraments originals de les seves entrevistes.

Per altra banda i sempre en aquesta línia de conducta fent coneixença amb les persones els he presentat els objectius i les orientacions de l'estudi precisant que aquells retrats de dones s'inscriurien en una problemàtica feminista.

Em cal dir aquí que entre totes les persones sol·licitades per una entrevista n'hi va haver una que no va acceptar testimoniar. Que sigui per motius personals, pel fet de no voler immersir-se en el passat o encara per qüestió d'incompatibilitat ideològica, els rebuigs de testimoniar obren la porta a reflexions sobre els límits del testimoni i podem, com ens el proposa molt escrupolosament Françoise Thébaud⁴⁴, demanar-nos si tenim el dret de qüestionar tot, entesos els subjectes dolorosos, com l'és, efectivament, l'experiència de l'exili dels i de les republican-e-s catalan-e-s.

Seguint aquests preceptes he esperat en tots els casos que s'expressa la voluntat de testimoniar de les persones i quan no fou el cas mai no he insistit.

⁴⁴ Thébaud, F., *Écrire l'histoire...*, p.72.

L'ambivalència del caràcter de subjectivitat

Quant al caràcter subjectivat del discurs s'ha de dir que pot ésser una qualitat, i és veritat que en el nostre estudi, el punt de vista textualista⁴⁵ en contra de l'objectivista al més aviat ens podria permetre estendre l'objecte de la recerca al problema posat per el que podríem nomenar, des d'un enfocament sociolingüístic, 'el sexisme de la terminologia' i les seves representacions simbòliques i socials arrossegant a la invisibilitat de les dones.

Des d'aquest punt de vista les capacitats narratives del subjecte, la seva percepció dels esdeveniments, la singularitat de la seva memòria, si bé sent qualitats que han de ser manejades amb moltes precaucions, poden esdevenir a contrari, alhora, elements rics d'ensenyament per a l'objecte de la nostra recerca ja que molt pregonament inscrits en la construcció de societats fal·locèntriques⁴⁶ que deneguen la paraula a les dones.

Des d'aquest enfocament he de dir que m'ha calgut moure i motivar les persones ja que, d'una manera compulsiva, les dones es demanaven i em demanaven què faria amb aquestes dades per elles sense cap interès.

D'altra banda, arran de l'entrevista conjunta de Josefina i del seu marit m'he adonat que hi havia una atribució memorial sexuada, diré, en el sentit que l'espós insistia per narrar-me els fets polítics i militars segons « la » cronologia històrica (el catalanisme, la guerra civil, les causes de l'exili, etc..) mentre Josefina em confiava els 'detalls' socials (la diferència de vestit entre les dones a Catalunya i a França posant en relleu els nivells de vida segons ella, el quotidià al refugi d'Altariba, l'organització dels espectacles, etc..). L'interessant estant que el marit, per justificar el seu discurs deia a la seva esposa que el que m'interessava era els fets històrics i no aquests 'detalls', respectant, en aquest sentit, de manera inconscient, les normes de jerarquització de l'historiografia de l'exili republicà.

He pogut comprovar doncs, en aquesta ocasió, les reflexions de Isabelle Bertaux⁴⁷ sobre la seva experiència de les entrevistes de les parelles. Reproduïm aquí les seves paraules matisades : « Je ne pense pas qu'interroger un couple soit une erreur totale ; simplement, on obtient quelque chose de différent (ce qui n'exclut pas de faire des entretiens avec la femme seule après). L'un et l'autre se répondent sur des terrains spécifiques et quelquefois se contredisent, c'est là que réside l'intérêt.

⁴⁵ L'interessant en la posició textualista resideix en el fet que obra la porta a la reconstrucció lingüística i doncs política, cf. Bertaux, D., *Les récits de vie*, p 36, i Bourdieu, *La domination masculine*.

⁴⁶ Faig referència al treball de Pierre Bourdieu que estudia els mecanismes de la dominació masculina. Op.cit.

⁴⁷ Bedarida, C. i al., *Histoire orale...*, 1981.

Ainsi les femmes interviennent en précisant la chronologie de la famille, les souvenirs familiaux, quand l'homme donne les grandes lignes générales. Il y a une complémentarité évidente : l'homme racontant le côté extérieur et la femme le côté du foyer. »

La fiabilitat del discurs

Per acabar, cal ser molt vigilant al contingut de la narració. En efecte, sigui per causa de la deficiència de la memòria, d'un desig de justificació, de la defensa d'una ideologia o encara per voluntat de conformar-se al sistema de jerarquia de gènere, se posa el problema de la fiabilitat del discurs. Per circonvenir la dificultat és necessari conèixer molt bé la cronologia dels esdeveniments, les postes polítiques, cernir tan el marc social en el qual evoluciona el grup estudiat com els seus referents de memòria i confrontar sempre els testimonis no només entre ells ans també amb les fonts escrites.

L'altra dificultat major residirà en la re-lectura crítica dels discursos, altrament dit en la interpretació del contingut de les narracions. Es tractarà de fer 'l'anàlisi de contingut' per la qual cosa cal provar, doncs, entre altre, discernir el que la gent ens vol fer passar de la seva història i el que fa sentit per a la nostra recerca sexuada, creuant les narracions amb la història 'oficial', portant esment al 'no dit'.

En el cas de Rosa, que és una dona que, com ho veurem més endavant, s'inscriu de manera activa en el combat per a la salvaguarda de la memòria republicana per la seva presència a les conferències, pels seus testimonis nombrosos (en la pel·lícula *Mujeres en pie de guerra* ; a l'obra de Antonina Rodrigo notament) he pogut comprovar que hi ha un 'discurs oficial' relatiu a l'experiència de la Retirada o al pas al camp d'Argelers, en què l'individua és re-col·loca ella mateixa en el contexte històric evenemencial i per definició polític i en el qual paradoxalment, direm, la dimensió humana a escala sexuada no transpareix.

També quan posaré a les protagonistes (tan de la primera com de la segona generació) la qüestió de l'ofici de la mare, de la germana, de la tia, és a dir de la plaça de les dones en termes d'autonomia econòmica ('era pagada per les seves actuacions de modista ? quants diners cobrava ? treballava per la família o en una empresa ? etc..) les respostes, dues vegades sobre tres, es faran sobre el modi indefinit ('nosaltres, en la família', 'hom feia el que es feia en aquesta època en les famílies') i em caldrà 'llegir entre les línies' de vegades, o tornar a posar la qüestió des d'un altre enfocament (' qui portava la responsabilitat de la família ? 'el seu pare volia que la mare treballi ?' ' acceptava el treball a fora de la seva esposa ?' ' qui ha pagat els estudis al germà', etc..).

Aquestes actituds posen molt bé en relleu les dificultats intrínseques a l'utilització de les fonts orals en la història de les dones. Martina Camiade també palesa que : « El que les dones van patir involucrades dins la història fa que no poden relativitzar. El patiment i la discriminació encara presents l'emporten sovint al detriment de la distància que haurien de tenir. »

Per acabar el paràgraf sobre la qüestió de la fiabilitat dels discursos voldríem citar Danièle Voldman⁴⁸ que defineix l'experiència de l'entrevista com un 'joc d'amagar' entre l'historiador-a i l'interlocut-or-riu i posa en relleu el fet que els, les entrevista-t-de-s són « constre-t-e-s de refugiar-se en la defensiva » : « Une des plus anciennes discussions concernant l'utilisation des sources orales porte sur la crédibilité et la définition d'une source provoquée par son utilisateur immédiat, ainsi que les effets de sa construction pour l'objet de la recherche. La parole-source possède deux caractères particuliers qui en font à la fois la richesse et la faiblesse. D'abord, de façon plus ou moins affirmée, l'entretien est une partie de cache-cache entre l'historien et son interlocuteur. Le premier, campé sur une position d'inquisiteur, est persuadé d'être "celui qui sait", ou celui qui saura parce que sa mission est d'établir la vérité. Le second, sommé de livrer les informations qui permettront cette opération, est souvent contraint de se réfugier sur la défensive, tant est sensible la suspicion de l'interrogateur, alors que lui-même se sent posséder la force de conviction de "celui qui a vécu". L'historien à l'écoute de la parole-source émet un doute sur le doute, puisque deux subjectivités immédiates se conjuguent, autant pour éclairer que pour brouiller les pistes. ».

3.2.- Caracterització dels arxius orals

Una memòria silenciada

Acabem de posar en relleu que les fonts orals, més que una font complementària, es poden considerar com una ajuda primordial per al nostre estudi.

Representen una rica base d'informació per almenys quatre motius :

- Primerament perquè es tracta de l'estudi del paper de les dones catalanes de l'exili, ara bé potser més que per un altre tema aquest tipus d'investigació sembla adequat, en efecte, pel que fa a la primera generació de dones, aquest paper de transmissió original d'una memòria es defineix especialment pel seu caràcter molt inconsistent que s'explica entre altre

⁴⁸ Voldman, Danièle, *La bouche de la vérité ? La recherche historique et les sources orales*, sous la dir. de Danièle Voldman, *Butlletí de l'IHTP*, novembre 1992, 1610 p.

pel desig de les protagonistes de conformar-se al model de construcció sexuada proposat per les societats espanyola i francesa de l'època.

- Segonament les condicions sovint modestes de les llars i la subsegüent absència d'alfabetització correcta de les dones (la gran majoritat no ha fet estudis més enllà del Certificat d'Estudis) reforçen el pudor a expressar-se.
- En tercer lloc el dictat del tarannà col·lectiu del grup en situació d'exili i doncs per definició subversiu, i la necessitat de no fer-se veure per les autoritats franceses accentuen encara més el caràcter silenciats d'aquesta memòria.
- Enfin la dicotomia jerarquitzada de la història civil entre una 'noble' : la de la Resistència i una 'non heroïca' ⁴⁹: la dels gestes quotidians necessaris a la salvaguarda de la vida acaben de definir els contorns de la singularitat d'aquesta memòria.

La memòria genèrica

Voldríem precisar que no es tracta d'estudiar a través dels discursos de les dones els termes simbòlics de la memòria col·lectiva republicana en la seva dimensió femenina⁵⁰, però, al més aviat, i com ja l'hem palesat al capítol sobre la problemàtica, de cercar a saber si la noció de 'memòria col·lectiva' (declinada i jerarquitzada en múltiples altres memòries : la 'memòria oficial'⁵¹, la 'memòria pública', la 'memòria nacional', etc..) pot ser definida com 'plural', és a dir si reflecteix una realitat històrica sexuada.

Merament dit, el que ens interessa al marc d'aquesta tesina és l'estudi diacrònic del que anomenarem la 'memòria genèrica'. Caldrà doncs intentar superar les dificultats inherents als tabussos i passar de llarg l'oblit i l'ocultació. Ens referim aquí més particularment a les reflexions molt pertinents de Robert Frank que ens recorda que : « La mémoire n'est pas conservation, mais reconstruction du passé à partir du présent. Elle est par essence sélective, et l'oubli est une des formes privilégiées de son organisation, servant à structurer l'identité individuelle ou collective. L'histoire de l'oubli et l'histoire de la mémoire font une et renvoient à l'histoire de cette identité. L'oubli est soit involontaire, soit le résultat

⁴⁹ Sobre aquesta concepció de la història faig referència en particular a la reflexió de Jacques Fijalkow, dins *les femmes dans les années quarante*, ed. de Paris, 2004. p.141

⁵⁰ Sophie Vallès (diplomada de l'Institut d'Estudis Polítics de Bordeus) ha estudiat la qüestió del manteniment de la identitat de la dona republicana durant l'exòde. Veure Papy, M., *Les espagnols...*, p.355.

⁵¹ Frank, Robert, *La bouche de la vérité ? La recherche historique et les sources orales*, dir. Danièle Voldman, Butlletí de l'IHTP, novembre 1992, 1610 p. Robert Frank és historiador francès especialista de l'Europa i de les relacions internacionals. És professor a la universitat de París I Sorbona (càtedra d'història de relacions internacionals). Dóna cursos també a l'IEP de París.

d'un acte volontaire, l'occultation. A vrai dire, il est bien difficile de faire la chasse à ces souvenirs enfouis, cachés, ou refoulés. »⁵²

La transcripció

Un cop acabada l'exploració propiament dita comença la transcripció dels discursos. Aquesta fase molt llarga i fastidiosa del treball del, de la cercador-a però nogensmenys absolutament imprescindible a l'organització i a la classificació futures, és facilitada a la nostra època per la informàtica que ofereix la possibilitat d'una seriació temàtica del material oral al moment de posar-lo per escrit. Per aquesta finalitat he utilitzat un PC amb el sistema Windows i he obert un dossier word per cadascuna de les entrevistades.

El codi utilitzat

Pel que fa a les normes de transcripció he imaginat un sistema de codificació que em sembli el més senzill possible.

- Pels silencis curts, quan la gent es dóna el temps de la reflexió per exemple, he posat tres punts suspensius : '...'.
- Els silencis llargs els he notat : '()'.
- Per assenyalar els riures he merament posat entre parèntesis : '(riures)'
- Per una paraula exclamativa he utilitzat un punt exclamatiu : ' ! '
- Per la sorpresa : dos punts d'interrogació : ' ?? '
- Per sostreure en una frase elements íntims o que no fan sentit, l'he notat : [..]

Hi va haver, de vegades, una expressió corporal, gestes acompanyant la paraula, com fos el cas, per exemple amb Remedios que sovint topava les mans per insistir sobre un record dolorós o agafava les meves per aproximar-me del sentiment viscut, dient-me per exemple : *« C'est inimaginable tout ça qu'on a passé, je le souhaite à personne. !! »*.

L'he notat d'aquesta manera :

- Topada o alçament de mans: ' !!'
- Plors : '(emoció)'

Pel treball posterior de classificació temàtica, he usat dels colors :

- Trajectòries de les dones
- Trajectòries dels homes

⁵² Ídem

- Engatjament polític
- Engatjament cultural

Transmissió

- Llengües
- Tradicions

Discriminacions

- Relació amb Catalunya

Model d'anàlisi i graella d'entrevista

Per acabar, heus ací uns quadres que poden ajudar a una més gran claredat metodològica.

- El primer quadre posa en relleu el model d'anàlisi que després molta reflexió ens ha semblat el més adient per seriar, organitzar, i jerarquitzar les qüestions tan sobre un pla diacrònic com social.
- El segon quadre presentarà la mostra de les entrevistades i les dades recollides durant les entrevistes, que analitzarem posteriorment.

Ens cal precisar que, al marc del nostre treball, la generació que és per a nós la 'primera' és ja de fet la segona puix que són les filles d'aquells i aquelles que van passar la frontera com a adults (generació nascuda entre a poc prè el 1885 i el 1905). La nostra 'primera generació' estant doncs nascuda en majoritat entre el 1919 i el 1938.

Model d'anàlisi

Conceptes	dimensions	indicis
Guerra civil	Gènere	Contextualització
Retirada		Causalitat
Exili		Condicions èxode
		Condicions integració
Determinisme social	Prosopografia	Pares
	Genealogia	Orígen socio-econòmic
	Biografia	Estudis
		Professió
Normes	Privat	Casament

Conformisme Canvis	Públic	Religió Associacionisme (CNT/SIA, CC, Llar de Germanor Cat.) Engatjament Resistència Oficis de dones Familiar (cultura, trauma)
Diacronicitat	Continuums, Canvis	Domèstic/Salarització Models identificadors

Presentació de la mostra i comentaris

Primera Generació

1. Elements de trajectòries

Protago- nistes	Orig geo- gràfic	Naixe ment	Estudis Protag.	Professió Protag.	Casa ment	Profes- sió pare	Profes- sió mare
Rosa	Pala- frugell	1922	14 anys	Sastressa	1951 É G	Llibreter Barber	cap
Josefina	Calella	1924	12 anys	Empre- sària ; venedora	1951 E B	tècnic fàbrica de teixits	cap
Dolors	Berga Girona	1928	12 anys CE	cap	1952 J B	Director empresa electri- citat Berga	criada
Remedios	Barce- lona	1919	12 anys empresa- ria teixits	cap	1936 A G	ebenista	cap
Llúcia	Barce- lona	1938	BEPC Comer- cial	Experta compta- dora	1958 M C	ebenista	Vene- dora sabateri- a
Hermínia	Mataró	1926	15 anys	Enfermera criada	1947 C M	pagès	cap

No hem notat les trajectòries educatives dels pares (generació 1885/1905) ja que cap d'ells no tindran l'oportunitat de poder fer estudis. Pararan als 12 anys o als 14 anys al millor.

2. Engatjament associatiu

Protagonistes	Engatj polític pare	Engj polític protagonista	Engj cultural	Naturalització
Rosa	CNT	SIA/CNT	cap	1951
Josefina	ERC (1931)	cap	CC Llar G C	1965
Dolors	ERC	cap	Llar G C	1953
Hermínia	Sindicat Raba-saires	resistent	cap	1970
Remedios	cap	cap	cap	1967
Llúcia	ERC	cap	CC Cervantès CFU Univ P. Sabatier	Dobla Nacionalitat 2004

Retirada	Per on ?	Pas frontera	edat	amb	Com ?
Rosa	Portús	29/1/1939	21	Mare i Pilar	carro
Josefina	St Llorenç de cerdà	7/2/1939	15	Pare Mare 2 germans	mntanya A peu
Dolors	Les Illes	1947	19	mare	mntanya A peu
Llúcia	Prats de Motlló	1946	8	Guia	mntanya A peu
Remedios	Portús	1949	29	Amb el fill	Demanda Del marit
Hermínia	Portús	5/2/1939	13	Mare i germà	A peu

Segona Generació

1. Elements de trajectòries

Segona generació	origen geogràfic	Lloc de vida	Naixement	professió pare	professió mare	Nivell d'estudis	Professió
Gisèle	Caen	Tolosa	1951	Expert comptador	cap	CAPES	Professora biologia
Annie	Salau (Arièja)	Tolosa	1948	Agent d'EDF(09)	cap	3er cicle sociologia	cercador aCNRS
Caroline	Tolosa	Tolosa	1956	Assegurador	cap	Doctorat Lletres modernes	Artista teatre J.Julien
Marie-Louïse	Sant Joan de les abadesses	Lavaur	1938	Desaparegut	Separada de la mare	BEPC comercial	Periodista
Placer	Auzat (Arièja)	Tournefeuille (31)	1947	Societat hidròlica Pirineus	cap	AGREG	Professora castellà
Hélène	Negrepelisse (82)	Montbeton (82)	1949	Obrer agrícola	cap	C.A.P secretària	osteòpat a

4.- El marc històric

4.1- Definició diacrònica : la identitat, l'estatut social, polític i jurídic de les dones

En els capítols anteriors hem palesat que una de les dificultats majors relatives a la història de les dones residia en la mateixa orientació de l'historiografia dedicada a una cronologia dels alts fets militars i polítics, àmbits majoritàriament masculins. D'altra banda hem posat en relleu la necessitat d'una cronologia al femení basada sobre un treball previ de deconstrucció historiogràfica (Corbin ; Thébaud ; Onfray). Ara bé, si pretenem visibilitzar les dones exiliades ens cal provar saber, abans de tot, què significa exactament històricament ser una dona a les societats espanyola i francesa ? És a dir, i més precisament, quin és el seu estatut polític, social i jurídic tot al llarg dels segles ? Es tracta menys, òbviament, d'estudiar aquests diversos punts històricament, cosa que superaria llargament el marc d'aquesta tesina, sinò, al més aviat, fent un retorn en la història, plantejar la problemàtica en termes d'identitat social i política a descobrir.

Dues constatacions són de fer :

- En primer lloc, els rols jugats per les dones en la Història són nombrosos i variats : són caçadores en la prehistòria, teixidores del peplos de la deessa Athena⁵³, vestals o sacerdotesses en l'Edat Antiga, comerciants, poetesses, músics o servidores de Déu, com també reines, princeses al poder polític incontestable, pageses, dides o serves anònimes, a l'Edat Mitjana. En temps més pròxims seran professores, resistents, o encara figures emblemàtiques de lluites sindicals o polítiques.
- En segon lloc, des de sempre les dones han estat discriminades.

França, Espanya : Quina educació, per a quina finalitat ?

Des de l'Edat Mitjana l'educació de les dones és centrada sobre l'aprenentatge de la broderia bastant al seu futur rol de dona a la llar subjectada al marit i destinada a criar els nens. Una Cristina de Pizan que pot dir al segle XV: « El meu pare que era gramàtic i filòsof no era d'opinió que dones valguessin pitjor per ciències »⁵⁴ fa figura d'excepció.

Segles endavant a Espanya la llei Moyano del 1857⁵⁵ imposa a tots els comuns de 500 habitants una escola de nenes mentre a França la llei Falloux imposa el mateix als comuns de més de 800 persones. La obligació escolar és establerta des del 1882, el tronc comú d'ensenyament d'ambdós sexes es diferencia al moment dels treballs manuals : als nens, l'aprenentatge del treball de la fusta o del ferro, i a les nenes, el del tricot, de la costura i del tall dels vestits⁵⁶. El 1900 hi ha 60% de dones analfabetes a l'estat espanyol mentre als anys 30 n'hi haurà encara uns 44,4%⁵⁷.

Pel que fa als estudis superiors a Espanya, si se'n una dona, caldrà esperar el 1910 per poder pretendre inscriure-us oficialment en una universitat. Serà fundada, el 1915, a Catalunya, al si de la Mancomunitat, l'Escola de Bibliotecàries dedicada a les dones.

⁵³ Duby, G..., *Histoire des femmes...*, p.462.

⁵⁴ Albistur, M..., *Histoire du féminisme...*, p.54. « Mon père qui était grammairien et philosophe n'était pas d'opinion que femmes valussent pis par sciences »

⁵⁵ Cal notar que la llei de Claudio Moyano Samaniego (1809-1890), ministre del govern liberal d'Isabel II, és discriminatòria respecte a les dones (impediment de fer estudis d'agricultura, indústria, comerç, geometria, agrimensura, dibuix lineal, física, història natural). És també discriminatòria respecte a la llengua catalana ja que estipula que només es caldrà estudiar la gramàtica castellana. Tanmateix és considerada com un progrés respecte al caràcter d'obligatorietat de l'ensenyament primari.

⁵⁶ La llei Moyano havia especificat que les nenes tenien d'estudiar 'matèries pròpies al sexe', dibuix aplicat a les dites matèries, com també havien d'aprendre nocions d'higiene domèstica.

⁵⁷ Duby, G..., *Histoire des femmes...*, p.267.

Durant el franquisme l'obligació de fer el *Servicio Social* va significar per les dones assistir a cursos de dues hores diàries de periodicitat semestral a les escoles de la Sección Femenina on els proposava cursos intensius de ciència domèstica, puericultura, religió, formació política.

Els oficis 'femenins'

Les societats medievals són societats rurals i l'ofici de les dones a l'Edat Mitjana és sobretot el de pagesa. En aquesta època medieval, als nuclis urbans, certs oficis només són exercits per les dones com ara el treball de la seda o la fabricació dels vestits i aquesta tradició seguirà en els segles futurs. Cécile Béghin i Cynthia Truant⁵⁸ han posat en relleu per les seves recerques que ja existeix una divisió del treball femení i masculí i en les corporacions mixtes o femenines del XVIIIè. Si bé les dones poden accedir al mestratge no poden exercir el poder de direcció que es queda un privilegi masculí.

Les obreres del tèxtil i la qüestió de la qualificació

Acabem de posar en relleu que les dones exerceixen, per tradició, oficis en relació amb el treball dels teixits. Françoise Battagliola⁵⁹ ens recorda que : « Symbole de la féminité la couture est partie intégrante de l'éducation des filles. » Els estudis de Gènere han permès de fer, respecte a aquesta qüestió, la comparació entre les trajectòries masculines i femenines en el sector industrial. En efecte, la segregació corporativa de l'Edat Mitjana segueix sent d'actualitat entre els obrers i les obreres a la fi del segle XIX : mentre els nens fan llur aprenentatge superior a l'escola professional patronal que els és reservada (creada el 1888), les nenes segueixen llur formació al si de la família⁶⁰ amb la consegüent diferència de possibilitats professionals futures.

Els estudis sexuals han d'altra banda posat en evidència la denegació de la qualificació dels treballs femenins com si la qualificació no podia ser sinó masculina. L'habilitat requerida pels treballs de finició, en els quals les dones són molt presents, per cert és reconeguda però, al mateix temps, no com a qualificació ja que les realitzacions professionals són considerades pregonament lligades a les qualitats intrínseques a la 'natura

⁵⁸ Béghin, Cécile, *Donneuses d'ouvrage, apprenties et salariées aux XIVè et Xvè siècles dans les sociétés urbaines languedociennes* ; Truant, Cynthia, *La maîtrise d'une identité ? Corporations féminines à Paris aux XVIIè et XVIIIè siècles*. Citat en *Métiers Corporations Syndicalismes*, Clio n3, PUM, Toulouse, 1996.

⁵⁹ Battagliola, F., *Histoire du travail des femmes*, 2000.

⁶⁰ Idem. p.41.

femenina'. I ens trobem altra vegada al davant de la famosa oposició dona/natura, home/cultura.

La o les dicotomies públic/privat, privat/domèstic

Dos esdeveniments majors projecten les antigües societats en l'era moderna al tomb dels segles XVIII i XIX.

En primer lloc, les revolucions francesa i americana signifiquen el naixement d'una societat civil definida posteriorment, en Europa, pel Codi Napoleònic (1804 a França⁶¹, 1888 a Espanya⁶²), el qual se riu de les recents reivindicacions igualitàries d'una Olympe de Gouges - que acabarà sobre el cadafal el 4 de novembre del 1793 per 'ardits sediciosos' - i enterina la supeditació de l'esposa al marit i l'exclusió de les dones de l'esfera pública. El combat d'Olympe de Gouges, nascuda el 1755 a Montalbà, dona de lletres franceses, autora de nombroses obres de teatre, i feminista, és tan revolucionari com l'és l'època. El 1792 proposarà una 'Declaració dels drets de la dona i de la ciutadana' en la qual proclamarà que 'la dona naix lliure i igual a l'home en dret' i que 'totes les ciutadanes i tots els ciutadans sent iguals han de ser també admissibles a qualsevol dignitats, llocs i professions públics'.⁶³

En segon lloc, el procés de la industrialització a partir de 1830 i el naixement de la classe burgesa redibuixen els contorns del treball femení en les ciutats com al camp. Françoise Battagliola⁶⁴ ens recorda que : « la domestique, la couturière, l'ouvrière du textile constituent les figures dominantes de la femme au travail. » En una obra de referència⁶⁵ oferint al públic francòfon un panorama de les anàlisis esdevingudes clàssiques sobre les relacions de sexe, Suzan Moller Okin⁶⁶ recorda la dificultat per definir els àmbits públic i privat.

Existeix, segons la mateixa autora, una primera distinció « públic/privat » referint-se, la cito, « a la vegada a la distinció entre l'Estat i la societat (com en el sentit propietat pública i propietat privada), i a la distinció entre vida no domèstica i vida domèstica. En cadascuna d'aquestes dicotomies l'Estat correspon (per definició) al públic, i la família, la vida domèstica i la vida íntima (per definició) al privat. La diferència crucial entre ambdues

⁶¹ Curs d'història de les dones op HIS 20 de Djamila Amrane, UTM, 2000-2001.

⁶² Capmany, M.A. i al., *Dona i societat...*, 1978.

⁶³ Mazenod, L..., *Dictionnaire des femmes...*, p.362.

⁶⁴ Battagliola, F., *Histoire du travail...*, p.37.

⁶⁵ Thanh-Huyen i al., *Genre et politique...*, p.348.

⁶⁶ Suzan Moller Okin ha estat professora d'ètica social al departament de Ciències Polítiques de la Universitat Estandford als Estats Units del 1990 al 2004, data de la seva defunció.

dicotomies és que l'àmbit socio-econòmic intermediari (el que Hegel anomenava la « societat civil ») forma part, en el primer cas, de la categoria del 'privat' mentre, en el segon, forma part de la categoria del 'públic'. »

Per altra banda, les recerques de Michelle Perrot o d'Arlette Farge, posant en qüestió l'oposició entre treball al si de la unitat domèstica i treball assalariat, han palesat que el treball de les dones mai no s'ha reduït a les tasques efectuades al si de la cel.lula familiar⁶⁷. Christine Delphy⁶⁸, teòrica marxista ha teoritzat, per part seva, la noció d'una explotació específica patida per les dones a la seva obra *L'ennemi principal* que reagrupa vint anys de recerca i designa el sistema patriarcal com opressiu respecte al treball de les dones al si de l'esfèria privada.

Més precisament va posar en relleu, als anys 60, que les regles de circulació familiar dels bens eren caracteritzades no per l'intercanvi sinó pel doto. Ha creat el concepte de 'modi de producció domèstica' i ha palesat que la fi del capitalisme no significaria la fi de l'explotació de les dones. La cito : « la non valeur du travail ménager, qui était et reste pour beaucoup un obstacle à la conceptualisation de ce travail, est devenue pour moi une des clés de son élucidation. En effet, cette non-valeur, et l'opposition entre valeur d'échange et valeur d'usage qui en découlait, n'avaient de sens que pour le marché. Éclairée par la théorie des formes de la circulation familiale des biens que j'avais développée, j'ai pu voir que la non-valeur marchande est caractéristique de l'économie familiale. »⁶⁹

La ruptura: industrialització, obrerisme i salarització del treball femení (segle XIX-inicis del XXè)

Amb el darrer quart del segle XIX s'afirma la gran indústria i s'imposa, en aquest moment, el salariat sense que aquest estat de fet signifiqui la desaparició del treball a domicili. A la indústria tèxtil, el 1841 les filatures catalanes empleaven tan dones que homes (a prop de 32000) i 17000 nenes i nens⁷⁰ mentre el 1860, a Espanya, 40% de les dones empleades treballaven en el sector domèstic. Tanmateix el combat pel reconeixement dels drets de les dones ja ha començat i té les seves militants. Les dones treballadores

⁶⁷ Battagliola, F., *Histoire du travail...*

⁶⁸ Christine Delphy ha estat co-fundadora amb Simone de Beauvoir, Claude Hennequin i Emmanuèle de Lesseps de la revista *Questions féministes* el 1977. A partir del 1981 la revista s'anomenarà *Nouvelles Questions féministes* (NQF).

⁶⁹ Delphy, Christine, *L'ennemi principal, économie politique du patriarcat*, Paris, ed. Syllepse, 2002, p.10.

⁷⁰ Le Feuvre, Nicky, i al., *Femmes en Europe*, curs de sociologia op. Soc. 33, UTM.

protagonitzaran els moviments socials a l'origen de la construcció de les societats contemporànies.

Mentre a Espanya Concepción Arenal⁷¹ planteja les injustícies patides per les dones, un primer feminisme sindicalista encapçalat per Hubertine Auclert fa entendre la seva veu al Tercer Congrés Nacional Obrer de Marsella el 1897. Les reformes legislatives de principi de segle XX per millorar el treball infantil i femení són lluny de les necessitats reals.

La dificultat per les dones per incorporar-se al mercat del treball no són inseparables de les normes de gènere. És difícil desamorçar les representacions culturals respecte a la plaça de les dones en la societat. Susana Tavera⁷² palesa que : « [...] els deures familiars retenien les dones a la llar les poques hores lliures i la misoginia dels seus companys de feina feia difícil establir vincles de solidaritat organitzada. L'altra cara de la moneda era òbviament que els treballadors actuaven convençuts que la possibilitat d'incorporar els condicionaments del treball femení a l'agenda reivindicativa del moviment obrer comportava un risc de competència capaç de reduir les seves pròpies retribucions salarials. »

Hi havia una gran discriminació entre salaris masculins i salaris femenins. La mateixa historiadora afegeix que : « Els salaris femenins equivalien a la meitat o a la tercera part dels masculins i encara que, en bona mesura, responien a la feminització de les tasques productives menys qualificades, és evident que eren així mateix la conseqüència de fortes opcions ideològiques i, sobretot, de les oportunitats d'educació pública gairebé inexistents per a les filles de famílies obreres. »

La Setmana Tràgica

Als inicis del segle XX, l'Espanya, país en major part agrícola i a les estructures internes antigües, presenta encara desequilibris socials, regionals i espirituals molts importants. L'antiga societat catòlica i latifundista lluita amb totes les seves forces per provar guardar el poder i els seus privilegis, arrossegant un esperit de revolta anticlerical feroç al si de les masses proletàries.

⁷¹ Sociòloga, pedagoga i assagista gallega de formació autodidacta (1820-1893). Es dedicà a l'estudi i a l'acció de reforma social en l'àmbit penal però també escriví obres sobre la condició de les dones a l'estat espanyol : *La mujer del porvenir* ; *La condición de la mujer en España*.

⁷² *Història de la dona*, El Temps, fascícul 3, Generalitat de Catalunya. *Dones i obrerisme català, 1900-1930*, per Susana Tavera, universitat de Barcelona. P.33.

Els esdeveniments de la Setmana Tràgica, el 1909, originada per la política desigualtaria del govern espanyol respecte al sistema de reclutament que permetia la redempció per diners al moment de la guerra del Marroc seran el punt culminant d'aquestes tensions socials. Les dones es mobilitzaran a BCN contra l'embarcament de tropes cap a la guerra d'Àfrica al mes de setembre 1909. Susana Tavera⁷³ ha posat en relleu el paper de les dones durant la Setmana Tràgica : « Les cròniques refereixen que participaren a les cridòries per impedir la sortida dels vaixells cap a Melilla i que van ésser principalment grups d'obreres els que van recórrer els centres de treball, que van aconseguir tancar-los i que potenciaren l'expansió de la vaga general. Així mateix foren les dones les que es manifestaren després per exigir l'alliberament dels empresonats. » L'autora afageix que : « mentre que només una minoria de dones es va incorporar de manera organitzada al moviment obrer, molt més nombroses van ésser certament les que van participar en aldarulls, avalots i revoltes ciutadanes, el que s'ha anomenat 'política del carrer'. »

La Guerra del 14-18, 'una sort' per les dones ?

Les bases de la divisió sexual tradicional dels rols seran fonamentalment posades en qüestió per l'experiència de la primera guerra mundial. Les barcelonines protesten contra l'encariment del cost de la vida i el 1918 protagonitzen un aixecament urbà per exigir de les autoritats la regulació dels preus del carbó, del pa de l'oli i altres subsistències de primer ordre⁷⁴.

Pel que fa a la França Françoise Thébaud⁷⁵ posa en relleu que : « La France a ses 'financières', ses 'cheminottes' qui nettoient, contrôlent ou enregistrent, ses poinçonneuses, ses factrices, ses receveuses ou même ses conductrices de tramway. [...] À l'automne 1915 apparaissent les premières circulaires ministérielles invitant les industriels à employer les femmes partout où cela est possible ; les affiches et les bureaux d'embauche se multiplient, tant à Paris qu'en province [...] les ouvrières des usines de guerre viennent de tous les horizons, attirées par les hauts salaires ou à la recherche de n'importe quel emploi. Là comme dans toute l'industrie, elles effectuent des tâches de plus en plus diversifiées. Elles sont 400.000 au début de l'année 1918, un quart de la main d'œuvre totale (un tiers en région parisienne), véritables symboles de la mobilisation féminine en France, comme de la pénétration des femmes dans des secteurs traditionnellement masculins. »

⁷³ *Història de la dona*, El Temps...

⁷⁴ *Història de la dona*, El Temps...

⁷⁵ Duby, G..., *Histoire des femmes...*, Capítol I *La Grande Guerre Le triomphe de la division sexuelle* per F. Thébaud, p.94.

Aquestes dones 'educades' per quedar-se a la llar i criar els nens s'ocupen des d'aleshores de fer totes les tasques relatives al bon funcionament de l'economia mentre els marits combaten al front i si bé un cop acabada la guerra seran rendides a les seves llars, les coses mai no podran ser com abans.

Basta citar unes expressions destacades dels escrits històrics sobre l'esdeveniment : « bouleversement sexuel engendré par la guerre »⁷⁶, « la Grande Guerre, un tournant ? », ⁷⁷ « la guerre dont la singularité implique des expériences inhabituelles »⁷⁸ i les manifestacions i reflexions universitàries a l'entorn de la qüestió com ara el col.loqui d' Harvard del 1984 sobre el tema 'Women and war' per citar-ne només ú.

Françoise Battagliola⁷⁹ posa també en relleu que després de la Gran Guerra hi haurà una « mutació dels oficis femenins ». La perspicacitat de les seves reflexions sobre el síndrome de la secretària dona una idea molt clara del que encobreix la noció de treball femení a l'època. La cito: « Les méthodes tayloriennes pénètrent les bureaux, dans les grandes entreprises les 'dactylos' sont regroupées dans des pools, leur production est soumise à des normes de vitesse et les rémunérations au rendement se développent. [...] L'accroissement des emplois de bureaux accompagne leur diversification : à un pôle se trouve la dactylo, à l'opposé la secrétaire dont l'image sociale dépend du statut du patron auquel elle est attachée. »

La Mancomunitat i la Dictadura

A Catalunya el 1892 és una data important per la constitució regional catalana concretitzada en Les Bases de Manresa com l'és també la unió administrativa de les quatre diputacions catalanes instaurada el 1914 sota el nom de Mancomunitat. Com ja l'hem palesat més a dalt hi va haver la creació de l'Escola de Bibliotecàries el 1915 però també molts altres projectes socials com ara el nou projecte de la Casa de Maternitat de Barcelona que preveia acollir dones de condició modesta com solteres no tenint grans mitjans, en un departament secret i gratuït. Destaca també la creació de l'Escola d'Enfermeres el 1917.

Tanmateix l'orientació del projecte mancomunal es dedicava al model sexual tradicional i les formacions proposades a les dones no s'allunyaven de l'aprenentatge dels 'oficis femenins' relacionats a la cura dels cossos i a les feines domèstiques. En aquest

⁷⁶ Duby, G..., *Histoire des femmes...*, p. 88.

⁷⁷ Battagliola, F., *Histoire du travail...*, p.51.

⁷⁸ Le Feuvre, Nicky, i al. *Femmes en Europe*, curs de sociologia op. Soc. 33, UTM.

⁷⁹ Battagliola, F., *Histoire du travail...*

esperit fou fundada el 1918, a partir de l'antiga Escola de Tall de la Diputació barcelonina, l'Escola Professional de la Dona, o, encara més explícitament, la secció d'ensenyament domèstic del programa d'Extensió d'Ensenyament Tècnic.⁸⁰

La Mancomunitat serà enderrocada sota la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) durant la qual, el 1924, un decret donarà a les dones 'cap de família' la possibilitat de vot a nivell municipal i s'integraran algunes dones a l'assemblea consultativa.

La República del 1931 : un període revolucionari per les dones

El període de la Segona República del 1931 marca un gir en la història dels drets de la dona no només catalana o espanyola sinó també europea. Les eleccions municipals del 12 d'abril del 1931 donen la majoritat a la coalició republicano-socialista. És el fracàs del govern d'Alfons XIII. El 14 d'abril és la proclamació de la República. Cal recordar aquí els més destacats avanços a Catalunya com ara :

- l'atorgament del vot a la dona
- la llei sobre la coeducació
- la llei de març del 1932 de reconeixement únic del matrimoni civil
- la llei de divorci del mes de juliol del mateix any
- la 'Llei sobre la capacitat jurídica de la dona i els cònjuges' del 13 de juny de 1934 que proclama la igualtat absoluta dels cònjuges davant la llei
- la llei del 25 de desembre del 1936 sobre la interrupció voluntària de l'embaràs.
- « Durant la República també li va ser permès a la dona ser tutora de menors i incapacitats, prestar testimoni en els testaments, exercir la pàtria potestat sobre els fills menors si es quedava vídua... »⁸¹

Tanmateix si les dones poden votar es tracta només del reconeixement d'una autoritat civil i no pas del d'un rol polític o econòmic a propiament parlar. És, però, un pas de gegant respecte al país veí, la França dels drets de l'home, a la mateixa època.

Heus ací les reflexions de Mary Nash⁸² que palesen el paper jugat per Frederica Montseny, Margarita Nelken i Dolores Ibárruri : « La enèrgica adhesión de las mujeres a la batalla antifascista agudizó su compromiso político global con la Segunda República y, por

⁸⁰ Balcells, Albert, *La Mancomunitat de Catalunya i l'autonomia*, Barcelona, Proa, 1996.

⁸¹ in Capmany, M.A. i al., *Dona i societat...*

⁸² Nash, M., *Rojas las mujeres republicanas...*, p.254.

lo tanto, con la democracia, la libertad y los derechos humanos. Algunas activistas desafiaron a la 'civilización masculina' cuestionando públicamente el monopolio y la hegemonía tradicionales de los hombres en el mundo de la política. Figuras excepcionales como Federica Montseny, Dolores Ibárruri y Margarita Nelken⁸³ lograron el reconocimiento de las mujeres en la política. »

Federica Montseny, oradora famosa, escriurà articles a la Revista Blanca a partir dels anys 20. Ocuparà llocs de responsabilitat dins la CNT catalana durant la II República. S'integrarà en la redacció de *Solidaridad Obrera*, diari de la CNT, i assumirà responsabilitats en el Sindicat de Professions Liberals. Farà viatges de propaganda arreu d'Espanya (1932 País Basc, Andalusia, Mallorca ; 1935 Galícia ; 1936 Cantàbria⁸⁴) convertint-se en un dels principals portaveus de l'anarquisme apolític. Nogensmenys acceptarà, durant la Guerra Civil, el càrrec de ministre de sanitat i assistència social en el govern de Largo Caballero (novembre del 1936-maig del 1937).

A l'exili tornarà a l'apoliticisme assegurant el funcionament de la CNT 'apolítica' en la ciutat tolosana, encarregant-se dels òrgans de premsa 'CNT' i 'Espoir'. S'ha allunyat, com ja l'havia fet la seva mare Soledad Gustavo, del feminisme polític però escriurà molt. Respecte a la problemàtica 'dones' destaquen els seus articles a la *Revista Blanca* reagrupats sota el títol *La mujer, problema del hombre* del 1926-1927.

4.2.- La Guerra Civil

Les forces en presència a punt de la Guerra Civil

L'Església i el poble

En el domini de l'educació l'Església es quedarà, sota la II República, detentora de l'ensenyament. La Llei de Congregacions votada pels republicans i que havia de sostreure-li el mestratge de l'educació, mai no serà aplicada.⁸⁵

⁸³ Margarita Nelken, militant sindicalista, va analitzar i denunciar, el 1919 les condicions de les dones en el treball a Espanya.

⁸⁴ GEC, p.392.

⁸⁵ Capmany, M.A. i al., *Dona i societat...*, p.26, glosa 9.

A l'endemà de la Segona República es queda molt poderosa. És difícil d'avaluar la seva riquesa. Segons Broué i Temime : « L'enquête du ministère de la Justice effectuée au lendemain de la République lui attribue 11 000 domaines, évalués à quelques 130 millions de pesetas. Ses propriétés urbaines ne sont pas moins considérables, et elle est une puissance du monde des affaires, de la banque comme de l'industrie, contrôlant directement ou par l'intermédiaire d'hommes de paille des entreprises aussi importantes que la Banque Urquijo, les mines de cuivre du Rif, les chemins de fer du Nord, les tramways de Madrid ou la Compagnie Transméditerranéenne. »⁸⁶

Els mateixos historiadors han posat en relleu que el nivell de vida mitjà dels anys 30 a Espanya era molt baix : « d'après les registres des impôts de 1929, 850.000 chefs de famille, sur un total de 1.000.000, ont un revenu quotidien inférieur à 1 peseta... [...] » ; « le petit propriétaire catalan jouit d'une relative aisance, mais son voisin, le 'rabassaire', a vu sa condition se dégrader au cours des dernières années. »⁸⁷

També han palesat que els esforços del Parlament català per millorar les condicions de vida dels rabassaires van fracassar : « sous l'influence de Cambo et de la droite, le Tribunal des garanties constitutionnelles abrogera la loi votée en faveur des rabassaires par le Parlement catalan à la veille de l'insurrection de 1934. »⁸⁸

De les realitzacions de la República finalment només quedarà la separació de l'Església i de l'Estat (si bé l'Església guardarà el monopoli de l'ensenyament com acabem de veure'l), l'institució del divorci i l'impediment de la Companyia de Jesús⁸⁹.

L'exèrcit espanyol i els oligarques

La guerra del Rif contra Abd-el-Krim, s'havia perllongat del 1921 al 1926. Es va poder concloure victoriosament gràcies a la intervenció de les tropes franceses del general Lyautey. Després de la victòria, el Marroc es queda el fief de l'exèrcit i els generals hi tenen un real poder polític. L'exèrcit serà, el 1936, l'aliat dels oligarques.

Broué i Temime han posat en relleu el protagonisme de l'exèrcit en el procés de modernització de la societat espanyola i en particular en l'adveniment de la República: « L'Armée est la seule arme réelle des classes dirigeantes, leur ultime recours et leur suprême espoir. C'est avec le consentement des chefs d'armée que la République a été

⁸⁶ Broué, Pierre, Temime, Émile, *La révolution et la guerre d'Espagne*, Paris, Les Éditions de Minuit, 2003.

⁸⁷ Idem.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Op.cit, p.26, glosa 9.

prononcée. Mais le Pronunciamento manqué d'un de ses chefs les plus écoutés, le général Sanjurjo, le 12 août 1932, a montré que ce consentement pouvait être à chaque instant retiré, si la République s'avisait de ne pas être docile aux injonctions des oligarches. »⁹⁰

La Guerra Civil : aspectes polítics i militars

Com en dona notícia Geneviève Dreyfus-Armand⁹¹, la història contemporània de l'Espanya té la particularitat d'haver conegut nombroses convulsions polítiques que han arrossegat a exilis més o menys importants i perllongats dels quals la França ha estat la principal destinatària. La Guerra Civil és un dels esdeveniments majors del segle. Exposarem tot seguit una succint cronologia dels esdeveniments polítics i militars basada majoritàriament sobre dades extretes de la GEC, deixant de banda de moment el rol jugat per les dones en la guerra que palesarem més endavant.

Les Dretes perdran les eleccions contra el front de les Esquerreres al mes de febrer del 1936. El General Mola, encapçalant la UME (Unión Militar Española), representa les forces 'd'ordre' (sectors més conservadors) i planifica un cop d'estat.

El 12 de juliol 1936 és l'assassinat del líder conservador Calvo Sotelo i el 17 de juliol comença la revolta militar al Marroc encapçalada entre altres pel general Franco. A Barcelona durarà un dia i mig (18 i 19 de juliol) i oposa els tradicionalistes i els falangistes als anarquistes (milícies obreres) i a les forces de seguretat de la Generalitat. La lluita serà indecisa fins al moment on la Guàrdia Civil es decantarà cap a la Generalitat.

Finalment el general Goded que encapçala les tropes nacionalistes reconeix la derrota. Però ràpidament la Generalitat és desbordada per sectors radicals de la CNT i el 21 de juliol del 1936 és la constitució del Comitè Central de Milícies Antifeixistes que invalida el poder de la Generalitat.

Des d'aquest moment les relacions entre les diverses forces polítiques evolucionen ràpidament. Es funda el PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya) encapçalat per Joan Comorera i de caràcter comunista que prové de la fusió, el 22 de juliol del 1936, entre la USC (Unió Socialista de Catalunya, de la federació catalana del PSOE (Partit Socialista Obrer Espanyol)), el PCC (Partit Comunista de Catalunya) i el PCP (Partit Català Proletari)⁹²

⁹⁰ Op.cit.

⁹¹ Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains...*, 1999.

⁹² Dades extretes de la GEC, p.286.

La Lliga Catalana va desaparèixer, els seus militants acabant assassinats o exiliats. L'ERC va perdre molt de la seva influència.

Al mes de setembre del 1936 un nou govern es constitueix, encapçalat per Joan Casanovas, que durarà un mes i serà substituït pel de Josep Terradellas incloent les forces obreres i la CNT, el Comitè és dissolt. El període és una veritable revolució social : protagonisme de les forces obreres, atac a les esglésies, assassinats de persones considerades desafectes al nou règim revolucionari (eclesiàstics, propietaris, militants de partits de dretes, sorgiment de comitès de control, consciència de classe i col·lectivititzacions).

El 24 d'octubre 1936 el govern de la Generalitat aprova el Decret de col·lectivititzacions que preveu el pas a una economia socialista. Concretament significa el respecte de la propietat privada de les petites empreses (menys de cinquanta treballadors però sota control d'un comitè obrer), la col·lectivització de les empreses de més de cent obrers i la dels propietaris acusats de facciosos. La Generalitat impulsarà la creació d'una important indústria de guerra.

A final del 1936 alguns elements d'ERC intentaran reforçar el poder de la Generalitat excloent-ne els anarco-sindicalistes però fracassarà. Al desembre del 1936, el POUM⁹³, marxista, serà exclòs de la Generalitat pel PSUC, estalinista.

Els Fets de Maig del 1937

Al començament del 1937 les relacions entre la CNT i el PSUC-UGT (a Catalunya la central sindical pertany al PSUC) es deterioren cada vegada més, alhora que el POUM, enemic declarat del PSUC, s'acosta a la CNT. El 3 de maig les forces de la Generalitat (ERC, Estat Català) i del PSUC-UGT intenten ocupar l'edifici de la Telefònica controlada per la CNT, cosa que desencadenarà els anomenats Fets de maig que són una veritable guerra civil a Catalunya (més de 400 morts, 1000 ferits en sis dies) entre la CNT-FAI⁹⁴ i el POUM d'un costat i el PSUC-UGT i l'ERC de l'altre.

Les conseqüències són que :

⁹³ El POUM (Partit Obrer Unificat Marxista) fundat el 1935 i provenent de la fusió entre el BOC (Bloc Obrer Camperol) i l'Esquerra Comunista, lluita per la revolució democràtico-socialista mitjançant la presa del poder per la classe obrera i la instauració transitòria de la dictadura del proletariat. Sosté la consigna ' la terra per a qui la treballa'. Fins a maig 1937 participarà en tots els organismes polítics i administratius de la Catalunya autònoma. És encapçalat per Andreu Nin.

⁹⁴ La FAI (Federació Anarquista Ibèrica) es proposa assegurar el contingut àcrata de la CNT mitjançant la creació de Comitès amb la participació mixta de membres de la FAI i de la CNT).

- PSUC-PCE aprofitarà aquests fets per acusar el POUM de trotskisme i de fascisme i desencadenarà una forta ofensiva contra ell acabant amb l'assassinat del líder Andreu Nin al mes de juny i la declaració d'il·legalitat del partit poumista.
- La CNT sortirà de la Generalitat.
- La Generalitat serà marginada del govern i moltes de les seves competències seran assumides pel govern central.
- A nivell central Largo Caballero dimitirà i el 17 de maig, Federica Montseny serà dimitida de les seves funcions de ministre de sanitat, Juan Negrín serà primer ministre amb ajut distant de l'URSS i del PCE.

El sindicalisme

Com ja l'hem vist més a dalt, el sindicalisme espanyol consta d'oradores famoses com Federica Montseny que acabarà ministre de sanitat durant la guerra civil (novembre del 1936-maig del 1937) en el govern de Largo Caballero, i Dolores Ibarruri Gomez, sobrenomada la Passionaria, líder comunista.

Els treballs de Mary Nash⁹⁵ evidencien la relació entre sindicalisme i drets de les dones. L'anarcofeminisme obrer encapçalat per Mujeres Libres plantejava les nocions de 'doble lluita' i de 'llibertat interior': « El hombre revolucionario que hoy lucha por su libertad, solo, combate contra el mundo exterior. Contra un mundo que se opone a sus anhelos de libertad, igualdad y justicia social. La mujer revolucionaria, en cambio, ha de luchar en dos terrenos : primero por su libertad exterior, en cuya lucha tiene al hombre de aliado por los mismos ideales, por idéntica causa ; pero, además, la mujer ha de luchar por la propia libertad interior, de la que el hombre disfruta ya desde hace siglos. Y en esta lucha, la mujer está sola. »⁹⁶

⁹⁵ Mary Nash és catedràtica d'història contemporània a la Universitat de Barcelona (U de B) i fou presidenta fundadora de la *Asociación Española de Investigación en Historia de las Mujeres*. Ha publicat moltes obres sobre la problemàtica 'dones' tan a Espanya com a altres països. Entre les seves obres recents podem trobar : *Mulheres, trabalho e reprodução ; Atitudes sociais e políticas de protecção a vida* (1996) en col.laboració amb Rosa Ballester (catedràtica d'història de la ciència a la universitat Miguel Hernández d'Elx) ; *Experiencias desiguales ; Conflictos sociales y respuestas colectivas* (1994) en col.laboració amb Susanna Tavera (Madrid 1945) també catedràtica en Història Contemporània de la mateixa UdB i especialitzada tan en el moviment obrer anarquista com en la història de les dones. Mary Nash ha publicat darrerament, el 1999, *Rojas las mujeres republicanas en la Guerra Civil*.

⁹⁶ Ilse, *La doble lucha de la mujer*, Mujeres Libres, VIII Mes de la Revolución. Citat en Nash, Mary, op.cit, glosa 95, p.284.

Soledad Gustavo⁹⁷ recomanarà a les obreres reunides el 1899 al Congrés de Londres la urgència d'una reglementació reformista del treball femení i infantil. Dolors Montserdà, escriptora anarquista, lidera, el 1910 la creació d'un Patronat per a les Obreres de l'Agulla, l'objectiu del qual era la promoció educativa i professional de les dones mitjançant escoles professionals inspirades de les 'écoles de ménagères' franceses, iniciatives properes a les d'agrupacions d'obreres catòliques als barris més populars de la BCN industrial⁹⁸.

Segons Josep Termes⁹⁹ la CNT té el 1936 uns 175.000 afiliats mentre al febrer del 1937 arribarà fins a un milió. El PSUC-UGT tenia uns 5.000 militants al juliol del 1936 i en tindria uns 65.000 el 1937. Tanmateix el mateix historiador assenyala que aquests xifres s'han de mesurar al fet que « sense un carnet sindical no es podia treballar i que si no es tenia un aval d'un partit o d'un sindicat la vida, ben sovint, corria perill. » Broué i Temime¹⁰⁰, per part seva, palesen que els Comitès de la CNT són de « veritables organitzacions paramilitars » i analitzen els termes de la relació entre el poder polític i el poder sindical : « La tradition anarco-sindicaliste fait du syndicat en Espagne, beaucoup plus qu'une arme de défense dans la lutte quotidienne, une cellule vivante de l'organisme social, accaparant souvent tous les loisirs du travailleur et surtout le moyen révolutionnaire par excellence, l'outil de la transformation sociale, le groupement de classe, infiniment plus important à cet égard que les partis politiques. »

Les col·lectivitzacions

El 1936 es produí a l'Estat espanyol un procés de col·lectivització que persistí durant la Guerra Civil i sobretot a Catalunya. El poder anarcosindical i el poder polític toparan, la CNT actuant des de la base sense esperar directrius del Comitè Regional, mentre la Generalitat, provant de guardar una estructura governamental, crearà el Comitè d'Indústries de Guerra el 8 d'agost del 1936 (per a la mutació de la producció cap a una economia de guerra) i el Consell d'Economia de Catalunya l'11 d'agost que, sota el primer govern Tarradellas, aconseguirà fer passar el decret de Col·lectivitzacions i Control Obrer d'Indústries i Comerços el 24 d'octubre del 1936.

⁹⁷ Pseudònim amb què firmava Teresa Mañé els seus articles a *La Revista Blanca*. Teresa Mañé és la mare de Frederica Montseny.

⁹⁸ *Història de la dona*, El Temps, fascícul 3..., p.37.

⁹⁹ Termes, J., *De la Revolució de Setembre...*, p.402.

¹⁰⁰ Op.cit., p.44.

Carlos Semprún Maura¹⁰¹ palesa que el col·lectivisme es va recolzar sobre la noció de 'salari familiar' : « Le salaire était familial. Chaque 'collectiviste' recevait 5 pesetas de salaire par jour, plus deux pesetas pour chaque membre de sa famille, sans tenir compte de l'âge. » Denuncia un sistema discriminatori respecte a les dones : « Il faut signaler en ce qui concerne les collectivisations agricoles en Catalogne – et ailleurs – une incroyable discrimination à l'égard du salaire des femmes – ce qui est aussi le cas dans l'industrie. Bien que le système des salaires ne fût pas uniforme – car décidé en commun dans chaque collectivité : salaire familial ou salaire individuel ou combinaison des deux – les femmes étaient moins payées que les hommes. Quel que soit le prétexte invoqué, il y a là une survivance réactionnaire du passé, cadrant mal avec l'expérience profondément libératrice des collectivisations. »¹⁰²

Les dones en la guerra

Mary Nash¹⁰³ ha posat en relleu la diversitat del paper jugat per les dones en la Guerra Civil. Les milicianes han particularment posat en qüestió els rols sexuals tradicionals : « Las mujeres se comprometieron en la lucha contra el fascismo y rompieron con su habitual aislamiento de la vida pública y política. Construyeron barricadas, cuidaron a los heridos y organizaron las labores de auxilio y la asistencia infantil. Cosieron y tejieron y, mediante su trabajo voluntario, surtieron a los soldados de uniformes, prendas de vestir y el equipo necesario. Las mujeres trabajaron en el transporte público, en las fábricas de municiones y en las granjas. Algunas otras también rompieron completamente con sus roles de género convencionales y participaron activamente en la contienda como milicianas. Tomaron las armas y pugnaron porque las aceptaran como un soldado más en el frente. Al principio, las milicianas simbolizaron la lucha contra el fascismo e incitaron a otras a participar en las actividades de resistencia. La decisión de convertirse en una mujer soldado también desafiaba las convenciones sociales. »¹⁰⁴

La reraguarda

Tanmateix la construcció simbòlica i cultural de la societat patriarcal, fidel a la divisió sexual dels rols masculins i femenins, reproduirà els seus esquemes discriminatoris

¹⁰¹ Semprún Maura, Carlos, *Révolution et contre révolution en Catalogne*, Paris, Les Introuvables, 1980. p.129.

¹⁰² Ídem, p.131.

¹⁰³ Nash, M., *Rojas las mujeres republicanas....*, p.254.

¹⁰⁴ ídem, p.250.

respecte a les dones, a la guerra com en temps 'normals'. Les dones seran impedides de combatre al front. Heus ací les reflexions de Mary Nash : « Las milicianas lucharon en los frentes al mismo tiempo que proporcionaban a los soldados los servicios de auxilio necesarios, pero su valor, tenacidad y entrega no fueron suficientes para lograr que las aceptaran en un papel militar y no pudieron impedir que, al final, la imagen de las milicianas fuera desacreditada viéndose obligadas a retirarse a la retaguardia. Pero allí desempeñaron un papel decisivo en la supervivencia diaria al igual que en el mantenimiento de la resistencia civil a la violenta embestida del fascismo. »¹⁰⁵

I encara : « Se elaboraron nuevos modelos de conducta dentro de un discurso modificado que establecía un papel femenino en la retaguardia pero excluyéndolo de los frentes. A pesar de la tremenda energía y el ímpetu que pusieron las mujeres en los nuevos campos de actividades, los roles de género nunca se redefinieron de tal modo que la división de los ámbitos público y privado se pusiera seriamente en duda. Aunque en cierto modo se cuestionaron los valores culturales tradicionales, nunca afloró una idea revolucionaria sobre las esferas pública y privada. »¹⁰⁶

La perspicacitat de l'anàlisi sense concessió de Maria Aurèlia Capmany¹⁰⁷ respecte a la qüestió és també a saludar : « [...] en marcar-se els límits de la lluita, en estructurar-se l'exèrcit, en distribuir-se els càrrecs i els títols, molt poques dones es van quedar en els llocs dirigits i, naturalment, cap en el front. [...] »

Si contempleu les imatges dels diaris de la guerra impressiona un fet ben concret. Allò que els homes dirigits diuen a les seves dones s'assembla enormement, tant si ho diuen els del cantó de la República com del cantó de les tropes del general Franco. La dona amb un fill als braços, la dona que cus i vetlla un malalt, la dona que espera fidel a la reraguarda, podrien ser imatges intercanviables. I és que el paper de la dona en una guerra no té color polític ni ideologia, és paper de dona. »¹⁰⁸

L'epíleg i la Retirada

El 5 d'abril del 1938 una llei dictada per Franco decreta l'anul·lació de l'Estatut de Catalunya i Barcelona és sotmesa a molts bombardeigs aeris i navals com també altres ciutats catalanes. Al juliol del 1938 el govern republicà ordena la gran ofensiva de l'Ebre amb

¹⁰⁵ ibidem, p.250.

¹⁰⁶ ibidem, p.253.

¹⁰⁷ Capmany, M.A. i al., *Dona i societat...*,

¹⁰⁸ Idem, p.23.

l'objectiu de reunir els dos territoris republicans dividits. Al desembre del 1938 Franco ordena l'ofensiva final de Catalunya. El 26 de gener 1939 és la caiguda de Barcelona.

El 9 de febrer del 1939 l'exèrcit franquista arriba a la frontera. Uns primers 15 000 refugiats passen a França i són col·locats en camps de concentració. Serà després un flux permanent fins a l'arribada dels franquistes a la frontera. Segons René Grandó¹⁰⁹: « Le rapport Valière, du nom du président de la Commission du Trésor de la Chambre des Députés conclut le 9 mars, sur le chiffre de 450.000 réfugiés. Il faut y ajouter 50.000 personnes rapatriées par la frontière basque jusqu'au 20 février, date de la fermeture par les franquistes du poste d'Hendaye. »

Les dones sota el franquisme

L'adveniment del franquisme significarà un retorn enrera quant als drets de les dones. El fur del treball del 9 de març del 1938 estipulava que el nou Estat 'alliberaria' les dones casades del taller i de la fàbrica. Els és prohibit el treball nocturn. Si la dona treballa, se li retira a l'home el plus familiar. Diversos oficis li són prohibits: advocat de l'Estat, agent de Canvi i Borsa, metge de cos facultatiu de presons, tècnic de Duanes, inspector tècnic del treball, fiscal, jutge, magistrat. És exclosa del cos diplomàtic, del de registradors de la propietat i del de notaris.

Pel que fa a l'ensenyament, es prohibí la coeducació. Les assignatures de *Hogar i d'Educación Física* foren obligatòries per a totes les nenes que estudiaven. Fou també obligatori el *Servicio Social* que consistia en cursos en Escuelas de Hogar i servei actiu de sis hores diàries. Durava sis mesos. El casament significava la fi dels 'estudis'. Es prohibí també l'avortament i la propaganda de la contracepció. Es van crear premis i ajudes a les famílies nombroses però no es va prohibir la prostitució.

Es creà la Sección Femenina encapçalada per Pilar Primo de Rivera per explicar la nova missió de la dona al si de la ideologia fascista: la dona havia d'ajudar a l'home, no havia de dirigir. L'objectiu era el control de la població femenina de l'Estat espanyol.¹¹⁰

Mary Nash ha estudiat els termes simbòlics de l'ideologia franquista. Heus ací les seves reflexions: « Una vez más, las normas culturales franquistas volvieron a catalogar a las mujeres como ángeles, vírgines o putas. El ideal femenino del prototipo de mujer excluía

¹⁰⁹ Grandó, G. i al., *Camps du mépris...*, p.63.

¹¹⁰ Dades recollides a Capmany, M.A. i al., *Dona i societat...*, p.180.

toda actividad en el ámbito público, siendo el hogar y la familia los únicos espacios autorizados a las mujeres. [...] El trabajo se volvió a definir como un monopolio masculino, y el lugar de trabajo, un territorio exclusivo de los hombres. Las victorias de los años bélicos se perdieron cuando las mujeres fueron confinadas de nuevo al hogar y la familia. »¹¹¹

Planteja per altra banda el problema de la recuperació de la memòria. Reprenem aquí les seves conclusions : « Bajo el mandato de Franco, la política, la cultura y la economía eran dominios que estaban exclusivamente en manos de los hombres. Durante los años de la dictadura se silenciaron las voces de las mujeres ; el régimen fomentó la amnesia histórica respecto a su pasado y a su capacidad para el cambio social. Las nuevas generaciones de españolas, nacidas y educadas bajo la dictadura, no pudieron beneficiarse de la experiencia de sus antecesoras. Durante más de treinta y cinco años fueron educadas en los códigos de género del ideal femenino de la mujer franquista y en la ignorancia de la práctica democrática del pasado. Sin embargo, el historial femenino en la lucha contra el fascismo y la 'civilización masculina' no se perdió por completo. A principio de los años setenta, el floreciente movimiento feminista, las activistas de la oposición política a Franco y las historiadoras especializadas en estudios de las mujeres, se las ingenieron para reconstruir el eslabón perdido y recuperar la visibilidad y el papel de las mujeres en la guerra y la revolución. Descubrir el compromiso de sus antecesoras con la democracia y los derechos de las mujeres moldeó la conciencia de las nuevas generaciones de españolas y las estimuló a encontrar un papel activo en la lucha por la democracia, la libertad y la liberación de las mujeres. »¹¹²

4.3- Aproximació sobre l'exili republicà en el Migdia de França

Dificultats d'estimació de l'exili català

Phryné Pigenet¹¹³ ha palesat darrerament que és difícil de saber els xifres exactes de l'exili català ja que els arxius de la Fundació Ramon Llull¹¹⁴, font la més fiable, són

¹¹¹ Nash, M., *Rojas las mujeres republicanas....*, glosa 5, p.258.

¹¹² Nash, M., *Rojas las mujeres republicanas....*, p.259.

¹¹³ Canal, .., *Les exils catalans...*, 2005.

¹¹⁴ En una carta a Josep Pous i Pagès del 18 de febrer de 1939, Antoni Sbert declara voler « crear una fundació a França sota un Patronatge d'amics francesos, amb fi de fer possible el manteniment de les activitats culturals catalanes, [...] » citat in Canal, .., *Les exils catalans...*, p.223

actualment inaccessibles. La cercadora precisa tanmateix : « Selon la Fondation, il serait rentré 80 000 à 100 000 Catalans en janvier-février 1939. De 34 à 35 000 seraient toujours en France sept mois plus tard. [...] ils constitueraient 14 à 15% des réfugiés en août 1939. Si l'on se rappelle que la population catalane représentait 12% de la population totale de l'Espagne en 1938, il apparaît que les Catalans furent relativement plus nombreux à franchir la frontière en février 1939 mais aussi à la repasser au cours du trimestre suivant. En tout état de cause, on demeure très loin du taux de 33% de Catalans parmi les réfugiés inscrits au consulat de Marseille et de Sète cité par Javier Rubio.¹¹⁵»

L'autora precisa que Javier Rubio, sent un alt funcionari del règim franquista, la seva neutralitat és discutible tot i que ha tingut el mèrit de palesar l'existència dels retorns dels exiliats a Espanya. Ella conclueix doncs que uns « 14 a 21% de Catalans sobre el total de l'emigració republicana han passat la frontera i s'han quedat a França. » Precisa que els departs cap a Amèrica del Sud i la mortalitat als camps de concentració del Migdia de França i en la Resistència no canvien per ella aquest xifres.

Breu panorama de l'exili republicà en el Migdia de França

La major part dels xifres i dels comentaris que segueixen no pretenen a l'exhaustivitat sinó al més aviat voldrien donar una idea del fenomen de la Retirada al Migdia de França tan d'un punt de vista militar com civil i visibilitzant, quan és possible, la situació de les dones. Són en major part extrets de les obres : *Républicains espagnols en Midi Pyrénées* del Consell Regional i *l'exil des républicains espagnols en France* de G. Armand-Dreyfus.

Precisem que com no es tracta aquí estudiar l'exili republicà al Migdia de França en si mateix, però al més aviat, i com ja l'hem dit més a dalt, de contextualitzar breument històricament, socialment i geogràficament l'exili i la definitiva integració de les entrevistades, deixarem de banda els departaments del Lot, de l'Aveyró, del Tarn i del Gers no concernits pel nostre estudi i escollirem l'Ariège (lloc d'arribada dels pares d'Hermínia, de Placer, d'Annie i lloc de vida d'Hermínia), el Tarn i Garona (lloc de vida de Remedios i d'Hélène) i l'Alta-Garona (lloc de vida de totes les altres protagonistes, tan de la primera com de la segona generacions).

¹¹⁵ Rubio, Javier, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República española*, Madrid, Librería Editorial San Martín, 1977, 3 vol. Citat en *Les exils catalans en France*, p. 140

L'Ariège

Segons Jean-François Berdah¹¹⁶ la Retirada es va fer en dos temps : el 26/1/1939 els civils i als inicis del febrer l'exèrcit republicà. Precisa que la Circular del 25/1/39 estipulava : « C'est simple : les femmes, les enfants, les blessés et les vieillards, on les accueille. Les hommes en âge de porter une arme on les refoule. » Tanmateix, de cara a la multitud de gent Albert Sarraut, ministre de l'Interior no pot fer altrament que obrir la frontera a la nit del 27 al 28 de gener del 1939.

« *La Dépêche* estime déjà à cette date qu'il faudra recevoir dans les jours à venir entre 200 et 300.000 personnes. »¹¹⁷. El departament acollirà 4040 refugiats entre el 4 i el 12 de febrer 1939. Si la situació preocupant fa que camps d'acull són oberts per ordre del prefet de l'Ariège, això significa la separació de les famílies i J.F. Berdah nota que : « cela implique [...] un surcroît d'affliction pour les femmes et les enfants qui venaient à peine de retrouver leurs maris et leurs pères. »

L'Alta Garonna

Florence Guillem¹¹⁸ ens aprèn que l'Alta Garona és, en un primer temps, un departament de trànsit que acull, després de l'èxode de Catalunya, 3000 republicans espanyols concentrats a Villefranche-de-Lauragais, Revel, Carbonne, Salies-du-Salat, Muret, Le Récébédou i Cintegabelle. El *Cours Dillon*, barri de Tolosa a la vora del riu Garona, també serveix de refugi provisional. Tolosa atraeix per la seva antiga comunitat espanyola, la proximitat de la frontera, la instal·lació de la seu nacional de les formacions polítiques, sindicals i culturals en l'exili, la creació d'un hospital espanyol el 1945, l'hospital Varsovie. Més de 20 000 espanyols viuen a l'Alta Garona al 1950. Representen 50% dels estrangers del departament : 8 978 són residents i 12 699 són refugiats¹¹⁹.

Tolosa esdevé la capital de l'exili republicà espanyol. La ciutat i el seu ritme ibèric s'ofereix a la integració dels refugiats. Les reunions del PSOE en exili es fan tan al 69 del carrer del Taur a prop de la plaça del Capítol, com al Ciné Espoir, les de la CNT i de SIA a la Halle aux Grains, les dels comunistes a la Borsa del Treball, la dels catalans al Parc de les

¹¹⁶ *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées Exil Histoire et Mémoire*, Toulouse, PUM, 2004. *L'Ariège et la question espagnole (1936-1945)*, per Jean-François Berdah, catedràtic a la UTM. p.277.

¹¹⁷ *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées Exil Histoire et Mémoire*, Toulouse, PUM, 2004. *L'Ariège et la question espagnole (1936-1945)*, p.278.

¹¹⁸ *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées Exil Histoire et Mémoire*, Toulouse, PUM, 2004. *Les réfugiés espagnols en Haute-Garonne*, per Florence Guillem, historiadora cercadora associada al CHEVS (Centre d'Histoire de l'Europe du Vingtième Siècle), p.293.

¹¹⁹ Arxius Departamentals Pirineus Orientals. op.cit. p.298

Exposicions. Les manifestacions antifrànquites troben ressó en la població autòctona. El batlle de l'època Raymond Badiou (batlle entre el 1944 i el 1958) és solidari dels refugiats. Acull les personalitats polítiques de l'exili republicà.

Les plaques de commemoració als llocs de memòria arreu de la ciutat (Casa de España, Hospital Varsòvia esdevingut hospital Ducuing) no tenen una orientació sexuada particular i ens recorden tot el treball que encara s'ha de realitzar a fi que la memòria republicana pugui pretendre ser una memòria plural.

Voldríem citar les remarques de Florence Guilhem sobre el compromís de les segona i tercera generacions : « [...] si les enfants de la deuxième génération sont peu nombreux à avoir participé en leur nom aux activités des organisations espagnoles en exil, leur engagement politique ou social en France s'inspire souvent de la mémoire de l'exil de leurs parents, sans qu'ils en prennent forcément conscience. Cet engagement s'est traduit, dans bien des cas, par leur implication dans la vie locale à des postes de responsabilité dans les milieux économiques, politiques, sociaux et culturels. De cette expérience singulière que fut l'exil républicain espagnol dans la région toulousaine a résulté une rencontre entre deux espaces et deux cultures. Et cette rencontre a fini par créer une histoire et un destin communs, particulièrement à Toulouse, considérée par les réfugiés comme la capitale morale de l'exil républicain espagnol en France. »

El Tarn i Garona¹²⁰

És el departament on es troba el camp de Septfonds, lloc de concentració important de refugiats sotmesos a un règim de reclusió per les autoritats franceses, i és també aquí, a la ciutat de Montalbà, que el darrer president de la Segona República, Manuel Azaña, acabarà la seva vida. El camp de concentració de Septfonds ha estat obert a les darreries del mes de febrer del 1939, i des del 5 de mars arriba el primer comboi.

Heus ací com Jean-Pierre Amalric presenta els elements relatius a la tria del lloc geogràfic per l'obertura del camp i els objectius enfocats pel govern francès : « Pour le gouvernement Daladier et son ministre de l'Intérieur, Albert Sarraut, l'asile qui leur est accordé est soumis à des conditions très restrictives. Il faut en effet, pour ne pas troubler l'ordre public et pour prévenir les risques de contagion révolutionnaire, interner sous surveillance militaire tous les militaires et ceux des civils qui ont pu tenir un rôle actif dans la Guerre Civile espagnole, et donc les séparer de celles et ceux qui les ont suivis

¹²⁰ *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées Exil Histoire et Mémoire*, Toulouse, PUM, 2004. *Tarn-et-Garonne : deux lieux de mémoire de l'exil espagnol*, per Jean-Pierre Amalric, historiador, professor emèrit, Universitat de Tolosa-el Mirall.p.324.

passivement : femmes, enfants, personnes âgées... Il est prévu d'aménager des centres de regroupements spécifiques pour ces diverses catégories à une certaine distance de la frontière, le Tarn-et-Garonne étant appelé à recevoir l'un d'eux. Le choix des autorités se porte rapidement sur la commune de Septfonds, à la fois suffisamment écartée des centres urbains et facile d'accès par la route et la voie ferrée. »

Aquestes reflexions dedicades a una orientació historiogràfica genèrica posen ideològicament el rol militar com actiu ja que masculí de cara a un rol passiu ja que femení, oblidant de recordar primerament que, com ja l'hem palesat més a dalt, les milicianes han estat allunyades del front per qüestions de 'natura incompatible amb la guerra', segonament que les discriminacions inscrites jurídicament en els codis civils espanyol i francès fan de les dones de l'època unes minores sense cap autonomia, com també ho són els infants i les persones grans, tercerament, i sobretot, que fins i tot sense cap reconeixement social, polític, jurídic i civil, curar-se dels malalts, dels ferits, dels infants, no és un rol, a propiament parlar, passiu.

Els/les guerillers/es espanyols en la guerra 39-45

Tampoc no és passiu el rol d'agent d'enllaços que moltes dones protagonitzaran en la Resistència durant la guerra 39-45 a l'Estat francès. Serà el cas d'Hermínia, una de les entrevistades de la primera generació formant part d'un cos de guerillers espanyols al si de les FFI.

Rolande Treppe¹²¹ ha posat en relleu el rol de l'UNE en la II Guerra Mundial : « L'UNE, en effet, a mis à profit son engagement dans la résistance française au sein des FTP – MOI pour mettre sur pied une force armée autonome. A la suite de la constitution du CNR et surtout de la création des FFI, le XIVe corps a été transformé et il est devenu ' l'Agrupación de guerrilleros' (AGE). Reconnue par les FFI auxquels elle est directement incorporée et commandée exclusivement par des Espagnols, cette formation est considérée par l'UNE comme l'embryon d'une véritable armée espagnole dont l'avantage le plus clair est d'être dans l'immédiat regroupée aux portes mêmes de l'Espagne et prête à servir. En effet, à la faveur des combats pour la libération, l'UNE a regroupé les guérilleros dans le sud-ouest. »

¹²¹ *Les français et la guerre d'Espagne*, Actes du colloque de Perpignan, Perpinyà, PUP, 2004. p.273

4.4.- Els caràcters de l'exili

Un exili obrer

Segons Phryné Pigenet¹²² els arxius de naturalització del Centre d'Arxius Contemporanis (CAC) assenyalen que el 1946 la professió majoritària dels immigrants és l'ofici d'obrer industrial, de l'artesanat i dels transports, qualificat o no. La mateixa autora afegeix que : « Els decrets de naturalització del 1946 confirmen l'ascensió social pel comerç i la petita empresa. »

L'exili català. La situació de la llengua a l'exili : el rol dels Casals

Anne Charlon¹²³ oposa la noció d'exil cultural professional a la d'exil cultural popular. La cito : « le dernier point que j'aborderai est le rôle des *Casals Catalans* dans la vie culturelle catalane en exil, et le rapport (ou l'absence de rapports) qu'ils ont entretenu(e) avec les créateurs catalans professionnels. Dès les premiers temps de l'exil, les *Casals Catalans* organisent des conférences, des expositions, des représentations théâtrales, des lectures de poésie, des récitals de chant et de musique. On en trouve la trace aussi bien dans les comptes rendus d'activité et bulletins des *Casals* que dans les revues comme la *Revista de Catalunya*. »

Posant en relleu el rol transcendent que han jugat els Casals es posa tanmateix la qüestió d'un eventual « divorci més pregon entre la majoritat dels exiliats i la minoritat d'intel·lectuals »¹²⁴ palesat, segons ella, d'una banda per la temàtica de les peces de teatre interpretades pels grups de les diverses associacions culturals o l'orientació dels fons bibliogràfics de les biblioteques dels Casals, i de l'altra per la voluntat ostensible de distanciament, sinó de menyspreu, de l'èlite intel·lectual, burgesa i classista, respecte a les activitats de les entitats considerades « folklòriques ».

« Quelles pièces étaient jouées par les groupes de théâtre des *Casals* ? Des œuvres du patrimoine, de Frédéric Soler, Àngel Guimerà ou bien des *saynets* de la tradition populaire, ou des œuvres écrites par des membres du *Casal*, ou celles d'écrivains exilés ? [...] Lisait-on dans les *Casals* la littérature catalane absolument contemporaine ?

¹²² Canal, Jordi, i al., *Les exils catalan...*, 2005. p.141

¹²³ Canal, Jordi i al., *Les exils catalans...*

¹²⁴ op. cit. p. 318.

Figurait-elle dans les catalogues de leurs bibliothèques ? [...] y-a-t'il un véritable intérêt de la part des écrivains encore en exil pour le public des *Casals* ?»

Respecte a la darrera qüestió, recorda que Josep Carner havia escrit a la Revista de Catalunya¹²⁵ relativament a la llengua catalana : « Sempre hem volgut mantenir que el català no és pas un idioma confinable a l'ordre casolà o folklòric ».

Haurem de veure en quina mesura es verifica aquesta noció de ruptura i si els mateixos termes d'aquesta dicotomia entre llengua dels intel·lectuals i llengua casolana tenen una pertinència pel nostre estudi sexual. I, si és el cas, on se situen les dones ?

El rol de les intel·lectuals en la salvaguarda de la llengua catalana

Anne Charlon subratlla el pes de la literatura i de la llengua catalanes en l'afirmació identitària i la creació, el 1939, a París, de la fundació Ramon Llull per ajudar artistes, escriptors, estudiants catalans, i publicacions catalanes : « écrire en catalan [...] c'est [...] offrir aux autres une vision du monde formulée à partir d'une langue et donc d'affirmer la plénitude et l'existence de cette langue. ». Palesa que si els artistes i els músics no tenen dificultats amb el seu llenguatge, els, les escriptors (Carles Riba, Mercè Rodoreda, Manuel Pedrol, Joan Oliver, per citar-ne algun-e-s entre els més famosos-o/e-s), en canvi necessiten un lectorat catalanòfon.

Sembla que el trauma ocasionat per l'exili ha configurat diferentment el poder creatiu de les escriptores : « Si l'on considère le destin individuel des écrivains qui avaient commencé leur carrière avant la guerre civile, on constate que pour beaucoup la guerre, et ce qui a suivi, a signifié la fin de toute activité ; pour prendre le cas que je connais le mieux, celui des romancières, il y en avait six qui avaient acquis une certaine notoriété : Maria Teresa Vernet, qui n'écrira plus ; Anna Murià et Carme Montoriol, qui n'écriront presque plus, Rosa Maria Arquimbau qui, après plus de trente ans de silence, publiera un roman au titre expressif, *40 anys perduts*. Seule Aurora Bertrana et Mercè Rodoreda reprendront une activité littéraire relativement régulière. Dans le cas de Rodoreda, la guerre et l'exil ont eu une conséquence sur l'orientation – la réorientation – de son travail. [...] il est plus facile de 'placer' une nouvelle qu'un roman dans une revue. On peut, ainsi, se demander si Rodoreda n'est pas devenue une grande nouvelliste à cause des circonstances imposées par l'histoire. »

¹²⁵ *Revista de Catalunya*, V època, abril-juny 1947, p.5.

Però al costat d'aquestes escrivanes hi ha dones que no escriuen, que no són intel·lectuals. Això significa que no participen a la salvaguarda de la cultura catalana ? O que s'han compromès d'una altra manera ? Caldrà veure sobretot si llur engatjament s'inscriu, o no, en una reivindicació identitària catalana.

4.5.- Els organismes culturals i polítics

1.- El Casal Català

Què representa exactament l'entitat anomenada Casal Català i quan va ser creada, a Tolosa, l'associació del mateix nom ? Quins eren els objectius dels membres fundadors, i, són els mateixos avui dia ? Com funcionava l'agrupació als inicis de la fundació del Casal i amb quines eines de comunicació informava els seus membres de les activitats futures ? Podem preguntar-nos encara com concep el Casal els seus reptes futurs i la seua relació amb l'Internet, aquesta eina imprescindible de l'espai quotidià ? I més endavant : quina pauta tindran les activitats de l'associació en el marc europeu ?

La història del Casal Català

Intentarem ara definir el concepte mateix de 'Casal' i apreciar-ne la realitat socio-cultural en plantejar el context històrico-polític en el qual s'inscriu pregonament el procés de la creació de l'associació. Heus ací la definició de la Gran Enciclopèdia Catalana, definició concisa que ens dona una primera aproximació al nostre subjecte : 'El Casal Català, és una entitat de caràcter popular específica dels Països Catalans amb finalitats culturals, recreatives, religioses o polítiques, semblants a les dels centres o cercles formats a la segona meitat del segle XIX [...] Les comunitats de catalans radicades en països estrangers, especialment a Amèrica i a Europa, s'han aplegat sovint en casals'. Respon, però, parcialment a les preguntes específiques al nostre argument. La creació de l'associació és íntimament lligada a la història política espanyola i molt pregonament arrelada en els esdeveniments polítics dramàtics dels inicis del segle XX que van commocionar no només la Catalunya sinó també tota la població de la península ibèrica i la de la mateixa Europa.

Quins van ser els factors de l'arribada dels catalans a França al començament del segle XX ? Diacrònicament i molt esquemàticament: la guerra del Marroc, el conflicte dels

anys 1914-1918 amb emigració massiva de mà d'obra cap a França, l'oposició de la dictadura de Primo de Rivera al republicanisme català i la seva política colonial ofensiva (desembarcament d'Alhucemas el 1925) molt perjudicial pels catalans, i, sobretot, el franquisme.

La guerra iniciada el 1936 i que va acabar el 1939 amb l'arribada del general Franco al poder, fou un dels episodis més dramàtics de la història catalana. Anne Charlon¹²⁶ ens recorda els objectius del general Franco respecte al 'problema català': « si les Catalans qui passent la frontière avec la France en 1939, n'imaginant pas la durée du régime qu'ils fuient, ils en connaissent la nature, ils savent que la volonté par le général Franco, bien avant l'occupation de la Catalogne, est d'en finir avec la spécificité catalane, de faire disparaître la langue et la culture catalanes. »

Republican-es, anarquistes, i persones de tendència política moderada, treballador-es, obrer-es, intel·lectuals, escriptor-es van haver d'exiliar-se per salvaguardar la vida. De la necessitat de lluitar contra l'holocaust cultural franquista naixerà, el 1945, una associació anomenada « Casal Català de Tolosa del Llenguadoc » que va declarar-se a la prefectura de Tolosa només el 1954.

Si bé l'associació és cultural, l'escissió, a partir dels anys 50, arrossegant a la multiplicació dels Casals durant aquests nou anys testimonia de les divergències polítiques al si de l'agrupació. Membres del POUM i de la CNT van retirar-se i van fundar la 'Llar de Germanor Catalana', la seu de la qual era al 'Café Glacier'. Després foren els moderats que van separar-se dels comunistes, que tenien les seves reunions informatives al 'Café Fize' (Arcades del Capítol). Al mes de juny del 1951 hi havia a Tolosa tres agrupacions catalanes diferents.

La que ens interessa va rebre l'autorització del ministre de l'Interior el 12 de gener del 1954 i va ser registrada a la prefectura de l'Alta Garona com a associació estrangera el 24 de febrer del 1954 (veure doc. Diari oficial del 1954 i doc Prefectoral del 26 de gener del 2002 i el del 3 de juliol del 1997). Era de tendència moderada i feia les seances administratives al 'Bar de l'Opéra', com ho precisa la nota del ministeri de l'interior del 5 d'agost del 1953 i l'apartat al 'Journal Officiel' del 24 de Març del 1954: « ASSOCIATIONS ETRANGERES, Foyer catalan de Toulouse du Languedoc, Casal Català de Tolosa del Llenguadoc. But: patriotique, culturel et artistique. Siège social: bar de l'Opéra, 1, place du Capitole, Toulouse. » (vegeu els documents annexos). Més endavant, el 1957 (v.doc), hi

¹²⁶ Canal, ..., *Les exils catalans...*, "Culture catalane et exil: Quels réseaux d'expression pour quel public?", per Anne Charlon, p.309.

haurà una declaració al Diari Oficial per anunciar el trasllat de la seu social al Café Fize, 11 plaça del Capítol i, finalment, al carrer dels Novars, 7, el 1960.

Pel que fa als objectius perseguits per la societat, els estatuts donen informacions més precises encara. Heus ací el que hom pot llegir a l'article I : « A Toulouse (Haute-Garonne) et au n° I de la Place du Capitole (bar de l'Opéra) se constitue la Société " CASAL CATALÀ DE TOLOSA DEL LLENGUADOC" de caractère patriotique, culturel et artistique, sans aucune appartenance politique ou confessionnelle et son but consiste à sauvegarder les intérêts moraux de ses associés. Tout associé qui ne complirait pas cette clause sera exclu de la Société. » I encara . .Article XXVI : « [...] il est absolument interdit de s'occuper dans le moindre détail, au sein de la Société, des questions politiques, religieuses et syndicales [...] ».

Com ho veiem els membres tenen cura de deixar de banda tota consideració política... Tanmateix cal recordar, com Maria Llompart el reafirma en la seva ponència sobre la revista cultural Foc Nou, creada a Tolosa l'11 de setembre del 1944, que : « l'exil catalan était avant tout politique, ce qui engendra inévitablement des corrélations entre les sphères politique et culturelle. »

Si bé l'article X ens dóna onze associats per a la representació del Consell Directiu, els membres fundadors eren només deu (si més no, registrats). Heus ací els seus cognoms, noms i respectives funcions al si de la Societat : CLOT i BOVER Joan, president ; SALAS i BROSA Felip, vice-president ; PLA i RIERA Asenci, secretari ; FORTET i IGLÉSIAS Lluís, secretari adjunt ; GALLARDO i GALERA Pere, controlador ; VILLALON i SABATER Jordi, bibliotecari ; SERRA i AMOROU Jordi, delegat ; ROVIRA i MERCADER Pau, delegat ; VARA i FERNANDO Pau, delegat ; MORALES i MAS Isabel, delegada.

Uns quaranta membres varen formar part de l'Associació. Clot i Bover es quedarà president d'honor del 1957 al 1964 inclòs.

Segueix un quadre constant de la llista dels successius presidents, vice-presidents, secretaris-àries i tresorers del Casal, amb llur professió, des de la creació de l'associació fins avui dia.

President	Vice president	Secretari-a	Vice secret-ari-a	Tresorer
Clot I Bover Joan(cap-cuiner) 1954-1956	Salas I Brosa Felip (fuster) 1954-55;	Pla I Riera Ascensi (ajustador) 1954	Villalon i Sabater Jordi (dibuixant) 1955	Rafel Ramón (sastre) 1954-59
Gallardo i Galera (contramestre) 1957-58	Gallardo i Galera Pere (contramestre) 1956	Fortet I Iglésias Lluís (pintor de cotxes) 1955	Gallardo i Galera Josep (electricista) 1957	Gallardo i Galera Pere (contramestre) 1959-60
Serra Amoros Josep (sastre) 1959	Salas I Brosa Felip (fuster) 1957-59	Pla I Riera Ascensi (ajustador) 1956	Villalon i Sabater Josep (cordonnier) 1957-59	Vives Antón (contramestre) 1962-76
Salas I Brosa Felip (fuster) 1960-65;	Bonet Dalmau Joan (premsador) 1959-60 61	Fortet I Iglésias Lluís (pintor de cotxes) 1955-1972	Illa I Flinch Salvador (maniobra) 1959	Gudayol Marc (magasinier) 1975-81
Serra Amoros Josep (sastre) 1966-75	Rovira i Mercader Pau (jardiner) 1962	Fortet Carmen (sense professió) sept. 1959	Cirès I Marlès Vladimir (Guarnidor de cotxes) 1960-62	Garròs Gerrió (enginyer retirat) 2002-2006
Ayala Ferran (colorista) 1977-1980	Cirès I Marlès Vladimir (Guarnidor de cotxes) 1963-74	Villacanas i Formentí Glòria (directora comercial) 1974-78	Coromines Tomàs (comptable) 1963-66	
Fito Isidre (retirat) 1981	Ayala Ferran (colorista) 1975-1976	Gamisans Maria (traductora) 2002-2006	Sagui Josep (ebenista) 1971-74	
Claret Joan (catedràtic UTM) 1981-2002	Pujadó Gabriel (retirat) 1977		Pujadó Gabriel (retirat) 1975	
Gamisans Pere	Fito Isidre		Parera I Martí	

(catedràtic UTM) 2002-2006)	(retirat) 1978		Adelina (sense prof.) 1978-81	
	Suau Josep (retirat) 1981			
	Gamisans Jaume (catedràtic) 2002-2006			

La comunicació al Casal abans

Els mitjans de comunicació del 1954 al 1963 : 'Primera època'

Parlarem aquí breument d'aquesta primera època ja que és difícil saber exactament com s'articulava la informació i quins eren els mitjans de comunicació del 'jove' Casal Català de Tolosa. En efecte no hem trobat cap traça escrita de documents (tanmateix no significa que no existeixen..) referint-se al mateix període. Exposarem doncs les coses des d'un punt de vista etnològic, si gosem dir, per intentar descobrir 'de l'interior' el formidable empenyorament dels catalans per fer viure la seva cultura, i la mateixa concretització del projecte tolosà.

Si bé ens referim, en el cas de la comunitat catalana de Tolosa, a la història singular del Casal Català de Tolosa del Llenguadoc, és interessant notar els lligams i objectius comuns amb associacions anteriors existents a la ciutat, com ara l'anomenada 'Colònia catalana'. Queden proves de la seva existència a partir del 1931. Aquesta associació va comunicar amb butlletins, la periodicitat dels quals era mensual. Només en resta 3, registrats a les Arxius Departamentals sota la cota :BF 309, (v.doc.3 els 3 butlletins): el primer és datat de març 1931, el segon d'abril-maig 1931, i el darrer document conservat és el de juny-juliol del 1931.

Els objectius de l'agrupació eren: « Promoure les riqueses artístiques i literàries, les típiques costums, els cants i la música de Catalunya, com donar a conèixer los progressos de l'activitat industrial i comercial de nostres germans » (v.doc.4 Colònia Catalana març 1931). Com ho veiem els membres de la Colònia tenen cura també de deixar de banda tota

consideració política, al sentit restrictiu del terme, per privilegiar el mateix desig de promoure la cultura catalana.

És important entendre que tots els catalans exiliats, tenen el mateix objectiu: reunir-se per intentar fer aquest treball de recuperació, de reconstrucció, de salvaguarda de la seva identitat. Els primers anys d'aquesta empresa humana són els de l'encontre, de l'empenyorament de cadascú per la causa comuna. És una nova experiència, un assaig... La comunicació entre els socis es fa oralment o, de vegada, per l'intermediari d'uns fulls escrits a màquina d'escriure, a poc d'exemplars, i més de manera puntual que no pas regular. Cal prendre la mesura exacta d'aquesta nova força col·lectiva. Un comitè de redacció amb un cap responsable és creat gràcies al dinamisme d'alguns socis i a molts esforços conjugats. A poc a poc la societat s'estructura, s'organitza. La concepció d'una eina de comunicació adient, d'un portantveu oficial sota la forma d'un nou butlletí n'és la concretització. Els membres poden finalment dedicar-se a l'irradiació de la seva institució. El 1963 s'inicia una nova etapa pel Casal Català.

Els mitjans de comunicació del 1963 als anys 80 : 'segona època'

Presentació

La biblioteca del Casal Català conserva, a la seu actual del carrer dels Novars, els 150 primers butlletins mensuals enquadernats per cinquanta. La primera enquadernació (números 1 → 50) conté els butlletins del mes de novembre del 1963 al mes de maig del 1968 (llevat d'agost) ; la segona (números 51→99), els dels mesos de maig-juny del 1968 al mes de maig del 1974, i la darrera (números 100→149), els butlletins del mes de gener del 1975 als mesos de novembre-desembre del 1984. A partir d'aquest any i fins avui dia es conserven originals separats dels diversos butlletins. Aquest nou mitjà de comunicació té una periodicitat mensual i la seva primera publicació es va fer, doncs, al mes de novembre del 1963. Tenim quelques informacions pel que fa a la compaginació de l'obra, al seu contingut i a l'impremta.

Podem llegir, al número 55 del mes de novembre del 1968 aquestes línies, dedicades al primer butlletí, que ens ofereixen una descripció prou precisa del document quant a la presentació i el seu contingut : « Aquell primer número era sense cobertes, sense les belles cobertes catalanes d'ara, i amb només quatre fulls amb text en una sola cara ; a cinc anys de distància, esdevé veritablement un número històric, avui introbable. Hi havia només un editorial, un article, una pàgina literàrio-patriòtica i 'la Veu del Casal', amb unes quantes notes dels batecs de l'entitat. » (v.doc 5 número 55 del mes de novembre del 1968).

I al mateix primer número, pel que fa a la impremta : « [...] us oferim amb goig veritable el modest fruit d'aquest nou intent de butlletí, i fet en multicopista !, com havia estat sempre el nostre somni més car »(v.doc.6 novembre 1963).

La lectura del tercer número, el de gener del 1964, ens assabenta que : « [...] gràcies als encoratjaments morals i sobretot als materials, [el butlletí] pogué doblar les pàgines impreses. Això permeté de poder parlar de més coses i amb l'extensió deguda. »

Temàtica

L'activitat cultural del Casal és múltiple i recobreix diversos àmbits com ara : cursos de llengua catalana amb presentació regular d'estudiants al C.I.C (Certificat Internacional de Català), col.loquis i debats, conferències, presentacions de llibres, balls i animacions, exposicions (humoristes catalans, pintura, escultura...etc..), excursions, recerca universitària, concerts, festivitats folklòriques (Aplec de sardanes, berenars..), cursos d'iniciació a la Sardana, commemoracions (morts, malalts, proclamació de la República, etc..), representacions teatrals ...

A la lectura dels butlletins del Casal Català aprenem una multitud de coses molt interessants lligades a la història, a la natura, a la geografia dels Països Catalans ...a la vida singular de tal artista o intel.lectual català..etc.. Seguim d'una manera diària la vida dels socis, les seves activitats, les seves alegria i pena. Descobrim, com ara, la significació pregonada de la Sardana, aquesta dansa típica de la societat catalana, 'guix social' de la comunitat casalenca... Heus ací el que se'n diu en el primer número : « I aquesta reeixida de l'Aplec de la Sardana –perquè reeixida ha estat, malgrat el temps desfavorable- ens fa pensar en les altres reeixides que ens deixem perdre, els catalans de Tolosa i de la regió, per no haver sabut estendre fins ara aquesta unió, aquest esforç en comú, a d'altres empreses d'enaltiment de les nostres coses : teatre, conferències, commemoracions, homenatges a veritables personalitats catalanes que han servit fidelment Catalunya ; música nostra, cançons . »

El butlletí és ric de reflexions i realitzacions fetes en comú. És un mitjà de comunicació excepcional, tothom pot expressar-hi les seves idees, els seus sentiments. Però, sobretot, representa un testimoni preciós pel que fa a la història catalana 'a l'exterior'.

La ràdio

El Casal té doncs, amb el seu butlletí, una eina de comunicació adient. L'àmbit de difusió de la informació és tant 'interior' com 'exterior', és a dir que concerneix les activitats intrenseques al Casal com també la comunicació de l'Associació amb el món exterior. Com

que la promoció de la llengua catalana és un dels reptes molts importants del Casal hi ha, a cada butlletí, des del 1982 – any dels inicis de l'emissió en català- la ressenya de Ràdio Occitània, amb la freqüència (98.3) en FM, la franja horària diària (16h a 17h). En Ferran Ayala, antic president del Casal, fa unes emissions molt interessants i parla meitat en català i meitat en francès. Em digué que l'audiència fa unes 11000 a 12000 persones per un espai geogràfic de difusió d'uns 40 kilòmetres i quan fa bon temps, l'emissió se pot sentir fins a la ciutat de Foix ! Els dilluns fa narracions de contes i llegendes amb, de vegada, música típica catalana i als altres dies són reportatges de diferents ciutats de Catalunya.

La comunicació al Casal avui

Els mitjans de comunicació dels Anys 80 als nostres dies

La llei del 1996

En un editorial del 1998 (doc. Butlletí 1998 Joan CLARET) el president Joan Claret declarava : « Quan vaig acceptar la presidència del Casal Català, un dels meus primers editorials es titulava 'Ahir i demà', on probava d'explicar com veia la continuïtat de l'activitat del nostre Casal, quan ja la transició democràtica s'havia consolidat, posant-nos en l'expectativa de replantejar-nos els nostres objectius. »

Aquesta declaració fa referència als esdeveniments polítics de la fi dels anys 70, els quals foren d'una importància rellevant. Concerneixen la caiguda del franquisme, el 1975, i la consegüent nova constitució espanyola del 1978 : el 15 d'abril del 1978 s'acorda la facultat del President de la Generalitat per a convocar i presidir reunions amb els quatre governadors civils de Catalunya. El 29 de setembre del 1978 és la celebració del primer aniversari del restabliment de la Generalitat de Catalunya.

Els Estatuts d'autonomia de les Comunitats Autònomes són els garants de la jove democràcia. El procés de democratització continua desenvolupant-se durant els anys següents. Una d'entre les noves lleis, ens interessa particularment : és la llei 18/1996 que concerneix la creació de les Comunitats catalanes de l'exterior. Destaquen quatre eixos fonamentals : els Casals ; els membres de les comunitats catalanes ; els òrgans de relació amb les comunitats catalanes de l'exterior ; els possibles acords de cooperació de la Generalitat amb els governs autònoms d'altres nacionalitats o regions. Alguns articles són rellevants com ara l'article 8.1 sobre la creació d'un Registre de Casals adscrit al Comissionat per Actuacions Exteriors del Departament de Presidència o el 25è que preveu

la realització de tractats i convenis amb altres estats on hi hagi comunitats catalanes establertes.

Els ingressos

Una vegada reconegut el paper protagonista dels casals a la vida cultural catalana a l'exterior, calia donar mitjans financers als Casals per fer possible materialment la realització de la tasca que se'ls encomana. Jaume Gamisans, actual vice-president del Casal, em va aprendre coses importants sobre el funcionament de l'associació... Cada dos mesos després de les reunions del consell, els membres trameten sistemàticament als socis dues pàgines sobre la situació del Casal i cada any es fa una tramesa a la Generalitat amb la ressenya de les activitats ; la Generalitat proporciona a l'associació una subvenció anual, gràcies a la qual i als donatius dels socis i dels sponsors, es pot concretitzar els nombrosos projectes casalencs entre altres, la realització del butlletí.

El butlletí avui

Al mes de juny del 2003 va nèixer un butlletí anomenat : « 'Ressons d'Occitània' , butlletí del Casal Català de Tolosa de Llenguadoc n.1 Juny 2003 ». El segon i darrer butlletí, pel moment, és de desembre del 2003.

Presentació

Aquest butlletí no té la mateixa periodicitat que pel passat. En efecte no és pas mensual sinó semestral. Consta de 12 a 16 planes ([v.doc 7 butlletí juny 2003](#)). La primera plana és consagrada al sumari i a l'editorial, informe i resum dels destacats esdeveniments relacionats amb la vida de la comunitat, com també es fa menció dels projectes del Casal per al primer semestre 2004.

L'objectiu és : « fer-se ressó a Tolosa de Llenguadoc de la llengua i de la cultura dels Països Catalans ». Consten també precisions quant als recursos necessaris a l'existència del Casal : no només la Generalitat sinó també l'ajuntament de Tolosa ofereixen el seu ajut a la comunitat (butlletí de juny del 2003). Figura, al capdavant de la primera patge, no només els enllaços : l'adreça, els telèfons, l'adreça electrònica, sinó també la composició del Consell Directiu, i el nom de l'espai de reproducció on es va realitzar el butlletí : 'Espace Repro Toulouse'. A la segona plana es fa la publicitat per a 'la Veu dels Països Catalans, Ràdio Occitània, patrocinada pel Casal Català. Totes les informacions per seguir cursos de llengua catalana o de sardanes, podeu agafar-les a la pàgina 13.

La temàtica

Descobrim articles molt interessants com el de l'experiència lingüística de Matthew Tree, símbol d'interculturalitat... o encara el de la presentació de la 'Flora dels Països Catalans' d'Oriol de Bolòs i de Josep Vigo per Jaume Gamisans. Pere Arnaus ens ofereix unes reflexions sobre la discriminació del català respecte al castellà, tema encara d'actualitat, i Magali Prat ens diverteix amb la Patum..Existeixen també uns temes referint-se als nous reptes del Casal Català els quals, desenvoluparem més endavant.

Els nous objectius del Casal , els reptes futurs, el marc europeu

Les grans mutacions de l'època : el món dominat per la comunicació, l'Europa naixent, defineixen la nova contribució dels Casals a la construcció d'una Euroregió, d'una Europa de les cultures en lloc de l'antigua Europa de les fronteres. El dossier de Thomas Tertois : 'Barcelona, capital cultural ?' posa en evidència el paper rellevant dels Casals a l'estranger, esdevenint, a poc a poc, en les darreres dècades, els protagonistes de tota una sèrie de lleis de promoció de la cultura catalana a l'estranger, com ara les subseqüents lleis del 1983 i del 1996. Catalunya i Occitània formen part d'un mateix espai regional europeu, això significa el reforçament de l'amistat occitano-catalana i el nou butlletí n'és una representació.. Pel que fa a aquest agermanament, heus ací el que ens diu Robert Lafont al butlletí de gener del 1998 : « Ara sèm dins un autre temps : Európa es a s'unir e, dins aquela immensa novetat que fa virar los sègles, pacíficament, naturalament las regions, los espacis tornan trobar en termes moderns sas anticas logicas. Existís ja estructuralament una Euróregion entre Tolosa, Montpelhièr e Barcelona [...] ».

El butlletí del mes de gener del 1998 fa menció del col.loqui internacional occitano-català sobre el medi ambient. Aquest col.loqui va ser realitzat per l'associació catalana 'Una Sola Terra' i l'ESED (European Society for Environment and Development) i patrocinat per la Comissió Europea, la regió Migdia-Pirineus, el departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya, l'ajuntament de Tolosa del Llenguadoc i l'ajuntament de Barcelona, amb la col.laboració del Casal Català de Tolosa. Entre les personalitats que hi van participar es pot destacar, entre altres, l'alcalde de Tolosa i diputat europeu : Dominique Baudis, l'escriptor occità i professor honorari de la universitat de Montpeller: Robert Lafont, el conseller regional de la regió Migdia-Pirineus pel Partit Occità :Jean Villote , el president del Casal: Joan Claret , Pere Torres :el director general de Programació i Educació Ambiental del Departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya, que va clausurar el col.loqui.

Ens assabenta, en el mateix butlletí, de la nova orientació del Casal pel que fa a la celebració de la Diada de Sant Jordi que : « es proposa fer d'aquest dia no tan sols una diada catalana sinó, com ha decidit la UNESCO, un dia mundial del llibre. » A partir d'un conveni entre el Casal, el COPEC (Consortium Catalan de Promotion Extérieure de la Culture) de París i la FNAC, « aquesta llibreria accepta d'ampliar, en el seu conjunt d'establiments situats en el Sud de França, aquesta diada, com a un dels punts forts dels seus actes culturals. » (v.doc 9). Citem encara un altre exemple representatiu dels canvis culturals pregons d'aquests darrers anys amb la creació, el 2002, de l'institut 'Ramon Llull' « Catalunya és l'única regió d'Europa i del món que té atribucions que s'acosten a les dels Estats-Nacions pel que fa a la promoció d'una cultura i d'una llengua. » ens diu Thomas Tertois en el darrer butlletí.

L'internet

El portal del Casal Català és el següent : <http://casal.catala.free.fr>. Podem trobar-hi informacions pràctiques de tota mena que es declinen en vuit parts : 'le bulletin, sardanes, cours de langues, musique, actualités, manifestations, vie locale, nouvelles d'ailleurs'. 'le bulletin du Casal' ofereix la possibilitat, per cada soci i simpatitzant, de poder escriure-hi articles. Consten unes deu ratlles i és evident la voluntat, per part del Casal, de no considerar-lo, avui, com a mitjà de comunicació, sinó més aviat com una eina informativa publicitària sobre l'existència mateixa del Casal i les seves prerogatives.

L'internet serà, o no serà, l'únic mitjà de comunicació de demà ? Un fet és cert : el portal web s'adreça a tots els catalans i catalanoparlants arreu del món, mentre el butlletí és l'eina de comunicació entre els casalencs tolosans, i, intrínseca al Casal de la mateixa ciutat. És obvi que amb la web podem comunicar, si volem, avui dia, amb catalans d'Amèrica del Sud, cosa que mai no es podrà aconseguir amb el butlletí...però fica, aquest, el depositari de múltiples anècdotes que afaïçonen la trama d'una història singular en una certa època, la dels catalans de l'exterior, i per les quals esdevé un testimoni capital d'una riquesa etnològica molt subtil i única.

La Llar de Germanor

Com acabem de veure-ho la llar de Germanor va nèixer, als anys 50 de l'escissió amb el Casal Català. Reprenem aquí els elements del document prefectoral que posen en relleu les discensions ideològiques a l'origen de la creació de l'entitat, ans també les

conclusions de la recerca de L. Domergue¹²⁷ i MP Cazabon¹²⁸. Heus ací les conclusions dels Serveis d'Investigacions francesos de l'Alta Garona : les membres du POUM (Parti Ouvrier Marxista) et de la CNT, se retirèrent et fondèrent la 'Llar de Germanor Catalana', Foyer de Fraternité Catalane, dont le siège est au Café Glacier, à Toulouse. [...]. Le 'Casal Catala' , [...], a gardé l'ancien siège¹²⁹. [...] Toutefois de bonnes relations sont entretenues avec la 'Llar de Germanor Catalana' ».

O a la mateixa obra de Domergue : « Certains membres du Casa/ comme Domènech de Bellmunt¹³⁰, Ana Peris, les Tresseras, ou Enric Bertran le quittent et lui tournent définitivement le dos pour cause d'incompatibilité idéologique ; d'autres, naturellement moins sensibles aux différences politiques ou avant tout désireux de consensus, continuent, dans certaines occasions, à apporter leur concours – littéraire ou artistique – à plusieurs formations catalanes : Casa/, Llar et même Terra Lliure. Ainsi Paquita Galceran, Ernestina Dalmau, Jaume Vives. »

Afegeix¹³¹ : "C'est là l'explication la plus commodément entendue. Cependant on en trouve parfois une autre : ce ne serait pas la politique qui serait à l'origine de l'éclatement, mais plutôt des dissensions d'ordre plus personnel et 'social'. [...]" »

SIA/CNT a França

L.Domergue i M.Laffranque¹³² ens recorden que SIA havia nascut el 1937. La premsa de l'època¹³³ menciona que la companya francesa de Durruti formava part del grup fundador i va contribuir molt, després de la mort de Durruti, a fer conèixer SIA a França. G.Dreyfus-Armand precisa¹³⁴ que : « À la demande des libertaires espagnols, le Comité pour l'Espagne libre – constitué par divers groupes anarchistes français mais parvenant à mobiliser un fort courant de sympathie et des personnalités fort éloignées de l'anarchisme – se transforme, en novembre 1937, en section française de la Solidaridad internacional antifascista que la CNT

¹²⁷ Domergue, L., *L'exil républicain espagnol...*, 1999.

¹²⁸ Cazabon, M.-P., *Rôle et fonction des « Casals Catalans »...*, 1993.

¹²⁹ Bar de l'Opéra, 1 plaça del Capitol.

¹³⁰ Dominique Pallerola alias Domènech de Bellmunt era l'avi de MP Cazabon. Era periodista. Ha escrit especialment nombrosos articles a la revista Foc Nou i també de vegades al butlletí del Casal.

¹³¹ Domergue, L., *L'exil républicain espagnol...*, glosa 63, p.161.

¹³² Op.cit, *Les espagnols exilés à Toulouse et la culture*, per L.Domergue i M.Laffranque, p.191.

¹³³ Domergue, L., *L'exil républicain espagnol...*, glosa 23.

¹³⁴ Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains...*, p. 94, glosa 125.

et l'UGT ont créée en Espagne. Le comité de patronage de la SIA française regroupe de nombreuses personnalités de la gauche non communiste. »

L'organització es defèn de qualsevol intenció caritativa i afirma la reciprocitat de la solidaritat com a objectiu i principi de base del seu funcionament libertari. Pel mitjà dels espectacles teatrals (Iberia, Terra Lliure, Fiesta del niño, etc.), de dansa i música (coral o una orquestra encapçalat per Mme Galceran), de 'varietats' (Trio Benimelis, etc.)¹³⁵ donats a la ciutat tolosana, de l'edició de cartes postals i segells on els quals 'la dona' encarna conceptes diversos, de l'organització de concursos de dibuixos i cartells, de les exposicions de pintura, de dibuixos d'artesanat i d'art, de concursos de fotografies, SIA fomenta i finança l'ajuda als refugiats.

Promou, sota forma de periòdics, revistes, calendars, la producció intel·lectual, científica i artística de l'exili. La cultura és una de les preocupacions primordial de SIA. Heus ací el que figura en la seva declaració de principi : « considerando que la cultura es tan precisa como la libertad, SIA les proporcionará todos los medios de instruirse y desarrollar su pensamiento por medio de textos escogidos y cursos de cultura. »¹³⁶

La ideologia anarquista

L.Domergue i D.Bueno¹³⁷, respectivament, la defineixen posant en relleu que : « On sait que chez eux 'la *Idea* avait de tous temps fait la part belle à l'autoformation et à l'éducation populaire. » « Chez les libertaires espagnols, il a toujours existé une tradition d'éducation des masses. En effet à son origine, le mouvement anarchiste espagnol a accordé une grande importance à la formation idéologique et culturelle de ses militants. Cette soif de culture s'est traduite dans l'Espagne d'avant la guerre civile par l'édition de revues culturelles et philosophiques, comme par exemple *La Revista blanca* que dirigeait Federico Urales, vétéran de la FAI et père de Federica Montseny. Par ailleurs, comment ne pas évoquer ces *Ateneos Libertarios*, véritables centres culturels anarchistes, où se rendaient les jeunes militants après leur travail pour renforcer leur connaissance de l'idéologie libertaire, empruntant les livres des philosophes fondateurs de l'anarchisme comme Bakounine, Kropotkine, voire Joaquín Costa, mais aussi pour assister à des conférences dont les thèmes très eclectiques pouvaient varier de l'histoire de l'art à

¹³⁵ Per un quadre sinòptic de la vida cultural impulsada per SIA en l'exili veure : Domergue, Lucienne, *L'exil républicain espagnol à Toulouse 1939-1999*, Toulouse, PUM, 1999. Capítol IX p.191. Per les activitats teatrals veure la tesina de Archet, Marlène, *Le théâtre à Toulouse dans le milieu de l'émigration espagnole (1945-1960)*, UTM, 1985, 124 p.

¹³⁶ Domergue, L., *L'exil républicain espagnol...*, glosa 24, p.202.

¹³⁷ op.cit.

l'astronomie ? Parallèlement, cette volonté d'éducation est soutenue par l'édition de brochures simples chargées de divulguer des ouvrages philosophiques, mais aussi de nouvelles, de romans et de biographies de militants exemplaires, fortement empreints du message libertaire. Dans l'exil, la CNT ne pouvait faillir à cette mission.»

Ara bé la tria historiogràfica de L.Domergue com de D.Bueno es dedica a la invisibilització de les discriminacions genèriques. Cal tanmateix recordar aquí que de 'l'auto-informació', de 'l'educació popular', de 'la tradició libertària d'educació de les masses', de 'la formació ideològica i cultural dels seus militants', de la possibilitat d'una educació pel mitjà dels Ateneus, les dones n'han estades excloses.

I cal repetir aquí que l'anarquisme espanyol republicà és definitivament una ideologia discriminatòria respecte a les dones i de la qual les mateixes prerogatives educatives universals defineixen els seus ideals com reaccionaris i demagògics.

Motivé-e-s

És un moviment polític francès d'esquerra creat a Tolosa pel grup musical Zebda. Zebda és un grup de rock francès, els protagonistes del qual són originaris de Tolosa. Llurs textos reflecteixen un compromís polític i social i aquest engatjament ha potenciat el naixement d'un moviment ciutadà i la creació d'una lista electoral al moment de les eleccions municipals del 2001. Aquest moviment ha obtingut 12,38% de sufragis i quatre escons al Consell Municipal.

Militen per la democràcia participativa, l'objectiu estant que totes les mesures siguin preses amb l'assentiment de la majoritat de les persones concernides. El moviment consta de comissions de diverses temàtiques (comunicació, cultura, recursos, actualitats, imigracions, política de la ciutat, Algèria, Interlocal, taller Motivnet, per a una societat no sexista, les nostres pràctiques polítiques, les polítiques securitàries, educació, comunicació dels homes). La seu es troba a Tolosa, 27 *rue des Lois*, segon pis.

Hem assajat en aquest capítol de situar breument històricament, geogràficament, socialment, ideològicament, les dones, de visibilitzar-les en una Història que els pertany, i a la qual pertanyen. Més concretament, per anar al cor d'aquesta Història plural, començarem ara els retrats analítics de les dotze protagonistes.

5.- Retrats de dones

*més enllà...
del passat manipulat i silenciàt,
més enllà...
de les vides ignorades,
més enllà...
del dolor,
les dones trenquem el silenci...i parlem.*

En aquests sis retrats de dones que segueixen, i a fi i efecte que la narració sigui més interessant, usarem de la primera persona del singular.

Rosa

Entrevista número 1 : « La memòria i l'humor en primer ! »

Rosa¹³⁸ té uns 87 anys i viu sola en un apartament de dimensions modestes al carrer Roquelaine al centre de la ciutat de Tolosa. Ens acull, l'Annie¹³⁹ i jo, per primera vegada, el dia 21 de febrer del 2005. Cal haver encontrat Rosa només una vegada per adonar-se que a

¹³⁸ R.L.01 : Entrevista del 21 /02/ 2005, acompanyada d'Annie

¹³⁹ Annie és sociòloga a la UTM. Ha publicat amb Yannick le Quentrec, : *Femmes : engagements publics et vie privée*, Paris, Syllepse, 2003.

aquesta dona li agrada la vida. És viva, jove, perpicaç i, com ho diu ella mateixa, té « *el caràcter ben mamat des de sempre* ». Els anys no semblen pas tenir poder sobre ella.

En el petit saló només hi ha plaça per l'essencial : una taula, un buffet, la vaixela i les fotos i altres documents sobre la seva actuació antifascista. El lloc és íntim i propici a l'intercanvi humà.

Abans la Retirada

Rosa ha nascut a Palafrugell el 15 de gener del 1918 i va viure-hi fins a la Retirada amb el seu pare, M.. L.. , el seu germà L.. i la seva mare, G.. . La família, de condició modesta, és coneguda arreu del poble ja que el pare és un llibreter anarquista aferrissat. La petita Rosa - com després l'adult- n'és molt cofoia i us narra nombroses anècdotes amb una gran admiració per aquest pare militant que no dubta a desafiar la sobirania d'Alfons XIII per defensar la llengua catalana, per la qual cosa serà de vegades empresonat! Rosa reivindica l'herència ideològica del pare : « *com en a mi, m'assenyalaven amb el dit perquè era la filla d'en L..., i jo n'estava molt orgullosa, al meu germà li va crear molts complexos amb això* ».

Mentre els nens van a escola, la mare s'està a la llar i s'ocupa de fer el menjar, de cosir els vestits de la família i de netejar la casa segons el model familiar tradicional de l'època. Si el pare és digne d'admiració, Rosa pensa que la mare « *d'idees era bona dona però no en tenia* ». Així sentim per part seva una jerarquització de les activitats i consegüentment de les persones.

Pel que fa als estudis, a causa de la migradesa de diners, tan els homes com les dones no podran pas fer-ne sinó fins als, més o menys, 14 anys. No li resta doncs a la Rosa sinó d'actuar de sastressa des d'aquesta edat.

Les seves relacions de treball es declinen segons el model patriarcal tradicional. Per haver volgut respectar el 1r de maig se sent respondre : '*mira, has de sapiguer que les dones només s'han de cuidar de fer la cuina, dels homes i dels fills i que la política és pels homes i no per les dones i aquí tens [...] la setmanada i quedes despedida*'.

La força moral i la dignitat esdevenen estratègia de resistència per Rosa, com ho palesa la seva resposta : « *home, me's va preocupar per trobar feina, jo era 'prenenta encara, només havia sortit de l'escola, tenia a penes 15 anys, però, bueno, no no em va pas fer..jo ho comprenia molt bé, jo el meu caràcter ya l'he mamat des que he nascut, hé això és veritat.* »

El seu primer company és un noi del POUM, E.. C.., un mecànic de Girona. Els temps polítics són perillosos per la persona: '*Quan nos casem les teves idees les tindràs de*

*deixar a Palafrugell, perquè quan estem al comerç, hi ha gent de dretes o d'esquerra, i no hè' diu l'home a la seva amorosa. Rosa, però, fa una lectura del discurs a altre nivell, se sent mistificada i rebutja la proposició de casament. La relació s'articularà fins a la fi a l'entorn de la reivindicació a la llibertat intel·lectual prenent sentit de lluita simbòlica contra el model sexual tradicional que no és viscut com satisfactori, cosa que comprova una de les darreres remarques del noi : « *aixís t'estimes més les teves idees que no pas en a mi?* »*

El fet que, esdevenint patró, deixa de banda el seu ideal polític acaba de destruir els darrers lligams : « *ell era del POUM mentre va ser mecànic, obrer, però, quan va ser patró, alors là y avait pas de POUM. [...] Il s'est embourgeoisé, mais ça n'aurait pas marché avec moi parce que moi je suis comme ça.* ». Així s'acaba la primera relació amorosa de Rosa, relació marcada per la fidelitat a la forta impremta ideològica del pare.

Rosa s'està doncs a la llar, la modesta condició de la qual no impedeix la generositat i la solidaritat : el 36 quan esclata la guerra, la família acull una 'nena del franquisme' - com seran anomenats tots els infants confiats a famílies allunyades del front de guerra- la petita P.. , 4 anys, que seguirà els L.. en l'exili. Moltes famílies lluitaran d'aquesta manera, 'passivament', contra el fascisme. Les dones juguen en l'ocasió un paper transcendental.

Quan el germà ha d'anar-se'n al front, la família de Rosa deixa l'habitació a persones que s'han quedat sense res i que no saben on anar.

És en aquest moment que Rosa es va proposar per esdevenir ambulanciària per SIA. Però en lloc d'ensenyar-li a conduir, l'organització li va fer fer el servei militar¹⁴⁰. Em digué, amb molt d'humor, que l'única vegada que tingué una arma als braços fou justament el dia que la van fotografiar¹⁴¹.

La Retirada

La Retirada significa la separació de la família. Rosa té 21 anys quan veu el seu pare per la darrera vegada. El 29 de gener del 1939 ell s'ha de quedar de l'altre costat de la frontera . Rosa, la mare i la petita P.. arriben a França pel Portús. Amb ells hi ha també l'esposa del darrer batlle de Palafrugell i el seu fill, A.. , que tenia 14 anys al moment de la Retirada. Rosa aprendrà més tard que el pare – que tenia 57 anys- havia mort uns mesos després d'haver passat la frontera.

¹⁴⁰ Hi ha una foto de Rosa en miliciària a l'obra d'Antonina Rodrigo *Mujer y exilio 1939*, Barcelona, Flor Del Viento, 2003. p.160-161.

¹⁴¹ La foto es pot veure en el Fons Lavíña a l'Arxiu Municipal de Palafrugell.

El tren del repartiment els endurà a l'estació de Le Mans i després seran dirigits en autobus cap a un poblet anomenat Brulon (Sarthe).

La declaració de guerra de la França a l'Alemanya significa el rapatriments dels refugiats cap a Espanya i, a Le Mans, com arreu de França, la gent ha de pujar al tren que se'n va cap al Sud. Les autoritats no els han dit res sobre la destinació i al tren la pressió creix : *potser les retorna a Espanya*. Molt ràpidament es decideix que tothom baixi del tren un cop tirat el senyal d'alarma. Al perill de la seva vida Rosa, 21 anys, i les seves companyes no dubten a quedar-se sobre la via fèrria! Tornaran a pujar al tren quan les-hi diran la destinació...Els responsables prometen de dir-los-la a la pròxima estació...direcció l'Espanya o...el camp d'Argelers ! Rosa escollirà Argelers. L'aventura necessitava coratge i determinació, qualitats morals que no falten a Rosa, malgrat la seva joventut.

És al camp d'Argelers, on hi arriba el 1940, 1 any després d'haver passat 9 mesos a Brulon (Sarthe), que actuarà d'enfermera : « *Feia 4 dies que estàvem al camp [...] vaig veure una dona amb una bata blanca, la miro i em dic 'ai carai, és la Clémén !' La Clémén era una sastressa, havia treballat a l'últim any de la guerra a Palafrugell amb un col·lectiu que havíem fer de sastre [...] I li vaig dir 'écoute, Clémén, no veus el panorama, I estar tot el dia etirada a la barraca, [...], i li vaig dir 'no tindríeu res a l'enfermeria encara que fos no sé netejar qualsevol cosa ?' Me va dir 'Ya ho diré en el doctor. I l'endemà va venir tota contenta a dir-se 'Rosa, prepara-te, ya tienes la bata,(riures) i tienes trabajo en la enfermeria.' Trabajo.. el meu treball pués era mira, el doctor Verdaguer [...] em feia una llista cada dia de matí de lo que dels medicaments que mos fèien falta a l'enfermeria. I jo anava a l'hospital (d'Argelers) que estava a un kilòmetre i mig més lluny del camp l'hospital »*

Veiem, encara aquí, com Rosa posa la joventut, la vitalitat i el dinamisme seus al servei del seu ideal humanitari.

Pel que fa a la 'vida cultural' al camp, em digué que les activitats culturals es reduïen als cants a la nit : « *Hi havia un gendarme que havia fet la guerra del 14 i era de per allí del Rosselló i parlava català hé, mos deia 'sou los reis, hòstia, els espanyols i yo que he guardat presoners la guerra del 14, es morien plorant i vosaltres encara teniu ganes de cantar'.*

Rosa no es recorda que hi hagin espectacles nocturns com serà per exemple el cas al refugi d'Altariba on va anar a parar Josefina. Sembla confirmar-se el fet que al camp de dones d'Argelers les condicions 'd'acull' són particularment dures i que no existeix de voluntat particular de les autoritats locals per impulsar un semblant de vida normal. Rosa es recorda que no hi havia possibilitat de dansar, de fer teatre, però, al més aviat, calia reunir tota l'energia per provar sobreviure : « *Vam estar un any dormint sobre la fusta. Amb una*

manta cada una, amb tot un any hi vam passar un hivern, hè..i l'hivern com que teníem fred, ens posàvem tres i aixins teníem tres mantes. De tres en tres ben acostades. I, bueno, pués allí hi vàrem estar un any,.. »

Tanmateix encontra, al camp, el tercer home important de la seva vida, P.. V.., el futur pare de la seva única filla, D.. . Què de sorprenent en el fet que P.. V.. és un militant CNT molt engatjat? La tria infirma la transmissió ideològica del pare a la filla com passa sovint en les famílies anarquistes.

Després de la Retirada

Quan la jove parella comença la seva vida a Montauban les coses no són tan fàcils ! Falten els diners, és la guerra. En aquesta època el salari de l'home ha de ser suficient per fer viure el matrimoni però... Rosa ha de treballar, i això malgrat el fet que existeix una gran solidaritat entre els exilia-t-des.

Les trajectòries professionals

Mentre actua de sastressa a casa, P.. treballa per la CNT a Tolosa. És pagada amb productes alimentaris i diu que n'és contenta, no gensmenys la guerra – considerada sovint com a trampolí per les dones, accentua al més aviat, insidiosament, la situació precària de les exiliades : el seu treball és considerat com un servei que no necessita un salari sinó un 'present en natura' per l'acompliment de les seves 'tasques' contribuïnt a accentuar la dicotomia entre l'esfèria de producció econòmica (empresa) i esfèria de reproducció (família). Notem també la diferència de la pauta simbòlica : mentre P.. guarda una relació amb el seu ideal polític actuant en la CNT a Tolosa, Rosa s'ocupa de treballs modestes, el més sovint en l'espai privat, a casa mateix. Aquesta situació que havia implícitament rebutjada en la seva primera relació amorosa ni tampoc convé a Rosa. Des d'aleshores P.. li proposa de compartir el treball de sastreria. El company estudia doncs, va a cursos de costura, de 'corte', de sastre, i obté els diplomes adients, exemple de dissimetria entre les trajectòries femenines i masculines : la dona, si vol, pot millorar-se gràcies als consells de l'home ! I és exactament el que fa Rosa ja que la tria avalua el sentiment amorós : necessita sentir de l'admiració pel seu home : *« me vaig fer un corte de la meva manera, amb lo que vaig aprendre d'en Pere que sabia de cosir »*.

L'organització sexuada de la societat de l'època, per part seva, no dóna ànims a les dones per intentar realitzar-se personalment i posa en relleu una altra variant d'aquesta dissimetria : l'espai intel.lectual i professional de l'home no té límits i mentre Rosa segueix, al

llarg dels anys, les seves activitats professionals de sastressa, en P.. va a la Universitat a Tolosa per seguir els cursos i passar els exàmens per ser professor de francès, el director del liceu de Montauban, Mr E.. , havent-li promès una plaça de professor de francès. Seguint, aconseguirà també el diploma de professor d'inglès.

A cadascú el seu rol, la seva plaça en la societat ! L'amor es farà de sempre el còmplice de l'alienació de les dones ? P.. era malalt i morí d'hora, d'una leucèmia als 37 anys.

L'engatjament associatiu a SIA

El quartè home important en la vida de Rosa s'anomena É.. G.. . És francès anarquista pacifista.. L'ur unió, als anys 50, es fa sota el signe de l'engatjament associatiu antifascista i l'ajuda als refugiats republicans forma part de la vida i de les activitats de la parella : « *Mon Dieu ma pauvre, si t'avais connu É.. ! (riures) C'était le bon Dieu pour les espagnols ! Tout ceux qui avaient besoin d'un français ou d'un gérant pour publier des journaux et des trucs, tout passait par É.. .* »

Mentre É.. serveix d'home de palla (el seu engatjament li valdrà de vegades la presó !) al periòdic universitari subversiu *La mèche*, Rosa ingressa a SIA i fa va-i-ens entre França i Espanya, amb el seu passaport francès de jove esposa, per portar diners a la gent que ho necessita del costat espanyol. « *La primera vegada no sé quan era, hi havia en Franco, vaig anar a Barcelona, era la primera vegada que anava amb passaport francès una carpeta amb diners a Barcelona per cert que me van dir ' Aprofita per menjar peix a Barcelona!' i vaig anar a un restaurant i me vaig fer un tip de peix ! (riures) ».*

Treure presos de les presons franquistes, fer-los passar a França com també ajudar les seves famílies forma part de les actuacions de SIA a les quals va participar Rosa. « *Una vegada havia anat a portar una quantitat de diners a València[...] per ajudar[...] les famílies dels presos [...], et puis bon c'était à l'époque où els trens eren plens de gent, li havia donat lo que havia de donar i el tren anava de ple i va pujar una de la Guàrdia civil i es van assentar al costat meu i allí en el vagó que hi havia espanyols que els agrada molt de parlar, i feia pocs dies que havien matat a Carrero Blanco [...] i aquell guàrdia que tenia al costat diu 'todos estos atentados se organizan en Francia en la calle Belfort donde està la CNT española' (riures) Em trigava d'arribar a Barcelona però no va passar res* ».

Els riscos que pren regularment demostren una voluntat i una valentia excepcionals. Per les seves accions i el seu combat antifascista esdevé actriu en la història.

A l'alliberació visita els malalts en els hospitals tolosans : « *A la Grave, à Purpan, à l'Hotel-Dieu, les trois, on le faisait en vélo. Durant cinq anys a bicicleta anàvem a veure els malalts que hi havia, els espanyols hè..Els-hi portàvem el diari i una vegada més els-hi fèiem un paquet amb galetes i tot això, però hi anàvem cada setmana, tot això ho fèiem en nom de SIA.* »

Participa també a l'organització dels espectacles dels grups de teatre *Terra Lliure* i *Iberia* que es feien al lloc de l'actual Cinémathèque, al 56, carrer del Taur que s'anomenava en l'època el *Ciné Espoir*. Em confia rient que va actuar rares vegades com a actriu en peces de teatre i només quan hi havia una malalt.

SIA organitzava també conferències i per totes aquestes activitats : « *feien pagar una entrada encara que fos poca cosa. [...], miraven de fer coses per recollir diners per enviar-los a Espanya*».

Al costat del seu engatjament antifascista Rosa obre, amb É., un restaurant. « *Es deia 'Le Pissenlit' » à la rue Peyrolières [...] c'était un restournat végétarien y avait pas ni poisson, ni viande, yo feia un sofregit de cebes, j'y mettais des petits pois, je faisais des plats que j'avais pris à faire mais sans viande ni poisson. Et ben ils étaient bien contents les clients, j'en trouve encore el dissabte de matí que vaig de mercat, em parlen del restaurant* ».

La seva filla D.. i el seu company D.. també van participar-hi un temps, però com que no era prou lucratiu l'assumpte, finalment van haver de vendre'l. Després de la venda la filla s'anirà a París on consagrarà la seva vida professional al teatre.

La identitat

Si Rosa ha acceptat fer l'entrevista en català i si el català és la llengua vehicular de tota la família (Rosa parla català, o ha parlat català, amb els seus pares, Pere Vaqué, Diane, la família de Palafrugell) hi ha aquí un rebuig del cultural identitari percebut com un estrenyiment. Heus ací una anècdota que posa en relleu la tria ideològica. « *A un moment donné la CNT van fer cursos per correspondència gratuits que en P.. justament es va comptar per donar cursos d'espanyol [...] era de Barcelona però no volia ser català de la seva [...] quan parlaven en català de la seva, de la seva que deia ell, els-hi parlava en castellà. Quan sabia que era català, que era de Barcelona, s'empipaven : 'perquè parla en castellà aquest si és de Barcelona ?' I ho feia exprès per fer-los empipar.*»

El seu engatjament es fa doncs en marge de les associacions catalanistes que són el Casal i la Llar de Germanor. La retrobem als llocs d'acció de la CNT, al Ciné Espoir, a SIA i més recentment per testimoniar, a l'Institut Cervantès.

Acabarem el retrat posant en relleu que el lligam que l'uneix al seu país és molt fort i sempre ha guardat una relació amb Catalunya, sigui al moment del seu combat antifranquista com anys més tard, un cop definitivament exiliada a França. Ha llogat un petit apartament a Palafrugell i tots els estius els passa al seu poble nadiu cultivant així la doble pertinença cultural.

La transmissió i la memòria

Rosa és una dona molt conscient de la importància de la transmissió de la memòria i no manca ni una ocasió de testimoniar. Participa a totes les manifestacions relatives a l'exili, sigui d'una manera passiva o activa. A l'ocasió de la presentació de la pel·lícula *Mujeres en pie de guerra* de Suzana Koska a l'Institut Cervantès de Tolosa, va donar, a la primavera passada (2005), una conferència amb Vida Gambier, filla de Frederica Montseny, i l'escriptora Antonina Rodrigo. Totes tres són protagonistes de la mateixa pel·lícula.

Ha obert també un 'Fons Rosa Laviña' a l'Arxiu Municipal de Palafrugell on es pot consultar documents relatius a la seva actuació antifascista. A més a més Rosa ha format part de les Juventuts Libertàries creades el 1936 a Espanya.

Ha ingressat també i milita encara avui dia a Amnesty International cosa que acaba de cernir els contorns d'aquesta dona a la personalitat lluitadora. És de tots els combats per les 'causes justes' com ho diu Antonina Rodrigo a la seva obra '*Mujeres i exilio*' homenatge a les dones republicanes lluitadores. Tot i això, no se pot dir de les activitats militants de Rosa que foren polítiques, stricto sensu, sinò al més aviat polititzades. Ella mateixa fa el matís només prenent de l'heretatge anarquista la seva dimensió humana. Heus ací la seva resposta quan li demano si ha fet política en els rengles anarquistes : « *Mira, voleu que us ho digui francament ? Yo les etiquetas no m'agraden.* »

El seu engatjament contra la ideologia fascista, herència de forta empremta paterna, és una lluita aferrissada, al llarg del temps, per a la salvaguarda de la memòria i de la cultura republicanes.

La transmissió intergeneracional es fa aquí en l'esfera pública, cosa que podem explicar per la concepció libertària d'universalisme de la cultura. Però Rosa actua també en l'espai privat. En efecte, rep molt sovint, a casa seva, dones joves amb les quals li agrada parlar de la Retirada, de la seva experiència de l'exili i també de la manera de treballar en

comú per a la salvaguarda de la ideologia i de la memòria republicanes. En aquest sentit el deure de transmissió que s'imposa Rosa es fa de dona a dona i passa per les dones. La transmissió és intergeneracional ans també transgeneracional. En efecte Rosa parla tan amb dones que tenen l'edat de ser filles seves com amb dones de la tercera i quarta generacions.

Acabarem el retrat de Rosa subratllant la seva força de caràcter excepcional, element vertebrador del seu militantisme.

Josefina

Entrevista número 2 : « Entre catalanisme i nostàlgia »

Josefina¹⁴² i E.. B., el seu espós, viuen en una casa moderna del poble de Castelginest, banlieue nord de Tolosa. Em confiaren, al llarg de les dues entrevistes, el seu engatjament per a la salvaguarda de la cultura catalana en l'exili. Són casats des del 1951. Tenen una filla, C., i un fill, E., com el pare, que viu amb ells. Ambdós infants han nascut a França, a Tolosa mateix. C., la primogènita, és del 1952 i E. del 1954.

Arribaran a França a la mateixa data al mes de febrer del 1939 però no es coneixen encara.

E., el marit, és originari de St Baudillo de Llobregat on ha nascut el 7 de novembre del 1921. La seva família és de condició modesta. E. passarà la frontera per la Junquera amb tota la seva família (els seus pares, el seu germà J. i les seves dues germanes: C. i M.) al febrer del 1939. A l'arribada a França tenia 17 anys. Serà dirigit després cap a Villefranche de Lauragais. El 1941 serà encarregat per l'STO de vigilar les vies fèrries a causa dels atemptats ocasionats per la Resistència.

Al mateix temps necessiten joves pel combat. Concentren els refugiats a Muret per enviar-los al front. La germana de E. juga en l'ocasió un paper rellevant. « *Hi havia un camp de concentració a on concentraven tots els refugiats [...] que eren joves com yo, i que no havien anat al front, i ens concentraven en allà per fer-nos anar treballar al Mur de l'Atlàntic o bé a l'Interior[...] i allebons jo vaig tenir la gran sort de què en aquest moment, la meva germana com va veure que a mi m'agafaven i tot això, [...] va anar al Consulat.. per evitar*

¹⁴² J.T. 02 : Entrevistes realitzades el 21 de març i el 11 de maig del 2005.

que me n'anés cap a Alemanya [...]el meu germà és espanyol doncs ell vol anar a fer el Servei Militar a Espanya' ».

Però anar a fer el servei militar a Espanya no és sense conseqüències : E.. serà enviat a la Guerra del Marroc durant 3 anys. Un cop acabada la guerra demana a tornar a França, ja que s'hi queda la família, però les relacions diplomàtiques són bastant malament el 1946 i les autoritats rebutgen deixar-lo marxar. Haurà doncs de passar clandestinament la frontera, cosa que farà definitivament aquesta vegada al mes de febrer del 1946.

Abans la Retirada

Josefina ha nascut a Calella del Maresme el 21 de setembre del 1924 al si d'una llar modesta. El pare, F.. T., és tècnic d'una fàbrica de mitges i mitjons de seda natural i la mare, M.. G., és sense situació ja que com el recordarà E.. durant l'entrevista : *« era l'època aquella on la dona s'estava a casa, cuidant de la casa, fins i tot l'home tenia un sold modest però tenia de ser suficient per mantenir la casa, l'altra s'ocupava de l'ordre que es feia a casa, s'ocupava de la canalla, bueno era l'esperit social d'aquella època això. »*

Les relacions familiars i socials es desenrotllen doncs aquí, com és el cas per Rosa, segons el model de 'l'home principal proveïdor de recursos' i la simetria de les trajectòries d'ambdues protagonistes es confirma amb les activitats polítiques reservades al pare el qual pare de Josefina és president d'Esquerra de Calella, president del grup sardanista, president del futbol de Calella mentre la mare s'està a la llar. *« Yo la mama diem la societat era molt masclista, evident que les reunions a la nit només era el papa que hi anava, però quan.. o miri, ha organitzat un ball de carrer, però això la meva mama hi participava, a buscar flors per guarnir el carrer i allebons tothom hi participàvem hè. L'organització central és veritat que era molt masclista hè. »*

Josefina considera que existeix un canvi a partir del 1931 pel que fa a la condició de les dones. Em precisa, respecte al període, el seu càrrec, com també fou el de la seva mare i altres dones i criatures de Calella, de reunir diners pel compte de l'Esquerra Republicana que seran després distribuïts per les dones mateixes als que més ho necessiten. El fet que ho facin benevolment dona l'exacta mesura de la manca de legiferació decent respecte al treball de les dones - el tema és encara avui d'actualitat - fins i tot per Josefina és normal tot això. La seva anàlisi és que cal primer reduir la pobretat de *les llars*, de *les famílies* . Hi ha per part seva una evident jerarquització dels problemes alhora que una reivindicació identitària conformista. La dimensió humana en contra de l'històrica fa sentit quant als drets de la dona dins de la jove República del 1931.

La família de Josefina té una relació estreta amb la cultura catalana i la nena forma part del grup de teatre reservat als infants anomenat '*La Levantina*'.

La Retirada i la guerra 39-45

Josefina té 15 anys quan passa la frontera el 7 de febrer del 1939 amb els seus pares, M.. G.. i F.. T.. – nascuts respectivament el 1894 i el 1891, ambdós originaris de Calella, i els seus germans P.. (nascut el 21) i J.. (1931). Arriben a St Llorenç de Cerdà per un camí a través la muntanya. El pare i el germà gran, que tenia 17 anys, són orientats cap als camps de Sant-Cebrià i després Agde, i Josefina, la seva mama i el seu germà petit paren a Altariba (Alta Garonna) : « *el maire ja havia preparat un ciné, ja era un ciné molt gran, hi havia posat unes tres taules al mig, molt llargues i després unes pallasses per dormir.* »

Segons Josefina hi ha aquí 109 dones i criatures. S'estarà un any en aquest refugi i em narra el dinamisme d'aquestes joves dones, entre les quals '*hi havia noies com bailerines*' com també cantants. Pinta per mi la personalitat de l'alcalde i l'alcaldesa d'Altariba, Mr et Mme Roca, de sensibilitat esquerrana, sense fills, admiratius de la vitalitat d'aquesta joventut, i que decidiran organitzar un espectacle per reunir diners i anar a veure els marits al camp d'Agde. A Altariba un tal Soler, català, és l'amo de l'empresa de teixits, la solidaritat fa que Josefina, el seu pare i el germà gran seran empleats en la mateixa fàbrica de mitges i mitjons a partir de gener del 1940 fins al juny 1941 mentre que el germà petit segueix estudiar i que la mama s'està a la llar.

Després de la Retirada

La implantació a Tolosa es fa sota el signe de l'engatjament cultural associatiu seguint, com ho diu E.. , el model « *del sistema, de l'organització social que havia a Catalunya. A Catalunya això existia molt de les Entitats Culturals* ».

L'engatjament cultural a la Llar de Germanor Catalana

El pare de Josefina és un dels fundadors de l'Aplec de Sardanes de Tolosa com també el president de la Llar de Germanor Catalana el 1951. Josefina té els records molt vius de l'ambient de l'època, del vent de llibertat que bufava sobre la comunitat catalana a la fi de la guerra. Em mostra fotos històriques.

1945: Fundació del CC

Fotografia : Font privada de J.T.B

Els carrers i els llocs mítics prenen per mi dimensió humana : el seu pare en companyia dels fundadors del Casal Català al Café Florida de la plaça del Capitol, que era en aquest moment Seu del Casal...

1944: La Coral Déodat de Séverac

Quan es va reorganitzar la Coral Déodat de Séverac sota la direcció del mallorquí Baltasar Samper durant la guerra 39-45 Josefina i molts catalans van participar-hi, Serra-Baldó entre altres. Es reunien a les *Allées Jean Jaurès* i després de la guerra seran represos els cants del repertori del folklore català¹⁴³. Segons la crítica de l'època era una coral de qualitat.

1951 : Grup teatral de la Llar

De la mateixa manera que es va crear la Coral es va crear el grup de teatre en català que tindrà un rol simbòlic molt important de combat per a la salvaguarda de la cultura catalana.¹⁴⁴ El personatge de Josefina, alt en colors, inspirarà a Dolors Bellido l'obra *La*

¹⁴³ Domergue, L., *L'exil républicain espagnol...*, p.150.

¹⁴⁴ M.P.Cazabon ha recollit el llistat de totes les obres interpretades pel Grup de Teatre de la Llar i les dates de les representacions des de la seva inauguració el 15 d'abril del 1950 al 1955. cf. DEA, p.167.

viudeta i els 7 promesos en la qual Josefina serà la protagonista principal. Em digué molt cofoia que l'espectacle tindrà gran èxit.

1946: L'Esbart Dansaire a Montalbà

Abans que hi hagués l'escissió entre el Casal i la Llar, l'any 1950, va ser creat un grup de danses anomenat *l'Esbart Dansaire*. ...un espectacle de l'Esbart Dansaire a Montauban amb el Foment de la Sardana per fer ciutadà d'honor a Pau Casals. Josefina, Dolors (la nostra tercera protagonista), el seu germà...i molts altres catalans i catalanes són presents. « *Vam formar al Casal Català de Tolosa bueno som els promotors d'uns bailets que cada vegada que hi era el mestre Pau Casals li fèiem l'honor d'una ciutat d'aquí França, de Montauban, de vàries poblacions [...] l'any 46 això era hè, va durar fins que ens vam casar l'any 51* »

Després del 1951 l'*Esbart Dansaire* segueix fer espectacles mentre el de la Llar es produeix del seu costat. Realitzaran però, de vegades, espectacles en comú. « *Perquè [...] nosaltres a Catalunya [...] hi havia grups de danses català i els joves ho coneixíem tot* »

La identitat

Les activitats culturals tenen un alt poder simbòlic. Són el guix de la comunitat catalana exiliada. Josefina i Enric s'encontraran a l'entorn de l'engatjament cultural i s'inscriuran pregonament en totes aquestes experiències artístiques col·lectives catalanes a Tolosa. Em sembla que a Josefina li agraden més que tot les danses: « *Et comprendre que chacun aime sa région, que chaque région a sa richesse et que par le folklore surtout il y a une richesse dans le monde, moi le régionalisme m'a donné une ouverture pas une fermeture.* »

I encara : « *je sens les peuples à travers le Folklore mais je me dis, parce que à Calella chaque année ils font une concentration de folklore et ils viennent de toute l'Europe et c'est magnifique, c'est très intéressant et moi quand on va le voir je me dis on sent l'âme d'un pays à travers le folklore, c'est une richesse inimaginable hè et c'est pour ça que je dis mais pourquoi on doit pas respecter chacun ce qu'il est et entre tous beaucoup de fraternité, mais cette variété c'est la richesse du monde quand-même.* »

Per Josefina el moment de la dansa focalitza totes les emocions. Moment de gaudiment col·lectiu o individual per excel·lència, és alhora vehicular de valors socials i ètiques. És també sinònim d'encontres màgics com ara el amb Pau Casals. Si l'exili anivella les diferències socials, la dansa és, per Josefina, el temps en el qual s'arrela el sentiment de fraternitat universal que pren en aquest moment tota la seva dimensió. És també un espai

molt codificat però que ofereix a les dones l'ocasió d'expressar-se. La sardana acull al seu si tan dones com homes i tan joves com vells. El teatre, per part seva, es fa en català i és sinònim de lluita identitària. Josefina em diu que si ara les dones poden jugar la comèdia les coses no sempre han estat com això. Em narra l'experiència paternal dels inicis del XXè : *«mon père quand il avait 17 ans il avait fait une pièce de théâtre et parce que c'était en 1908 il a été obligé de s'exiler avec tous ses copains avec qui il avait fait cette pièce de théâtre, le théâtre se faisait en amateur il n'y avait que des hommes il n'y avait pas de femmes en 1908 [...] Et alors papa il est venu une année s'exiler à Perpignan [...] à cause de cette histoire d'oppression, parce que mon père finalement sa lutte c'était de se sentir catalan,[...] tout son itinéraire parce que c'était un homme de gauche, il était républicain, mais plus que de gauche c'était sentir-se català. Era catalanista. La seva lluita era el catalanisme. Pogués fer respectar lo que ell era. »*

Les trajectòries professionals

Paral·lment a aquesta rica vida cultural la parella té activitats professionals. Durant onze anys, als anys 70/80, Josefina té un comerç de primeries amb una de les seves cunyades al carrer Lascrosses a Tolosa mateix. Mentrestant E.. , el marit, treballa al mercat Arnaud Bernard i després tindrà la sort de treballar a la Coopérative de Toulouse. *« [...] La Coopérative de Toulouse el va necessitar i va ser el director de la Coopérative de Toulouse que després varen formar Proprim [...] que encara existeix. »* Josefina parerà les activitats per curar-se dels pares que ja són grans.

El seu combat és doncs un combat identitàri cultural que passa per la filiació del pare. Es fa al marc de les associacions catalanes, des del 1945 al Casal Català i després, a partir del 1951, al si de la Llar de Germanor Catalana nascuda de l'escissió amb el Casal.

Com acabem de veure-ho Josefina s'ha implicat molt en el teatre, en els espectacles de danses, en les reunions commemoratives i d'una manera general en totes les activitats que són en relació amb la cultura i els costums catalans. El seu engatjament és per definició polític en el sentit que l'és tot combat de l'exili republicà – no cal oblidar que tots els refugiats eren considerats com a 'rojos'- però la reivindicació identitària i cultural és aquí molt més forta que no pas la reivindicació política. Heus ací la precisió de Josefina respecte a la qüestió : *« [...] parce que c'était un homme très doux, très gentil, qu'il n'avait aucun ennemi mon père, et alors il n'était pas anti espagnol, mais comme moi je ne me sens pas du tout anti espagnole mais je veux quand-même qu'on me reconnaisse comme catalane parce que c'est une autre personnalité. »*

El casament ha estat el reforçament del vincle identitari català. Al llarg dels anys la parella s'adonarà que el retorn a la Catalunya estimada mai no serà possible. E.. m'explica com les nacions, amb la por del comunisme, legitimaran el franquisme a partir dels anys 50. La naixença del primer infant francès, Carolina, el 1952, i els canvis polítics de l'escena internacional es traduiran per un desengatjament associatiu progressiu : el lligam simbòlic amb la Catalunya es transforma i es reforça d'una banda pel casament entre catalans i la voluntat de transmissió als infants i de l'altre per l'adquisició d'un apartament al poble natal de Josefina, Calella, lloc d'encontre i de reunió 'd'ambdues' famílies : la de França i la d'Espanya. El vendran el 2004 conservant però una locació al mateix indret i al mateix temps el vincle simbòlic amb Catalunya. El fill, investit pels pares, estima molt Catalunya Nord i Josefina i E.. pensen anar a viure els seus darrers dies al Rosselló a prop del fill quan hi haurà comprat una casa. *« On l'a tellement porté du côté de la Catalogne que lui il est amoureux de cette région, et alors la montagne, la mer, et voilà »*

La transmissió i la memòria

El lligam identitari amb la Catalunya prendrà encara més força amb l'arribada de la néta, L S, filla de C. Sento, per part de Josefina, un gran amor i una admiració per la jove dona i el desig de transmetre-li tots els seus valors. *« Mira, quan va néixer la néta, que va néixer aquí a Tolosa a la Grave, jo quan la vaig veure, lo que em va sortir a mi, li vaig dir 'com t'estimarà aquesta iaia, nena' sóc la iaia i ell és l'avi, no sóc pas le pépé et la mémé, no, sóc la iaia..és per dir que no sé si es deu compte de què no és que haguéssim proposat, no!! no fins que hem de parlar català, no ! ha sigut una cosa que ha vingut natural, hè, de l'estat d'avis del nostre els fills parlen català i els fills dels fills parlen català com nosaltres hè. [...] Viu a París, elle est licenciée en espagnol, elle a fait la Sorbonne, je veux dire que ! mais elle va a Catalunya, va anar pels estudis un any a la Universitat de Barcelona [...] no té cap accent, té un doto per les llengues hé, perquè parla sis llengues..i balla les sardanes a la perfecció. »*

Tan Josefina com E.. es dediquen a la seva tasca de transmissió de la cultura catalana abans de tot.

- « J : Tenim una nina de 26 anys i
- E : per ella tota aquesta transmissió de la cultura
- J : és pas seulement catalane hè
- E : però no ha sigut amb ganes de , no sé com dir-ho, és que no és amb vanitat que hem fet aquestes coses, nosaltres sem lligats de transmetre les.. heu, és perquè quan més saps d'on vens, més tens llucidat

- J : Les arrels

- E : oblidar els esforços i tot lo que ha passat abans i és per això, amb un sentit de volguer sàpigner d'on hè que no obli de sàpigner d'on on ve i quines són les seves arrels i que aprengui també el respecte d'aquestes.

- J : Voilà, si vous

- E : No, no ! amb alló de dir que sem catalans ! no !

- J : elle a une ouverture d'esprit inimaginable notre petite fille, elle a fait hypokhagne et khagne, alors déjà vous voyez hé, [...] bon elle a fait des études, elle s'est occupée, alors que nous on a pas pu faire les études qu'elle a fait elle. Non, mais c'est surtout, elle a un père qui est portugais donc elle parle portugais à la perfection puis elle nous écrit en catalan alors que le catalan elle ne l'a pas étudié pour l'écrire, mais elle nous écrit en catalan à nous bon elle est très ouverte et bon c'est ce que nous on a voulu. On n'a pas voulu qu'elle parce que moi souvent je dis, maintenant quand on parle du nationalisme ça fait peur

- R : Oui

- J : Alors que notre nationalisme n'est pas du tout comme ça, moi c'est ce que souvent je dis. Moi mon nationalisme me fait comprendre les autres origines [...] et comprendre que chacun aime sa région, que chaque région a sa richesse et que par le folklore surtout il y a une richesse dans le monde, moi le régionalisme m'a donné une ouverture pas une fermeture et ça on a voulu le transmettre à nos petits enfants que eux ils sont très ouverts, vraiment très ouverts et que eh bien de ça nous disons et bien au moins ça nous aura servi notre (riures) on aura servi à quelque chose, on aura transmis quelque chose. »

Les arrels són molt importants per Enric : « *Bueno, nosaltres hem tingut la llengua i després quan la filla nostra ha tingut fills, al·levons miràvem també de transmetre inclòs en els nens [...]* » És a l'entorn dels repassos que es teixeix el vincle familiar, que es tramet 'l'esperit de família' però, alhora, que es cultiva el lligam identitari amb la Catalunya nadiua. Josefina reivindica la tradició culinària catalana fins i tot hi ha una aculturació i una barreja de les cuines. La tradició passa per les dones, aquí de la mare a la filla.

- « J : Ah nous on fait beaucoup la cuisine catalane. Parce que bon toujours pareil, moi j'ai pas appris à cuisiner, et la tradition je fais comme elle.[...]

- E : de toutes manières ici en France on mange

- J : on mange si vous voulez un peu mélangé

- E : parce qu'en 60 ans [...]

- J : [...] I pa amb tomàquet, le soir, l'été, voyez nous facilement on se réunit avec la famille l'été, [...] turróns i neules à la Noël on les a toujours [...] Et alors c'est une tradition, à la veille de la Toussaint, de se réunir en famille et de manger les chataignes grillées et les panallets avec un peu de muscat, c'est très traditionnel. Mais tout ça nous le faisons vous voyez ?! »

- R : et votre fille elle le fait aussi ?

- J : à Paris c'est plus difficile, mais quand elle vient ici, [...] elle me dit toujours ' et les canellons alors ?' [...]. ma fille, quand on en fait, on en fait une centaine parce qu'après on les congèle, et parce que voilà c'est traditionnel de Catalunya. Ces choses-là voyez, on les a quand-même suivies ces choses-là . [...]

- E : Parce que ça c'est le propre des catalans, l'esprit familial il est assez développé. [...]

- J : C'est primordial »

Dolors

Entrevista número 3 : « en tota la història de la humanitat potser el crim més gran que s'ha fet és contra les dones i contra l'intel·ligència de la dona »

Vaig encontrar Dolors¹⁴⁵ al col·loqui del mes de febrer 2005 sobre els republicans espanyols. Accepta, amb el seu espós, J., de rebre'm a casa seva per una entrevista. La parella viu al centre de Tolosa envoltada de les tres filles, A., Caroline (protagonista de la segona generació) i M., que viuen a la mateixa ciutat, nascudes respectivament el 1953, el 1956 i el 1961. Dolors és la cunyada de Josefina, de la qual acabem el retrat, ja que els marits són germans. Dolors reivindica la seva catalanitat i m'explicarà com els catalans a l'exili han tingut el costum de casar-se entre ells per reforçar el lligam identitari. És a dintre d'aquest vincle que Dolors fundarà una família a la qual es consagrarà totalment després d'haver participat un temps amb el seu marit a les activitats culturals de la Llar de Germanor catalana.

Abans la Retirada

Dolors ha nascut el 1934 a Berga al si d'una família republicana. El pare era de Barcelona on havia nascut el 1897 i la mare originària de Cornellà (Pla de l'Estany) i del 1898. S'encontren quan el pare va a electrificar el comú, actuant de montador elèctric. Al

¹⁴⁵ D.S. 03 : Entrevista realitzada el 4 de maig del 2005.

moment del casament el pare serà nomenat director de l'empresa d'electricitat de Berga i la parella s'anirà a viure a la mateixa ciutat.

Si no hi ha cap dissimetria de la trajectòria educativa del pare i de la mare (no tindran la possibilitat de fer estudis i cap d'ells no serà diplomat) en canvi sí que professional. En efecte només el pare aconseguirà una activitat professional mentre la mare s'estarà a casa per criar els quatre fills, tres nenes i un nen : A.. la primogènita (1921), M.. (1925) la segona germana, A.. el germà (1927) i Dolors (1934).

Dolors em narra com a Berga el pare era molt inscrit en la vida social i política i pinta per mi aquesta personalitat pública. Sento per part seva una admiració pel seu engatjament. *« Dans sa jeunesse il avait beaucoup de sympathie anarco-syndicaliste mais il était adhérent d'ERC, et si vous voulez c'était un notable de Berga [...] c'était quelqu'un qu'on nommait, [...] papa était juge de paix, c'était quelque chose qu'il faisait en plus de son travail ce n'était pas une fonction. C'était le directeur de l'usine d'électricité de Berga et après il était juge de paix, pompier, [...] c'est lui qui réglait les éclairages quand il y avait une troupe de théâtre qui venait et alors on avait droit à un palco comme on dit en catalan, une loge, il avait plusieurs choses comme ça, bénévoles. [...] ça m'a été transmis par mes deux sœurs et maman, tout ce que je sais m'a été appris par mes sœurs et maman »*

Dolors tenia 4 anys quan la família haurà d'anar-se'n de Berga per fugir dels franquistes. Mudaran cap a Girona. Malgrat les males condicions de vida, la llar no dubta a ajudar altres persones en dificultat: *« Quand les franquistes sont rentrés à Berga [...] mon père nous a amenés dans la famille de maman du côté de Girona [...] .. 'au moins vous pourrez manger' [...] on avait plus rien à manger parce qu'on avait recueilli des réfugiés des Asturies qui venaient en Catalogne »*

La Retirada

El pare s'exiliarà a França el 1939 i acabarà als camps de concentració d'Argelers i Sant Cebrià on passarà molt de temps, em dirà Dolors. Com fos el cas del pare de Gisèle (protagonista de la segona generació), en tornarà molt malalt i morirà d'hora, a 54 anys a Tolosa mateix. A la guerra 39-45 actuava al si de les CTE : fabricava les vies fèrries.

2. Sota el franquisme

Mentrestant, la mare es queda a Catalunya amb els quatre fills i viurà sota el franquisme fins al 1947. *« On est restés pendant huit ans séparés de mon père, [...] à Girona, avec maman dans une misère totale, sans meuble, sans rien parce qu'on avait tout laissé [...]. Il ne fallait pas dire que votre père était exilé, donc maman disait tantôt qu'elle était*

veuve, tantôt que son mari travaillait à Barcelone, donc j'aurais pu penser que mon père était un bandit puisqu'il fallait cacher, mais comme j'avais à la maison maman pour en parler énormément donc je savais que mon père [...] était quelqu'un de très bien, un homme généreux qui croyait beaucoup dans la bonté humaine, qui [...] croyait en l'homme [...] et j'ai grandi avec ça »

No només la mare ans també les dues germanes de Dolors mantindran viva, per ella, la imatge del pare absent i Dolors els en té molta reconeixença ja que li han permès construir la personalitat pròpia i sense elles no sabia res de la trajectòria del pare. Així com l'educació, la transmissió política passa aquí per les dones. « *Mes sœurs [...] m'ont beaucoup raconté l'histoire de papa, elles m'ont beaucoup parlé, ça m'a beaucoup aidé parce que je savais le pourquoi on souffrait, pourquoi on était dans la misère, ce n'était pas un vice familial la misère il y avait des causes [...] ma soeur aînée était très pédagogue...]* (elle) me disait 'surtout n'écoute pas ce qu'on dit à l'extérieur, papa c'est pas ça du tout..' parce que les républicains c'étaient des assassins, des gens sans foi ni loi qui brûlaient les églises, qui tuaient les curés, c'était l'ambiance, des premières années surtout du franquisme [...], être fille d'un républicain c'était être moins que rien, surtout Girone qui était une ville de garnison, il y avait énormément de militaires parce que c'était la capitale qui était le plus près de la frontière, c'était une ville de séminaristes [...] on habitait près de la cathédrale, je me souviens de n'avoir vu que des militaires et des soutanes. »

D'altra banda les germanes, molt conscients que els estudis poden ser sinònims d'autonomia, no paren de donar ànims a Dolors afí que faci estudis llargs i aconsegueixi el diploma que li possibilitaria una situació professional permetint-li de viure decentment. Heus ací el sentiment seu : « *j'étais très encouragée par mes sœurs, (elles) me disaient toujours 'tu es intelligente il faut que tu étudies, tu travailles mais il faut que le soir tu étudies, tu continues tes études' donc j'avais beaucoup lu déjà parce que (je lisais) tout ce qui me tombait sous la main [...]. J'avais déjà lu les Misérables [...] en Espagne, j'avais 12 ans, j'avais lu Monte Cristo, [...] on avait pas pu sauver beaucoup de livres puisqu'on avait tout laissé à Berga mais [...] j'avais une amie qui avait un grand coffre avec des romans policiers en espagnol [...] qu'est-ce que j'ai pu lire comme romans policiers, parce que pas de télé, pas de radio [...]* »

Si la cultura familiar és afrancesada, l'educació, a l'escola comunal, 'l'escola dels pobres' és arrelada en la religió i la propaganda franquista : « *l'école n'était pas laïque sous Franco, on récitait tous les matins une prière, on chantait l'hymne franquiste, il fallait lever la main, j'ai vécu ça [...]* l'école comunale c'était l'école de l'état disons. Donc on apprenait juste à lire, à compter, l'histoire de la Phalange, l'histoire de la religion, le catéchisme. »

Dolors m'explica com la germana gran, A.. , que té 14 anys de més, havent aconseguit el seu diploma de batxillera sota la República, gràcies al qual podia actuar de secretària, jugarà per la família un rol primordial, no només un rol educatiu i de transmissió, com acabem de veure-ho, però sobretot el de 'principal proveïdora de recursos' a partir del 1939 (un cop el pare a l'exili) i fins al 1947, data del casament seu. *« ma sœur aînée [...] travaillait en tant que secrétaire parce qu'elle avait déjà un niveau d'études disons assez élevé puisque elle avait eu son BAC [...] avant que la guerre ne finisse, pendant la République. [...] Quand la guerre s'est terminée ma sœur avait déjà 17 ou 18 ans. [...] On gagnait très peu, les femmes gagnaient très peu à l'époque, elle a trouvé un travail de secrétaire, c'était le seul salaire de la maison puisque les autres nous étions plus petits, [...] on étaient trois soeurs et un frère donc j'ai passé quatre ans chez une tante à la campagne, mon frère chez un oncle et maman à Gérone avec les deux sœurs aînées. »*

L'anàlisi sexuada posa en relleu una dissimetria de les trajectòries educatives de la fratria. Malgrat la situació econòmica crítica de la llar hi haurà discriminació. En efecte Dolors m'aprèn que la mare i les dues germanes grans van decidir 'sacrificar-se', segons la mateixa terminologia de Dolors, amb la finalitat que A.. , el nen, pugui fer estudis. Finalment esdevindrà quadre en una lleteria industrial (ULPAC), A.. , la germana gran, parará les seves activitats professionals al moment de casar-se, M.. la germana segona exercirà múltiples professions per un salari de misèria i Dolors no tindrà cap professió. *« Dans notre famille quand mon frère a eu 15 ans il a fallu qu'il quitte l'école, donc il est allé dans un laboratoire d'analyse où il faisait le garçon des courses de laboratoire. [...] Le propriétaire de la boîte a vu qu'il était intelligent, ils ont proposé à maman de ne pas lui donner de salaire mais de lui payer des études. Ma mère et mes deux soeurs travaillaient et gagnaient très peu, on n'arrivait pas à manger. [...], (elles) en ont parlé et ont dit ' il ne faut pas qu'il [...] soit un simple ouvrier'. [...] Lui il devait étudier parce que c'était le garçon. [...]. C'était le seigneur, donc il fallait que tout le monde...que maman et mes sœurs se sacrifient, il fallait que lui fasse quelque chose [...]. Il fallait qu'il soit toujours bien habillé parce que [...] les classes sociales étaient très marquées [...] tout était dans l'apparence, c'était le franquisme vous savez, les dames espagnoles avec plein de bijoux, [...] il ne fallait pas surtout faire pauvre [...] et nous on a beaucoup caché ce qu'on vivait [...], ma sœur à 15 ans était très douée pour la couture, elle nous habillait tous avec un rien, [...] mais le problème était de trouver des tissus. [...] (c'était) en 44, [...] on était tous en Espagne, il n'y avait que papa en France. Voilà trois femmes, moi je n'étais pas dans le coup encore puisque j'étais petite, je n'avais que 6 ans, qui se sont sacrifiées pour que le garçon n'ait pas de durillons dans les mains, il en a eu après, parce qu'ici (en France).. la pelle et la pioche, dans la rue il a travaillé mon frère, mais il a été excessivement protégé parce qu'elles ont été d'accord pour qu'il puisse être à peu*

près ce qu'il aurait été si papa avait été là, ça a duré [...] jusqu'au service militaire, jusqu'à ce que ma sœur aînée se marie et qu'on vienne ici »

Dolors em narra com el casament de la primogènita, el 1947, va significar per la mare l'obligació de fugir cap a França per retrobar el marit, sent considerada per la societat de l'època com a minora i impossibilitada d'accès a un treball prou remunerat per criar i donar una educació decent als/a les seu-e-s tres fill-e-s més joves. Veiem aquí com la situació extrem que representa la guerra evidencia el caràcter doblement discriminatori del sistema sexual de l'època.

En efecte, fins i tot la germana gran ha tingut la possibilitat d'aconseguir un nivell d'estudis excepcional per les dones en aquesta època (si fem la comparació amb els altres estats europeus a la mateixa època, com ara l'estat francès) hi ha aquí, d'una banda, manifestació del que, més tard, en la nostra època, hom anomenarà el fenomen del plafó de vidre, el qual fa referència a la presència d'una discriminació impedit les persones de sexe femení d'accedir a postes de responsabilitat i de poder, fins i tot han aconseguit els diplomes per poder-hi pretendre, i de l'altre, la voluntat de considerar el treball acomplert per les dones com una tasca auxiliar – efecte pernicios del sistema patriarcal i de la dicotomia laboral discriminatòria de la Europa industrial nascuda al XIXè -, fet que arrossega a la subvaluació econòmica qualitativa i quantitativa de les hores efectuades. Dolors té una consciència aguda de les discriminacions patides per les dones de la generació de la mare i de la seva pròpia. Heus ací el sentiment seu : *« ma sœur aînée, qui a 85 ans, est toujours à Sabadell, elle a eu quatre enfants [...] tous ont fait de longues études universitaires [...] mais elle a souffert toute sa vie de ne pas...parce qu'elle voulait être journaliste ma sœur [...]. Elle s'est mariée à 27 ans avec quelqu'un qu'elle a connu au Lycée [...] parce que c'était impossible de se marier[...] lui il finissait ses études, il était ingénieur des arts et métiers.. [...] C'était le seul soutien pratiquement de la famille ma sœur aînée pour nous, et il fallait que lui ait terminé ses études donc quand elle s'est mariée c'est là que maman a dit 'nous partons'. Maman faisait des ménages dans les bureaux, elle a été cuisinière aussi chez les orphelins, elle était la cuisinière des sœurs,[...] c'était ma soeur qui gagnait le plus de la famille puisque c'était elle qui avait fait le plus d'études et qui a trouvé un poste de secrétaire mais bon en gagnant très peu parce que les femmes étaient très mal payées à l'époque, [...] et mon autre sœur faisait différents emplois, elle a travaillé dans un magasin, elle faisait ce qu'elle pouvait elle n'avait pas la formation, je crois que plus tard elle a été assistante chez un dentiste [...] les femmes étaient excessivement mal payées... »*

El pas de la frontera : el 1947

Dolors em conta com va passar la frontera, el 1947, a Les Illes, amb la mare només ja que les germanes grans es quedaran a Espanya i que el germà passarà la frontera un poc més tard. « *On a passé la frontière clandestinement avec maman..on est passé dans un petit village de quatre maisons qui s'appelait Les Illes, c'était le premier village français du côté de Céret, et mon père ne savait pas que nous venions parce que c'était impossible de l'écrire dans une lettre. [...] il y avait quelqu'un de la famille de maman qui habitait Figueres et plus ou moins tout le monde faisait de la contrebande à Figueres à l'époque donc c'était quelqu'un qui connaissait des gens qui passaient la frontière [...] moi j'avais 12 ans et j'ai pleuré pendant tout le chemin parce que je quittais mes sœurs [...], le passeur nous a descendues côté français, là il nous a dit 'je vous laisse parce que là si on me prend je risque gros' et il nous a dit 'descendez tout droit, vous allez tomber sur le village' et alors on est descendues tout droit, c'était au mois de juillet, il faisait très beau et on s'est présenté à la première maison qui était prévenue qu'on devait arriver et les gens de cette maison sont allés trouver le gendarme [...] et lui ont dit 'cette femme avec sa fille se sont présentées [...] elles ne parlent pas français' mais bon c'était la Catalogne française.. [...] donc elle leur a dit 'd'après ce qu'elle me dit, elle a son mari qui habite Toulouse' et alors maman donne l'adresse de mon père, ils le contactent, et papa est venu nous chercher.. Il ne savait pas qu'on arrivait [...], ça lui est tombé dessus parce que lui aussi était dans des conditions très difficiles »*

L'absència del pare permetrà una apropiació diferent dels temps familiars, una obertura a noves representacions, igualitàries aquelles, i Dolors em repetirà tot al llarg de l'entrevista el rol transcendent que jugaran les dues germanes en la configuració del seu imaginari. Llur esforç progressista no remetint en qüestió, però, l'ordenançament ideològic patriarcal afaïçonant els esperits a l'entorn de la figura mítica del pare, punt nodal de la construcció simbòlica i cultural de la llar, Dolors, al moment de l'encontre amb el seu genitor, viurà un desfasament entre la imatge ideològica paternal, mitificada per la germana gran, i la realitat del conformisme del pare al sistema opressiu de l'època, experiència conflictiva induint un fort traumatisme i un replec sobre ella mateixa de Dolors.

La trajectòria

Es revelarà, però, una alumna molt dotada i li serà atorgat el Certificat d'Estudis amb six mesos només de treball. Tanmateix Dolors m'explicarà els seus regrets d'haver aconseguit d'hora el diploma cosa que va significar per ella la fi dels estudis generals. Acabades les idees progressistes de les germanes i les ambicions d'autonomia : caldrà esdevenir .modista ! « *Quand je suis arrivée en France, à l'âge de 13 ans, je savais les choses les plus basiques [...] je faisais beaucoup de progrès donc à la fin de l'année j'ai*

passé le Certificat d'Études [...] et je l'ai eu, [...], mon père ne croyait pas que je puisse avoir le Certificat d'Études parce que c'était quand même une formation déjà, [...] il fallait que je fasse quelque chose, pas vendeuse parce que c'était trop visible, on me verrait beaucoup trop [...] 'pour le moment qu'elle apprenne à coudre' [...].et moi je ruais au fond de moi..J'étais à la couture avec une dame et je ne disais rien parce que j'ai toujours été très consciente de la souffrance de mes parents, donc je ne me suis jamais révoltée disons, j'attendais, je disais..[...] 'tu verras quand tu seras un peu plus..' [...] j'ai tellement attendu qu'à 16 ans j'ai connu mon mari. Alors là je devais me marier donc c'était pas la peine de se révolter à ce moment-là, d'abord je ne me sentais pas assez forte »

L'associacionisme

L'aïllament en què viu el pare esdevindrà també el modi de vida de Dolors i de la mare. Però si el pare rebutjarà a la seva filla una autonomia que li hauria permès una socialització expandida i l'accès a una professió, en canvi permetrà al germà de viure normalment. La vinguda d'A.. a Tolosa, l'any 49, serà doncs a l'origen de l'engatjament cultural de Dolors al si de la Llar de Germanor Catalana. Participant a la vida associativa de l'entitat Dolors enconstrarà J.. B.. el seu futur marit, també català.

« Nous on connaissait personne avec maman, on est rentrées dans cet isolement où papa était [...]. Au moment du rideau de fer le Casal Català est resté pro communiste et ceux qui étaient d'ERC étaient un peu anti communistes [...] c'était en 49. Quand mon frère est arrivé il avait 23 ans ou quelque chose comme ça [...], la Llar était en train de se former, mon frère en a eu connaissance et il a dit 'tiens, on va y aller' [...]. Mon frère [...] avait du mal à comprendre la situation, autant mes sœurs et moi on a toujours été très raisonnables, on a très bien compris, lui... donc quand il est arrivé mon père nous laissait sortir alors on allait dans les fêtes de quartier là où ça nous coûtait rien parce qu'on n'avait pas les moyens et mon frère me laissait dans les fêtes avec une amie ou avec des amies et il me disait ' bon je viens te chercher à minuit' et mon père avec mon frère il me laissait sortir. Donc on a connu la Llar et là on a connu un grup folklòric, on faisait du théâtre en catalan, on est rentrés dans le milieu des exilés si vous voulez, on a connu d'autres gens [...] Josefina T.. , mon beau frère qui était fiancé avec Josefina, E.. , et puis un jour J.. est venu et on a fait connaissance, j'avais 16 ans et lui en avait 25 »

Dolors es recorda de les activitats teatrals de la Llar. Em conta com va protagonitzar una peça anomenada *Els marquesos del Born*. « On faisait du théâtre, du folklore, on dansait les danses folkloriques catalanes [...] j'ai joué un rôle dans une pièce, j'étais la belle-sœur de Josefina dans le théâtre, j'avais 17 ans et je jouais le rôle d'une femme de 35 ans

qui dominait son mari, [...] je me souviens ça s'appelait 'Els marquesos del Born' les marquis du marché en gros. El Born c'est le marché en gros de Barcelone et justement E.. en réalité travaillait au marché en gros ici à Toulouse, au marché-gare. Et c'était une pièce qui parlait de ça, c'était un couple qui avait réussi, qui travaillait au marché, et moi j'étais une belle-sœur profiteuse (riures) mais je me souviens que [...] eux ils ont joué des classiques quand ils étaient au Casal Català, ils ont joué Terra Baixa qui est un classique du Théâtre catalan et ils jouaient le rôle principal de Terra Baixa mon beau-frère et ma belle-sœur Josefina. »

La identitat

El lligam familiar és sagrat per Dolors. A partir del moment que va fundar una família amb J.. B., la parella decidirà quedar-se a França ja que « els infants són francesos »... Es naturalitzaran després de la naixença de la primogènita, A., el 1955 exactament.

La transmissió

Dolors i J.. transmetran l'idioma seu a les filles. Totes tres parlen correntment català. I totes tres han guardat, a la seva manera, un lligam estret amb la història dels pares. A.. es casarà amb un fill d'exiliat republicà, Caroline farà alts estudis indenegablement en relació amb el passat familiar, i M.. es casarà amb un libanès reproduint la inscripció en la doble cultura.

Dolors em dirà, amb molta emoció, com va descobrir a dues ocasions, darrerament, que s'havia tramès, sense saber-ho, el dolor relatiu al desarrelament de l'exili : una primera vegada durant l'homenatge del Consell Regional als republicans espanyols i, segonament, a la sortida del llibre *Artistes de l'exili* en què Caroline ha escrit un article del qual reproduïxo aquí les primeres línies per l'enteniment de les reflexions de Dolors: « *'l'any que ve a casa nostra !' Ce toast invariablement porté par les Catalans dans les premières années de l'exil, a cessé pour mes parents à notre naissance en France. 'Nos enfants sont français, nous devons le devenir.' Nos parents étrangers on les reconnaîtra toujours à leur accent, malgré leur application à en effacer les traces, comme des indiens balayant leurs empreintes, pour disparaître dans le paysage, pour être de ce pays aussi, s'y fondre, avec détermination et espoir. »*

« No he volgut transmetre un dolor [...], no he volgut que aquesta història passés amb ells [...] malgré que je n'ai pas voulu qu'ils soient marqués par ça [...] je suis très étonnée parce que [...] j'ai découvert ce qu'on a transmis sans nous en rendre compte, au moment de cet hommage du conseil général, [...] la façon dont elles se sont senties concernées, [...]

l'investissement qu'elle y a fait et c'est là que je me suis rendue compte combien on avait transmis sans même s'en rendre compte. »

Com ho veurem amb el retrat de Caroline , l'experiència dolorosa de l'exili no pot dissimular una altra situació difícil de viure, la de la discriminació tabuada, sinò que al més aviat li és concomitent i al contrari l'exacerba.

La transmissió, com ho veiem amb el discurs de Dolors i com el palesarem amb els retrats de la segona generació, es fa d'una manera inconscient. Transmetrà també als seus infants la cuina tradicional catalana com també l'idioma. Fins i tot quan hom parla en francès en la família, la truita s'estarà per tothom el terme per designar l'omelette.

Heus ací les seves reflexions sobre la divisió dels rols. *« Les femmes on est plus réceptives, [...] je pense [...] qu'on fait beaucoup plus le lien peut-être parce que les hommes sont beaucoup plus investis dans le travail, la réussite professionnelle. Bon maintenant ça change, avant c'était tout à fait ça. Les femmes transmettaient, les hommes allaient travailler. Les femmes sont dans le lien familial, culturel, et la transmission, et les hommes ils étaient plus vers la réussite matérielle, vers un travail, moi ça a encore été ça. Mon mari a beaucoup travaillé mais moi j'ai été beaucoup présente. »*

És interessant notar que la transmissió política reflecteix aquí la dicotomia sexuada dels espais socials. En efecte si la mare i les dues germanes grans donaran a Dolors tots els elements per a construir el propi jutjament polític recolzant-se sobre alts valors democràtics, en canvi pel que fa a l'exercici polític que representa el dret de vot Dolors reivindica la filiació paterna.

Per altra banda hi ha aquí també una actitud transgenèrica, que per la referència a la figura mitífica del pare, permet la reivindicació de la transmissió política cap a les filles. *« Il y avait quelqu'un qui avait beaucoup de respect pour mon père qui disait ' mais ton père c'est un seigneur' [...] ce qui le choquait énormément c'est que les français n'allaient pas voter, il y avait peu de participation au moment du vote, [...] c'est pour ça que moi je ne rate jamais une élection moi il faut que j'aille voter, mes enfants ils ont ça aussi, on participe à la démocratie. »*

Dolors és molt contenta de tenir set nét-e-s, entre els quals J.B. i A., filla de Caroline, reivindiquen, per l'un l'apropiació de la llengua catalana, i per l'altra una autonomia en l'espai polític europeu.

Caroline em confirmarà la importància del vincle familiar per ella i les seves germanes, el plaer d'una vida molt ritualitzada, moguda pels pares, a l'entorn dels viatges a Catalunya l'estiu, a Sa Tramuntana, casa de vacances, reunint les tres generacions de

catalans, però també a Tolosa mateix els rapassos en família, els diumenges, a l'entorn dels quals es renovellen les reflexions col·lectives enriquitzants i s'estrenya el vincle identitari català.

Llúcia

Entrevista número 4 : « *la Història és múltiples històries* »

Llúcia¹⁴⁶ viu a Tolosa al barri St Michel. És una persona a la personalitat fascinant. Molt independent i lliure pensadora, com ho diu ella mateixa, reivindica molt fortament la seva autonomia. De pare castellà i de mare catalana i casada amb un francès amb el qual té un fill, s'inscriu en la tripla pertinença cultural i combat per la multiculturalitat viscuda com una riquesa i una obertura. Les seves reflexions pregoneres i el seu treball intel·lectual sempre renovellat nodreixen la força del seu engatjament cultural. És sòcia del Casal Català i participa a les manifestacions de l'Entitat com ara els Aplecs, els viatges al Principat, les conferències, els cursos de sardana, etc.. . Escriu també de vegades al butlletí.

És present d'altra banda a totes les conferències proposades per l'Institut Cervantès o a qualsevol reflexió col·lectiva organitzada en Tolosa, a l'entorn de diverses temàtiques, com en realitzen regularment la FNAC o la llibreria Ombres Blanches per exemple.

Llúcia ha sofert molt del fet de ser infant d'exiliats que mai no ha pogut decidir de res però dotada d'un caràcter molt voluntari, com serà també el cas de Annie o de Gisèle, dones de forta personalitat, trobarà finalment no només la força i l'energia d'una resposta positiva al dolor de la història familiar però sobretot un llenguatge singular per expressar-lo i superar-lo. En efecte la forma del seu engatjament és inscrit en una recerca de transcendència personal molt fructífera que posa en relleu una dinàmica interessant quant als mecanismes d'apropiació d'una autonomia en una època on no és encara fàcil aconseguir-ho estant una dona.

Abans la Retirada

Llúcia ha nascut a Barcelona el 1938 en una llar modesta de la menestralia. El seu pare, M.. , havia nascut a Lorca (Múrcia) el 1907 i era ebenista. La mare, E.. , originària de Barcelona hi havia nascut el 1911 i a les tardes actuava de venedora en una sabateria a la

¹⁴⁶ L.S.04 Entrevista realitzada l'1 de juliol del 2005 a casa seva.

mateixa ciutat. Llúcia tindrà dos germans i dues germanes. S., la primogènita (1934), J., el primer germà (1936), ambdós nascuts a Barcelona com ella mateixa, E. i M., una altra germana i el darrer germà, nascuts a França respectivament el 1947 i 1948. Llúcia només té 1 any quan el pare ha de fugir de Catalunya el 1939, deixant la mare amb els tres fills a Barcelona. S'hi quedaran fins al 1946.

Em relata breument les trajectòries dels pares i les condicions de vida de la mare a Espanya abans del pas de la frontera: *« eren una família de 6 la meva mare, su pare va morir quan tenia 18 anys, es va trobar cap de família [...] en aquests temps la gent que no era privilegiada, com jo diria, treballava molt jove i, jo parlo per Barcelona, anava a l'escola de nit. Yo vaig néixer el 38 quan va acabar la guerra. Tenia uns mesos i el meu pare ya estava als camps de concentració, la meva mare que tenia un caràcter fort, i massa fort potser, com que [...] el meu pare no podia tornar a Barcelona, [...] tenia intenció [...] de reunir la família, però les fronteres en aquells temps estaven tancades, no es podia sortir d'Espanya. La meva mare [...] estava sola amb tres criatures i treballava a dos llocs, al matí [...] al despatx i a la tarde en una sabateria al Passeig de Gràcia »*

Si Llúcia saluda la força de caràcter prèvia a la tria de la mare per l'exili, fa, però, una anàlisi a altre nivell palesant el fet que l'absència d'autonomia de la mare en una societat en la qual les dones soles no tenen jurídicament i factualment cap dret, dona com referent simbòlic a la mateixa tria l'alienació en la qual són mantingudes les dones de l'època. *« Jo diria que la meva mare sent una persona adulta ella sabia el que feia, va triar de venir d'una certa manera, si es pot dir triar entre cometes perquè era per retrobar el seu marit »*

Els primers 8 anys barcelonesos de la vida de Llúcia seran viscuts, doncs, sota el signe de l'absència del pare i del model educatiu maternal molt rígid ans al contingut cultural particularment ric. Em confia que des de jove és envoltada per una àvia i unes ties parlant un català perfecte. Aquest espai-temps privilegiat amb la cultura materna consolidarà l'apropiació de l'idioma català abans de la retrobada amb el pare de cultura castellana i castellanoparlant.

Fent per a mi el retrat de la seva mare es recorda l'ample repertori de cançons populars catalanes que li va ensenyar la mare com també de la seva manera d'expressar-se, particularment acurada i refinada.

La petita Llúcia serà molt impressionada per aquesta mare al caràcter intransigent i d'una gran fermesa. Reivindica la seva força moral com a herència maternal però a la vegada l'interpreta com una transmissió al contingut simbòlic feminista: cal lluitar per escapar del 'síndrome de la modista', única alternativa del sistema patriarcal de l'època. *« De la meva mare tinc una força de caràcter. una força de caràcter a revendre i sort que ho*

tinc sinó confeccionaria !! la meva mare que estigui bona o malalta, sempre en peus, sempre funcionar, una força de caràcter molt gran, el sentit de l'organització també, la meva mare tenia »

Té per ella una gran admiració, en particular, com ho dèiem, pel seu mestratge de la llengua catalana, però també per les seves facultats de memòria i el seu art de fer la cuina. « *La meva mare parlava molt bé el català, n'hi havia molts que s'estranyaven, pensaven 'd'on els treu aquests mots?', i jo quan vaig estudiar amb Maria Gamisans, llegint o parlant, havia mots que sempre la mare em deia. Quan llegeixo Mercè Rodoreda em sembla que parla la meva mare, em sembla que sento parlar la meva mare. En aquella època parlaven molt bé el català. Les àvies, les ties, les mares parlaven molt bé però amb el franquisme es va castellanitzar, ara es va recuperant amb les escoles fins a quan no sé, però parlava molt bé el català.. parlava molt bé el català i cuinava molt bé [...] tenia una memòria increïble la meva mare [...] no en teníem de llibres de cuina aquí catalans, (feia) de tot, la millor cuina que pots trobar a Catalunya i a la costa la meu mare ho feia, [...] pollastre rostit amb prunes, feia canellons, feia tota la cuina catalana, calamars, molt de peix, hem menjat molt de peix »*

Llúcia em relata que el darrer any abans del depart cap a França les jornades es passen a jugar al carrer en lloc d'anar a l'escola (no mixta) de la qual es recorda la mediocritat de l'ensenyament sota el franquisme : « *l'últim any no vam anar a l'escola, i el meu germà tampoc perquè estava [...] preparant el viatge, [...] i a aquesta escola on-t-anava amb la meva germana [...] hi havia una mestra única que feia dues classes [...]. Jo com que era sempre de les petites no ens ensenyava com qui diu res. Jo no sabia llegir ni escriure. [...] fora dels pals i ganxos [...] saludàvem el Franco [...] i resàvem [...]. Sempre hi havia una raó per resar i cantar cada dia a Franco.»*

La Retirada

Llúcia em narra les condicions del pas de la frontera per Prats de Molló. L'any 1946 intentaran unes quantes vegades de passar la frontera. Finalment els tres nens ho aconseguiran a l'abril mentre la mare s'haurà de quedar a Barcelona fins al mes de maig. « *La primera vegada que vam passar la frontera jo tenia 7 anys i mig. No sé si era en gener o en febrer [...] havia molta neu i [...] mai no havíem caminat sobre la neu nosaltres, [...] jo relliscava, bè era molt fàcil aturar-nos perquè amb els passos ens seguíem i nevava molt. Vam passar per Prats de Molló.. ens van aturar els carabiners. [...] Buscaven homes, érem sis persones, havia la meva mare, nosaltres tres, la guia i la seva filla. [...] Van veure que la meva mare tenia una cartera on hi havia M.. S.. . Li van dir ' aquest home on està ?' i la meva mare va dir 'sóc viuda [...] l'únic home que tenim és el nen', i bé, van ser bastant*

amables [...] i ens van tornar a Barcelona [...]. Vam anar a parar a casa l'àvia materna. Ma mare va estar malalta, tenia una pulmonia i [...] vam tornar a passar la frontera al mes d'Abril del 1946 amb la guia i la seva filla [...] que portava amb ella a Bordeus. Bé així que quan vam retrobar el pare, i que és quan el vaig conèixer, no hi havia la mare. La mare es va quedar a Barcelona. [...] La meva mare va arribar al mes següent, al mes de maig »

La parella reunida a França viurà segons el model sexual tradicional en el qual només el pare treballa. Si aquesta situació significa un millorament de les condicions de vida de la mare, en canvi pels nens és diferent. L'exili significarà per Lúcia un canvi de vida total. Em dóna notícia del sentiment seu : « *yo vaig acabar de jugar quan vaig arribar aquí als 8 anys. [...] El fet de passar la frontera va ser com si passés de ser nena a ser adult perquè vam tenir la mare a casa cada dia [...] i ya teníem cap llibertat a casa i yo en vaig patir molt d'això, [...] gent que era molt llibertària per les idees però no per l'educació dels fills. »*

L'anàlisi sexual de les trajectòries educatives dels tres germans nascuts a Barcelona posa en relleu una dissimetria notòria de l'èxit professional dels tres fills en l'exili. En efecte les dues germanes faran estudis molt menys llargs que el germà. Però heus ací les reflexions de L. sobre la qüestió : « *si volíem estudiar podíem estudiar, clar que estàvem limitats perquè érem cinc germans, que només treballava el meu pare, que érem estrangers i que no teníem [...] beques, no teníem cap ajuda de res i sabíem que no podíem tampoc anar massa lluny »*

Si com ho diu Lúcia no « podien anar massa lluny » en els estudis a causa de la situació econòmica de la llar, com explicar que al germà li hagi estat possibilitat llargs estudis per esdevenir arquitecte i escenògraf urbà mentre a la primogènita només estudis per esdevenir modista i a Lúcia per exercir de secretària de comptabilitat ? Però com ho veurem més endavant Lúcia ha mogut la seva autonomia per desenvolupar estratègies de lluita contra la discriminació de la qual havia estat objecte. Anirà, en efecte, molt més enllà del BEP de comptabilitat.

Lúcia em dóna notícia de les seves reflexions respecte a la trajectòria de la germana gran i m'explica com esdevindrà modista. La seva anàlisi és molt interessant : « *ella com que va arribar més gran a Tolosa [...] va fer estudis molts més curts, [...], antes es deia el centre d'apprentissage, ella va aprendre la costura, la meva germana gran [...] va ser modista [...] ella no feia cap esforç per estudiar, li van fer fer el que podien. Ella va estudiar tres anys a Carmaux, només venia per les vacances, per això que no hem estat sempre juntes amb la germana gran. Durant tres anys se'n va anar. »*

A més del traumatisme ocasionat per l'exili i l'arribada en un país estranger S.. serà doncs allunyada altra vegada de la resta de la família ja que interna en una escola professional a Carmaux.

Si Llúcia té consciència que S.. no ha tingut, pel que fa als estudis, les mateixes oportunitats que ella mateixa o J.. - el germà -, és interessant notar que el contingut de la seva anàlisi no pren en compte el fet que S.. hagi estat molt discriminada des de jove i que el mateix fet hagi pogut canviar totalment el curs de la vida de la germana. En efecte, un poc més endavant del nostre intercanvi respecte a la qüestió de la educació sexuada discriminatòria de l'època L.. em confia que la seva germana gran, a Barcelona com a Tolosa, havia de planxar els pantalons del germà .. perquè era un noi (!)..mentre aquest estudiava.

- « *el meu germà quan va començar a ser una mica gran podia anar amb els amics de basquet, podia anar al ball folklòric*

- R : *i perquè hi podia anar ell ?*

- L : *i perquè era un noi*

- R : *i com ?*

- L : *era aixins en aquella època, [...] em feia molt patir tot això, no teníem dret les noies, hasta les noies havien de planxar els pantalons dels nois, jo no [...] però la meva germana gran [...]*

- R : *això significa que S.. havia de planxar els pantalons del germà?*

- L : *sí »*

Segueix confiar-me que al nen li era atorgat qualsevol activitat podent facilitar-li la socialització mentre a les noies només se'ls-hi 'proposava' activitats en acord amb la seva 'natura' a casa només! Llúcia ha patit molt de la discriminació sexuada tradicional respecte a les dones i reproduïda pels pares fidels al model sexual de l'època. « [...] A casa sí que havien diferències, clar, el noi tenia dret de sortir les noies no. Encara que havien moltes diferències a casa però a fora no, per estudiar no. [...] el que jo he constatat és que aquesta generació de gent republicana, de gent lliure, anarquista, de gent que tenia totes aquestes idees liberals a casa no ho eren ! a casa, enfin l'home, yo no el dic pel meu pare perquè no ho era, però els homes eren machistes, la mare era molt sever molt dura enfin yo el dic per mi, la mare era molt dura, molt sever [...] però tots els tres grans, tots els cinc germans que som entenem que hagi sigut com era [...] perquè es va trobar sola amb tres, yo la meva mare la veig molt coratjosa, [...] jo penso que és la vida que la va obligar, [...] »

És clar que Llúcia no pren l'exacta mesura del caràcter no egalitari de l'educació rebuda ja que si ho feia li caldria reconèixer que *només el pare hauria pogut pagar els estudis a les seves filles*, ara bé la figura mitificada del pare, base de la societat patriarcal de l'època, no és interrogable i això explica la negació de la discriminació arrossegant Llúcia a un biaix : callant la discriminació no només l'accepta implícitament sinó que la reproduceix com ho palesa la seva anàlisi respecte a la trajectòria de la primogènita. Si existeix graons diferents quant a la gravetat de les discriminacions sobre l'escala de valor dels actes opressius i que Llúcia mai no ha estat obligada de planxar els pantalons del germà com fos el cas de S.., tanmateix aquest fet no invalida els efectes nefastes del contingut simbòlic discriminatori i es pot dir que l'invisibilització de la discriminació per la societat de l'època – causa que impedeix Llúcia d'identificar-la com a tal - no n'exclou la repetició ans al contrari l'afavoreix.

Per altra banda si no es pot qüestionar la societat sobre les causes i les raons de l'existència de la discriminació, consegüentment, i al revés, tampoc no es pot qüestionar els processos assegurant-li una perenitat.

És molt significatiu que si bé hi hagi aquí una consciència aguda, per part de Llúcia, de les discriminacions fetes a les dones, aquest estat de fet no basti a desengatjar els mecanismes simbòlics i culturals de l'opressió, sinó que, al contrari, posa en relleu que llur arrelament pregon en les representacions mentals interioritzant les construccions discriminatòries de les estructures socials jurídiques i polítiques ha de donar lloc a un treball de deconstrucció previ a l'adveniment d'una societat a les ambicions igualitàries.

Llúcia decidirà tornar a estudiar trobant en aquest engatjament una estratègia de distanciació i de lluita contra l'opressió i la discriminació. Estudiarà tan el castellà com el català. El 1986, a la mort de la seva mare, decideix aproximar-se d'una manera més assídua a aquesta llengua materna i comença estudis de català a la Universitat del Mirail on aconseguirà el Diploma de català amb el Professor Pere Gamisans. S'inscriu també a la Universitat de les Ciències Socials Paul Sabatier on seguirà els cursos de literatura castellana. Seguint obtindrà el BTS de traductora comercial, el Diploma de Castellà de la Cambra de Comerç i el Diploma de Castellà Europeu a l'IPC (Institut de Promoció Comercial). « *Em vaig dedicar a les llengües perquè pensava 'perquè no practiques les llengües ?' i em vaig trobar a estudiar, primer vaig fer un any de literatura a Paul Sabatier, després vaig anar a l'IPC, l'Institut de Promotion Commerciale, [...] no tinc l'espanyol comercial, només tinc l'espanyol literari (riures) i allà en un any vaig fer el diploma de traductor comercial. Le BTS de traducteur comercial [...] ja fa anys d'això, vaig fer el diploma de la Chambre de Commerce i l'Européen. Vaig fer els tres diplomes d'espanyol. Però això el vaig fer per mi [...] és com el català el vaig fer directament al Mirail, el vaig fer fa vint anys,*

va ser quan va morir la meua mare, el 86. I vaig tenir com a professor el senyor Gamisans i també el senyor Camprubí, amb ell fèiem l'art i l'història de l'art i amb el senyor Gamisans fèiem la literatura catalana »

Ha participat d'altra banda als cursos de la Universitat d'estiu de Prada sempre en el mateix esperit d'obertura cultural. « (Hi) *he anat tres anys, [...] no seguits, al matí teníem cursos formals, molt interessants .. psicologia, història, el que sigui, yo hi anava d'una manera molt assídua sempre i a la tarda hi havien uns tallers, yo el primer any vaig anar al taller de sardana, el segon any vaig anar al taller de cant popular, i el tercer any vaig anar a ball [...] folklòric. I també en vaig aprendre de cançons en aquest curs de cant popular. I si hi havia tornat hagués tornat al cant perquè m'agrada molt aprendre cançons [...] je trouve que le catalan c'est très musical. »*

D'altra banda Llúcia és inscrita des dels anys 2000 al CFU (Centre Universitari Femení) per fer progressos amb l'idioma castellà. Em dona notícia dels objectius i del funcionament del centre com també, breument, del contingut didàctic. La seva reflexió sobre la terminologia m'apren que ja ha reflexionat molt sobre la qüestió sensible de la diglòssia: « *És sobretot cultural. [...] és un sistema ja fa molts anys que existeix, potser 20 o 25 anys. Ho van crear per la formació contínua de les dones, sabent que les dones [...] sempre es passen la vida amb la casa i amb la família així que ho van crear per les dones. Hi ha cinc cent o siscentes persones. Aquest any érem quatorze, però allà es pot fer alemany, italià, anglès, i també tot el que es pot dir literari, perquè també hi ha lectura, teatre. [...] Yo buscant, quan tinc una idea busco i trobo. Me faig tot tota sola, ningú no m'ajuda, (riures) [...] hi ha dones que no ho fan hè, el que passa és que si tenim un caràcter animat, anar endavant, ens trobem persones que fan més o menys el mateix i les altres no les coneixem gairebé les que es queden a casa, les que no van endavant.*

- R : i doncs com l'has trobat aquest centre ?

- L : *buscant com podia practicar l'espanyol, com diem, puès hauríem de dir castellà, espanyol no s'hauria d'emplear, espanyol vol dir tota l'Espanya [...] ya ho saps, espanyol vol dir la llengua basca, la llengua catalana, el gallec i el castellà així que quan diem espanyol els francesos saben de què parlem però en realitat no s'hauria de dir, espanyol vol dir Espanya. »*

Si Llúcia s'interessa als debats socio-polítics relatius a l'Espanya o a l'exili republicà proposats regularment al si de les conferències organitzades pel Casal Català o l'Institut Cervantès, a les quals assisteix d'una manera assídua, no té, per altra banda, cap engatjament polític particular i me'n diu els motius. « *Allà a Barcelona eren de l'ERC [...] aquí França els meus pares no van militar mai [...], tots dos s'entenien molt bé per parlar de política [...] però la diferència que hi havia era cultural, [...] yo sóc de la meu mare catalana el*

meu pare castellà, puès no tenien els mateixos orígens, no la mateixa cultura [...] no em vindria l'idea d'escriure les meves memòries perquè són coses que em fan molt de mal, [...] ho porto em mi, no tinc cap vergonya al contrari trobo que c'est un plus però tornar sobre [...] certes coses no podré[...] i d'una manera inconscient em sembla que [...], em vaig allunyar de tot això [...] ja saps que hi ha un problema sobre aquest sentit. »

Veiem aquí com allibera el seu engatjament cultural de tota singularitat arrelada a la història familiar, podent despertar un dolor. Ara bé la simbòlica del dolor és referenciada tan a la història dels pares que al sofriment de la discriminació, fet que dóna una altra dimensió a la quest de coneixença de Llúcia : la d'una estratègia de lluita contra tot el que ha estat viscut com una trava a la seva pretensió a l'autonomia, a la voluntat, com una opressió. En efecte Llúcia aconsegueix el que fins a aquest dia era reservat als homes : l'experiència de la transcendència intel·lectual per la pròpia voluntat i dóna aquí un nou sentit i una dinàmica positiva a la dialèctica entre l'alienació segons els conceptes hegel·lià i marxista i l'autonomia kantiana.

D'altra banda la tria de no escriure les seves memòries és tan un distanciament d'una història dolorosa que una resistència a una orientació historicista que s'acomoda de la invisibilitat de les dones pel que fa a la restauració de la memòria republicana. L'ostracisme de Llúcia pren sentit aquí de lluita simbòlica, i, al revès, el seu engatjament cultural ha de ser interpretat com un treball de reconstrucció ja que lliurement escollit i sense cap límits sigui d'ordre temporal o intel·lectual. De la mateixa manera reivindica el jutjament seu com primer quan li és fet la demanda d'escriure articles pel butlletí del Casal Català. « *Escriu coses per gust, per plaer quan em demanen de fer articles* »

Llúcia té un lligam particular amb la música : « *ce que je trouve difficile à chanter je crois quand on maîtrise ça, je parle pas de Wagner ou autre, mais en français ce qui est difficile c'est les mélodies, chanter Duparc, etc...moi je m'amuse des fois dans la salle de bain quand ça me prend mais je n'ai jamais osé chanter devant quelqu'un parce que ça me fait peur, c'est difficile à tenir, les mélodies sont très difficiles, c'est très joli, les gens se rendent pas compte, [...] moi ce que j'aime dans l'art c'est qu'on retrouve l'être humain donc ça me dérange pas qu'on entende respirer, ça me gêne pas que des fois il a un petit truc parce qu'il faut aussi y mettre de soi on va pas tout le temps réciter, c'est pas beau d'avoir l'air de réciter, tu mets de toi dans l'expression. Il y en a qu'il leur faut la pureté, la perfection, je trouve que ce n'est plus humain, et des voix qui me touchent et que j'aime entendre, enfin parfois, une fois par an ou tous les six mois c'est les Castras. Ça m'impressionne parce que moi j'ai besoin d'être touchée alors c'est pas un truc que je rechercherais et j'aimerais pas*

avoir un mari ou un copain qui chante comme ça, ça me ferait drôle, mais c'est impressionnant, ça m'impressionne et je vais au concours de chant, il y en a un tous les deux ans, parce qu'il faut aussi savoir écouter les autres. Je vois souvent chez les chanteurs il y a qu'eux qui savent. Enfin y a qu'eux qui sont bien, les autres ils sont pas, même sans s'en rendre compte on apprend »

Lúcia només ha tingut un nen però concienciada per la qüestió de la transmissió de la discriminació original s'ha fixat molt en l'educació del seu fill, F., que ja és adult i que li ha donat tres nét-e-s. Heus ací el que em diu : « *tinc tres néts, dos nens i una nena : T., M., i el petit K.. El F.. té moltes coses com jo, per haver viscut molt amb mí i per haver-me ajudat molt [...] vull dir que res li fa por en una casa. [...] ella no en pateix la meua jove [...] del machisme. [...] ella em diu sempre que tothom li enveja el F.. perquè ell ho fa tot. [...] sempre veu el que s'ha de fer i això el té de mí, perquè a mí m'ajudava molt »*

Remedios

Entrevista número 5 : 'enfin la vie c'est pas comme on la veut, c'est comme y vient.'

Remedios¹⁴⁷ viu al comú de Montbeton (82) a prop de Montauban, envoltada de la seva filla, Hélène - protagonista de la segona generació – i dels nét-e-s que viuen al mateix poble. L'encontraré a casa d'Hélène. A més d'Hélène, Remedios té 2 fills : Ag. i Jo.. El marit, Ag.. (el pare d'Hélène) ja és finat. Era originari d'una família de propietaris terratinents de Guadalajara.

Remedios ha nascut el 12 de maig del 1919 al carrer Cremat Xic de Barcelona al si d'una família originària d'Alzira, de condició tan modesta que ambdós pares han de treballar : mentre el pare S. actua d'ebenista, la mare Re. ven fruites al mercat de l'Hospitalet. La família consta de 4 membres : la mare, Remedios, la seva germana SA., nascuda el 1921 i el pare. En morir sobtadament aquest, quan Remedios tenia només 4 anys, la família es troba d'un dia a l'altre pràcticament sense recursos. Em narra les condicions dramàtiques de la seva vida de l'època : ja als 9 anys havia de conduir tota sola el carro. Molt d'hora, als 10-12 anys, haurà d'anar a treballar en una empresa de teixits. La mama li aprenia a cosir a les tardes mentre a les matinades era a l'empresa. « *Après nous*

¹⁴⁷ R.G. 05 : Entrevista realitzada el 19 de març del 2005.

sommes allées habiter à l'Hospitalet, et là ma maman avait un grand poste de légumes, de tout, de fruits, et j'ai aidé à ma maman

- R : *quel âge vous aviez ?*

- RE : *moi ? 7 ou 8 ans, oui. Mais j'allais à l'école hè, j'allais à l'école mais à 9 ans je conduisais une charrette avec le cheval pour aller lui chercher les affaires à ma maman au marché. » « La mama elle est restée avec d'autres filles, pour vous dire hè ! Qu'on a passé hè ! Après toute jeune moi il a fallu travailler. [...] à 12 ans je suis rentrée à travailler à une usine de cotons. [...] Pour vous dire que moi toute la vie essayer de travailler quand même... parce qu'il y avait pas d'homme à la maison. »*

- « *Ye travaillais à l'usine et quand y avait un control le patron nous mettait les jeunes dans une chambre parce qu' y avait pas le droit jusqu'à 14 ans. Moi y en avais 12 13, jusqu'à 14. Et après pardi ye continuais à travailler à l'usine. [...] c'était les machines de filage. Mais je travaillais et les après-midi il me fallait aller à apprendre à coudre et à broder. »*

- « *ye cousais, ye brodais tout ! et de tricot qu'est-ce-que j'ai fait comme tricot. Et bon après j'ai connu mon mari. »*

Es casarà el 1936 amb Ag..Tenia 18 anys i el seu marit tenia 11 anys de més qu'ella i actuava de guardià civil. « *Et après comme j'étais mariée je¹⁴⁸ travaillais pas mon mari c'était gardià civil, c'était bien, il gagnait assez pour nous »*

La condició quotidiana de vida canvia per Remedios en casar-se. El casament significa per ella, momentàniament, la fi de la sobreexplotació.. alhora que la fi de l'esperança de poder accedir a estudis i/o a una situació professional digna. És en les situacions extrems que es revela la perversió del sistema sexual de l'època integrat com un postulat.

Remedios estima molt el seu marit i l'admira. M'aprèn que mai no hauria tingut d'exiliar-se puix que mai no havia fet política. Molt afectada em conta les circumstàncies i el motiu del seu exili. « *Pendant la guerre il a pas été al front. Son bataillon est allé chercher des condamnés à mort fascistes sur un bateau amarré au port de Barcelone, ils les ont portés à Barcelone, et à Barcelone c'est les militaires qui les ont fusillés mais c'était pas la gardià civil. [...] Et c'est pour ça qu'ils ont passé en France, tous les compagnons, chavalls i tot, vous savez., et après pardi il est resté ici en France et moi ye suis restée en Espagne 10 ans, à Barcelone . »*

- « R : *Il a fait partie d'associations politiques ?*

- RE : *Mais non, après lui la politique, il était républicain bien sûr mais c'était pas ni communiste ni tout ça, rien.[...] il était pas fort pour la politique vous savez. Je vous dis*

¹⁴⁸ En aquest cas, em vaig adonar que s'expressava utilitzant o el « y » o el « j » amb un fort accent català.

bien s'il était passé c'est parce que tout le bataillon il était puni autrement lui il aurait pu rester en Espagne parce qu'il avait rien fait de politique ni de rien de tout ça. »

Remedios em confia que ella és de sensibilitat socialista : « *yo prefiero els socialistes abans que els altres* »

Remedios s'estarà 2 anys sense saber res del seu marit. Va tindre la sort que el seu patró alemany era molt humà i pel seu intermediari i gràcies a la seva ajuda Remedios va poder correspondre amb el seu marit, intenta dues vegades sense èxit passar la frontera amb el seu fill A.. junior nascut el 1938.

Com que no pot trobar treball a Barcelona es veu obligada d'anar a treballar a can sogres. Comença per Remedios una vida d'esclavitud molt dura : « *il y avait pas de travail et mon mari me dit 'tu peux aller à mon village' parce que lui il était de Guadalajara, [...] ses parents avaient une grande propriété là-bas, diu 'tu travailleras ..et au moins là y a quoi manger' Ye suis allée avec mon fils qu' il avait 1 an et demi, 2 ans* » « *[...] et tricoter qu'est-ce-que j'ai fait comme tricot mondieu ! et chez mon mari al village, y-avait.. attendez mon mari c'était l'aîné, bon après il y avait Philippe, Vincent, Cândido, Michel i Martín, cinq frères i une sœur de plus, et moi ye faisais des chaussettes pour tous ! et des tricots, à tricoter, et tout, et coudre aussi...enfin* »

A més d'actuar de criada a temps complet Remedios ha d'educar Ag.. Em narra com el seu fill parlarà el castellà. « *Comme il était au village de mon mari, le catalan non il savait pas [...] et même quand il est arrivé à Barcelone il parlait l'espagnol. Même des fois maintenant je lui dis quelque chose il rigole parce que il a appris l'espagnol bien sûr comme il était espagnol. Vous voyez avec mon fils on a pas parlé catalan parce que lui il a appris l'espagnol.*

- R : *mais il comprend le catalan ?*

- RE : *ah sí ! sí* »

Hi ha aquí una pèrdua de la cultura i de la llengua catalanes maternals pel fet del ròdol castellà del pare, però és interessant notar que fins i tot Remedios hauria volgut transmetre la seva llengua al fill no l'ha realitzat puix que considera que el seu fill és de cultura *espanyola*. Ens trobem aquí en la situació diglòssica habitual arrossegant a una transmissió simbòlica negativa : l'abdicació de la cultura valenciana davant de l'imperiosa - ans no pertinent ! - necessitat globalitzadora d'aplegament de les cultures. La discriminació de les cultures sempre ha passat per la discriminació de les llengües : només l'idioma castellà pot ser considerat per Remedios *llengua d'Espanya* o '*espanyol*' mentre el català no s'ha de considerar com a tal. Es transmet doncs aquí la jerarquització discriminatòria de les llengües i es perd alhora el plaer d'aquest va-i-vé meravellós incessant d'una llengua a l'altra

fent nàixer un altre llenguatge comú a ambdues cultures, o a unes quantes altres cultures segons el cas.

L'exili hauria pogut significar un retorn a les arrels i conseqüentment una nova aproximació a la llengua i cultura catalanes al moment de la naixença a França dels dos altres infants, però com ho veurem amb la filla i els néts de Remedios, ningú no parlarà el català...

Com que de bell nou hi ha treball a les ciutats Remedios torna a Barcelona on les condicions de vida segueixen sent molt dures. Treballa quatorze hores diàries de mitjana. El seu temps es comparteix entre el treball a l'empresa i la feina a can germana : *« ils avaient un café, mais moi j'allais tous les jours après l'usine al café aller faire le ménage, laver, et tout, mais mon beau-frère l'était gentil comme tout. Mon beau-frère il m'a payé le voyage, il m'a payé le manger et toujours il me donnait pour ma grand-mère, vous savez parce que comme était tout rationné et lui, il y avait la ration, c'était après la guerre. » « Mais regardez, moi j'allais le matin à 5 heures al treball jusqu'à 1 hora et demi, [...] et après toute l'après-midi jusqu'à 7h le soir on partait pour aller faire le ménage i tot, à ma sœur. Et laver et tout, et c'est toute la journée qui passait comme ça. Le matin à l'usine, l'après-midi chez ma sœur. Même le dimanche. A l'usine non, mais chez ma sœur oui. Et y-avait un jour de la semaine, je me rappelle pas si c'était mercredi, que c'était fête parce que les enfants y avait pas d'école, ces jours-là je partais avec ma tante on allait promener, parce que ma tante c'était pareil son mari il était ici en France, i elle elle était à Espagne avec son fils qu'il avait 3 mois de plus que le mien. Ma tante il a, parce qu'il est vivante encore, il a 7 ans de plus que moi. »*

Remedios té una bona relació amb el seu cunyat ja que li facilita la vida. *« Il était très gentil et [...] quand mon mari m'a réclamée [...] m'a payé le dentiste lui mon beau-frère, m'a payé le voyage, i quan¹⁴⁹ y étais tous les soirs il me donnait pour ma grand-mère, parce que vous savez que ma grand-mère il aimait le café, il était très gentil, ça c'est vrai il était très gentil. [...] Moi j'ai la nuit.. et le jour vous savez. [...] moi des fois quand je pense.. mon dieu tout ça qu'on a passé c'est inimaginable. »*

Veiem aquí la diferència de productivitat entre el treball masculí : el cunyat té la possibilitat de pagar el dentista i el viatge a França a Remedios, i el treball femení : amb 14 hores diàries de treball Remedios ni es pot oferir res! La seva situació de dona sola en un món i en una època on la dona sola no té cap estatut ni tampoc cap drets l'arrossega a una vida de precarietat i de sobreexplotació dramàtica, i mai Remedios no tindrà la perspectiva necessària per pensar, només pensar..., a fer valer els seus drets de persona humana.

¹⁴⁹ Remedios fa va-i-ens entre les tres llengües catalana, castellana i francesa i en aquest cas utilitza l'adverbi català, heus ací perquè l'ortografia. lotitza també molt sovint i en lloc de dir 'je' diu 'ye'.

L'anàlisi de les situacions socials d'ambdues germanes palesa que SA.. té l'estatut de 'dona casada a la llar' el treball de la qual doncs és no productiu per definició *mentre hauria de ser-ho* i Remedios té l'estatut de 'dona sola criada' el treball de la qual tampoc no és productiu *mentre hauria de ser-ho*. Si la situació de SA.. apareix menys alienant que la de Remedios de fet ninguna de les dues germanes no és mestra del seu destí ja que el seu treball *no és productiu mentre hauria de ser-ho*. Només el treball del cunyat de Remedios és productiu *mentre ha de ser-ho*. El treball de Remedios és imprescindible a la viabilitat del comerç però no estant reconegut com a tal no és pagat com caldria.. SA..no tindrà la possibilitat d'ajudar Remedios cosa que la privarà de la simpatia de la seva germana...reservada al cunyat 'realment molt simpàtic'! Hi ha aquí alienació i discriminació evidents però no integrades com a tal per la protagonista impregnada del model patriarcal atorgant als homes la productivitat del treball mentre explota les dones i subavalua el seu treball.

Tanmateix Remedios és molt traumatitzada i al seu desgavell respecte a aquesta total absència d'autonomia es barregen els records dolorosos de les hores més difícils: són recurrents les paraules que em diuen el seu drama : « *Jamais de la vie j'aurais cru arriver cet âge-là parce que vous savez tout ça que je passé, et travailler.. je le souhaite à personne.* » « *Travailler toujours.. j'ai pas eu quand même beaucoup d'instruction parce que je suis pas allée beaucoup à l'école. Mais enfin je me débrouille pour lire et pour tout ça* » « *C'est inimaginable tout ça qu'on a passé, souhaite à personne.* » « *Enfin la vie c'est pas comme on la veut, c'est comme y vient .* » « *Vous savez c'est pas une..enfin on l'a passé. Je le souhaite pas à personne* »

El pas de la frontera significa un millorament progressiu de les seves condicions de vida. Aconseguirà passar la frontera el 1948 únicament perquè el seu marit n'ha fet la demanda, altre exemple d'absència d'autonomia de les dones de la primera generació.

L'aïllament al camp afaïçona diferentment les condicions de vida dels exilia-t-de-s : « *Mon mari il avait le travail et la maison. Enfin le patron qu' il habitait en face il avait une maison que personne l'habitait [...] Il a fallu qu'il se mette à travailler parce qu'il avait pas de métier lui comme il était gendarme. Lui il était élevé à la terre avec ses parents, ils avaient la propriété et lui il avait travaillé toujours à la terre. Ici en France il a fait pareil, il travaillait à la terre, et moi aussi j'allais aider pour éclaircir, pour ramasser les fruits, des pommes, des pêches tout ça, on étaient à la campagne.* » « *Et toujours travailler à la campagne, als fruits*

¹⁵⁰, *parce que moi je savais coudre et tout ça mais ici qu'est-ce que vous voulez je pouvais pas.. »*

Si els centres urbans possibiliten l'encontre i la creació d'associacions de salvaguarda de la cultura, en canvi el medi rural és sinònim d'aïllament. No hi ha cap anonimat possible al camp i/o en els pobles i la necessitat d'integració equival sovint a la pèrdua parcial o total de la identitat primera com serà el cas també de la mare de Annie, protagonista de la segona generació vivint en un poblet dels Pirineus.. Tanmateix Remedios em confia que existeix un lligam, una solidaritat entre gent de mateixa cultura. Admira el seu espós pel seu engatjament social. « *Quand nous sommes rentrés en France c'est el que s'occupait de tout, pourtant il parlait pas le français et il se débrouillait pour placer tous les espagnols et tout bien vous savez »*

Un any després de la seva arribada a França Remedios tindrà Hélène, el 1949 exactament, i el seu darrer infant Jo..naixerà el 1952. Es consagrarà des d'aquest moment a l'educació dels seus fills i filla alhora que al treball de la terra. Si la cultura castellana s'ha transmesa als infants i nèt-e-s, en canvi Remedios ha perdut el lligam amb la seva cultura a tal punt que no podrà pas fer l'entrevista en català. « *El catalán maintenant comme fa¹⁵¹ longtemps que je l'ai pas parlé ça me coûte davantage, l'espagnol je parle davantage . »* Remedios llegeix el francès però no l'escriu, escriu i parla el castellà mentre només parla el català sense escriure'l.

Si la implantació en un medi rural significa sovint *pels republicans exiliats* un millorament progressiu de les condicions de vida respecte a les del país d'origen, l'anàlisi sexuada posa aquí en relleu que l'aïllament i la subsegüent impossibilitat de participar a una vida col·lectiva associativa responen al desig de salvaguarda de la cultura primera com també la impossibilitat d'accedir als estudis signifiquen per les dones de la primera generació el manteniment de l'alienació i de les discriminacions en l'exili.

Si Remedios no ha tingut la possibilitat de fer activitats culturals ni tampoc polítiques fa avui el lligam entre tots els membres de la seva família i de vegades els reuneix a l'entorn d'un repàs. Si la llengua catalana no s'ha transmesa en canvi sí que la cuina. « *La paëlla [...] - H.. elle la fait bonne aussi, et moi aussi.*

- R : *vous lui avez appris ?*

- RE : *ah sí, elle a appris à la maison parce que tout le monde la faisait, ma grand-mère, ma tante »*

¹⁵⁰ En aquest cas Remedios passa al català. És interessant notar que si fa servir el català, de moment no iotitza i usa del fonema 'j' enlloc del 'i' pel pronom 'je'.

¹⁵¹ Notem que hi ha nombrosos manlleus catalans i castellans i que la sintaxi és referenciada a l'idioma català.

Ha jugat un rol molt important d'ajuda. Ha guardat els nens de la seva filla Hélène quan eren petits, en particular M-P..la més jove, i té un rol molt socialitzant per tot-e-s els seu-e-s nèt-e-s. « *Hélène elle est revenue à Montauban, il avait les enfants et moi je gardais la plus jeune, M-P.. c'est moi que je l'ai élevée, il partait toujours avec mon mari de la main ' papi on va voir jouer les boules' ils allaient y voir jouer les autres homes espanyols [...] tout le monde la connaissait et elle elle connaissait à tous, mignonne, après y a quan est allée à l'école, plus grande ya Hélène l'a prise maintenant »*

Remedios ha tingut una vida molt dura i els efectes particularment cruels de la divisió sexual del treball sobre la seva persona pregonen posen en relleu a quin punt les teories de la diferenciació fan ofensa a la intel·ligència humana i són indignes de l'ésser que es vol civilitzat.

Hermínia

Entrevista número 6

Decidí demanar una entrevista a Hermínia¹⁵², resistent, per saber quina mirada porta sobre el seu engatjament. Hermínia tenia 17 anys quan s'engatjà com a oficial d'enllaç a l'estat-major de la tercera brigada de guerrillers espanyols, unitat sota el control de l'estat-major departamental FTPF. « quan hom té 17 anys, hom s'engatja » em dirà durant l'entrevista. Serà resistent des de la primavera del 1944 fins a l'alliberació de l'Ariège.

És titular de la medalla dels antics combatents de la Resistència i porta-bandera. Fins a l'any passat Hermínia participava als 'Encontres de Prayol' com a porta-bandera dels guerrillers espanyols, manifestació anual organitzada per l'associació 'Terre de fraternité' que agermana Prayols amb Santa Cruz de Moya, amb com objectiu l'homenatge a la memòria dels darrers guerrillers espanyols executats en aquest comú.

És vice-president de l'Amical dels Antics Guerrillers Espanyols FFI, secció de l'Ariège i membre del consell d'administració de l'Associació Nacional dels Antics Resistents i Combatents (ANACR)¹⁵³.

¹⁵² H.P.06 : Entrevista realitzada a casa seva, a Verniolles, el dilluns 24 d'octubre del 2005.

¹⁵³ Dades recollides a l'obra *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées : exil, histoire et mémoire*, Toulouse, PUM, 2004.

Abans la Retirada

Hermínia ha nascut el 19 de setembre del 1926 a Mataró al si d'una llar modesta. El pare, R, era de Barcelona on havia nascut el 1901 i la mare, H, de Tordera (província de Barcelona) i del 1902. No hi haurà aquí cap dissimetria de les trajectòries educatives : cap dels dos pares no tindrà l'ocasió d'estudiar més enllà de l'escola primària.

- « *R : votre maman a fait des études ?*
- *H : non, l'école primaire un peu, lire et écrire quoi.*
- *R : et votre papa ?*
- *H : pareil, lire et écrire »*

Es casaran al desembre del 1925 i un any més tard naixerà Hermínia. La parella viurà segons el model sexual de l'època i es conformarà a la consegüent segregació entre l'espai públic/polític accessible al pare només, i l'esfera privada/familiar, en la qual és confinada la mare, subjectada al cap de família. En efecte, mentre el pare sense diploma aconseguirà el càrrec de batlle de Tordera, la mare es dedicarà als infants. « *Et après il s'est cultivé beaucoup tout seul lui. Il faisait des lettres même à des avocats, au gouvernement, il a été maire du village de Tordera.* »

Les trajectòries professionals són viscudes per Hermínia com igualitàries ja que ambdós pares treballen. I en efecte són tots dos empresaris. La mare és empresària a Mataró i Blanes i el pare treballa en una empresa de joguines . « *(La mère travaillait)..dans une farique d'ampoules électriques à Mataró et elle a travaillé à la FASA, Fabrique de Soie Artificielle, de Blanes et à la campagne parce qu'il fallait qu'ils me mènent en garderie à moi, pour travailler. Ma mère avant d'aller à l'usine, elle [...] portait le lait aux maisons. [...] Mon père il travaillait aussi à une usine de jouets en bois et chez un maraîcher [...] ils faisaient deux choses quoi [...]. Après on est allé à Tordera, ils ont laissé Mataró, on était bien à la ville, ils se gagnaient bien la vie mais il fallait qu'ils me fasse garder »*

El germà del pare té el projecte d'anar a viure al camp i li proposa de treballar en família. Hermínia em confia les motivacions que foren a l'inici del projecte : « *et alors mon oncle il voulait [...] aller à la campagne, il avait deux enfants lui, il a dit ' si on prenait à tous les deux, il y aurait toujours quelqu'un pour s'occuper des enfants' et alors on s'est mis à la campagne ensemble avec mon oncle »*

Veiem aquí com el canvi de vida del medi urbà al medi rural visibilitza les discriminacions respecte a les dones d'aquesta època. En efecte, a la ciutat calia pagar algú per curar-se dels infants tot al llarg del dia, mentre al camp, la mare ho farà..gratís, al si de 'l'empresa familiar'. Però a més a més la jornada de la mare no és circumscrita a l'educació dels infants com me'l narra Hermínia :

- « R : et votre maman pendant ce temps elle s'occupait de la maison ?
- H : de la maison et puis elle aidait au jardinage et puis au bétail, elle aidait à tout. Elle faisait de la couture, elle faisait de la broderie, elle faisait le champ, elle savait tout faire.
- R : elle faisait le champ de qui ?
- H : Elle ramassait des haricots
- R : mais elle le faisait pour la famille comme on dit ou pour des gens ?
- H : non non pour la maison, on le vendait
- R : c'était à vous le champ ?
- H : non, non, comment dire, fermiers..non
- R : métayers ?
- H : métayers voilà heu..(dubtant) [..], je sais pas comment dire
- R : ils étaient gérants ?
- H : de tresó on disait là-bas
- R : de tresó ?
- H : trois ! de trois parts, je crois qu'il y avait deux parts pour eux, les métayers c'est moitié moitié ici en France, un fermier c'est la location d'une ferme, la location des terres, et là-bas au lieu d'être moitié moitié c'était de trois parts, c'était une part pour le patron et deux parts pour l'ouvrier, je pense
- R : et comment vous disiez en catalan ?
- H : de tresó, ce que j'entendais dire quand j'étais petite hé (riures) »

El projecte *familiar* es recolza sobre l'explotació del treball de la mare, el qual no és remunerat, i a més de l'educació dels fills, la mare té múltiples activitats, no només les de la casa com me'l conta Hermínia.

Tampoc la mare no té cap poder sobre les decisions relatives a l'associació ja que el contracte estipula que hi ha tres parts : la del pare, la de l'oncle i la de l'amo. Fins i tot ambdós pares treballen – amb doble jornada per la mare - per fer prosperar l'assumpte, només el treball del pare és reconegut i remunerat.

És interessant notar que Hermínia ha interioritzat la noció de la dicotomia entre les esferes pública i privada i la subsegüent situació de discriminació respecte a les dones d'aquesta generació. En efecte, considera normal que la mare no sigui remunerada. Usa d'una terminologia genrada transgressiva : quan caldria parlar de la mare com a individua empra el pronom indefinit 'hom' o parla dels interessos de la *família*, seguint invisibilitzant les discriminacions inscrites en el codi jurídic espanyol de l'època, i legitimant el fet que les dones casades amb agricultors hagin només l'estatut de 'esposa de'. El tema és encara avui d'actualitat a França, com ho veurem fent el retrat d'Hélène, dona de la segona generació.

Hi haurà també discriminació al pla polític, ja que només el pare militarà i formarà part del Sindicat de Rabassaires de Catalunya. *« El pare era del.. c'était comme ici le Syndicat Agricole. Les agriculteurs ils étaient au Syndicat de Rabassaires »* Hi ha doncs aquí també una dissimetria de la trajectòria d'ambdós pares palesant una discriminació notòria originada per la jerarquitització sexuada de la societat de l'època.

La Retirada

Hermínia tenia 10 anys al moment que va esclatar la guerra civil i 13 al pas de la frontera. Em narra les condicions de la Retirada, als inicis del mes de febrer del 1939. Es recorda que el pare parlava del 6 de febrer. Hermínia passarà la frontera amb la mare i el germà petit i seran dirigits cap al departament de l'Alta Marna, on s'estaran 9 mesos. *« Quand on a quitté l'Espagne jusqu'à Figueres on était avec le parc mobile de Torderes où mon père était mobilisé, ils ont mis les camions et les bus qu'ils avaient à la disposition du public jusqu'à Figueres mais comme ils étaient mobilisés, eux les hommes, il a fallu qu'ils restent à Figueres, et les chauffeurs ils menaient les femmes et les enfants à la frontière mais on a pas pu arriver à la Junquera parce que la route était pleine de monde. Les voitures ne pouvaient plus avancer alors ils nous laissaient là, ils repartaient chercher d'autres parce qu'on est partis presque les derniers, les derniers grands bombardements qu'il y a eu à Figueres..*

- R : en février donc ?

- H : oui, et on nous mitraillait sur la route alors on nous menait le plus loin possible

- R : votre papa est resté à Figueres et vous et votre maman..

- H : et mon petit frère, il a eu les 5 ans ici, le 15 février , on est rentrés début février, j'ai entendu parler mon père du 6 février [...] on avait une adresse, on portait dans les camions, mes parents, ma mère elle avait même pris la machine à coudre parce qu'on avait une adresse, un oncle, le mari de ma tante qui s'appelait G.. , [...] du côté d'Espira de l'Agly, mais on ne nous a pas laissé aller, à la frontière on nous a tout pris, on est restés sans rien, on nous a mis dans le train au Boulou, cinq jours dans le train, ils ont fait la cutie aux enfants, cinq jours dans le train et on a abouti à Haute-Marne

- R : combien de temps vous êtes restés en Haute- Marne ?

- H : à peu près 9 mois [...] au refuge en Haute-Marne [...] venien cada dia 'Franco, Negrín, Franco, Negrín !' ceux de Franco là et ceux de Negrín là ; et 'pourquoi vous voulez pas partir ?' ceux de Franco le lendemain ils les expédiaient en Espagne. Et nous on attendait des nouvelles de mon père »

Els camps

Mentrestant, el pare, després del pas de la frontera, serà dirigit cap al camp d'Argelers. Passarà successivament pels de Sant Ciprià, del Barcarès i finalment, de Bram. Durant la segona guerra mundial treballarà en el departament de l'Aude al si de les CTE.

« C'est à dire que papa il était au camp d'Argelers puis à Saint Cyprien, Barcarès et puis il a été envoyé au camp de Bram. À ce moment là comme la Guerre de France a éclaté ils ont autorisé les français à prendre de la main d'oeuvre dans les camps pour remplacer les hommes qui étaient au front »

Després de la Retirada

Reagrupament de la família

Hermínia m'explica l'angoixa de la seva mare i d'ella mateixa, esperant noves del pare i em narra com els cosins allunyats d'Espira de l'Agly serviran de contacte als pares. La família aconseguirà reunir-se de bell nou al mes de novembre del 1939, data en què sortirà del camp de Bram gràcies a l'amo de l'empresa de les CTE.

« On savait rien de mon père, y avait une liste de recherche. Avec ma mère on regardait toujours cette liste de recherche et nous on s'y étaient mises aussi et on se trouvaient pas parce qu'ils mettaient dans les journaux la liste au fur et à mesure » « Et alors la mama va tenir la idea, va anar a treballar amb un veí, a arreglar-li una mica l'hort i la casa, i diu ' què us dono ?' perquè abans no donaven pas gaire cèntims, [...] no tenien cèntims, diu ' un sello i un sobre' per poder escriure i va tenir la idea d'escriure en aquesta família a Espira de l'Agly per veure si tenien notícies del papa, i el papa en el camp de Bram va tenir la mateixa idea, diu 'i si escribís allà per veure si tenen algo i doncs aquella gent ens van fer encontrar de nou i vam poguer venir [...] » « Vers le mois de novembre, j'ai entendu parler ma mère de 9 mois on étaient restés là, vers novembre on seraient venus avec mon père dans l'Aude des patrons qui l'avait sorti du camp [...] vârem ser recebuts allà com familiars, menjàvem a taula amb ells »

Hermínia ha guardat un vincle amb la filla de l'amo que va fer sortir el pare del camp de Bram.

« Et encore cette semaine j'ai communiqué avec la fille qui a 86 ans, la fille des patrons, [...] c'est des gens qui sont restés comme la famille. »

Instal·lació a Varilhes Dalou (Ariège)

Al moment de l'Armistíça el pare trobarà treball en una empresa forestal de l'Ariège i la família seguirà. « *Después de l'Aude, quan els militars varen tornar, que la guerra..le retour des militaires, quan Pétain va firmar l'Armistíça, allevores varen tornar els soldats a casa seva i allevores [...] vam venir aquí a Dalou amb un amic. A Varilhes Dalou [...] hi havia una ferma, una explotació forestière, una ferma que hi havia dos cases, enfin dos cases.. dos propietats però la casa c'était une pièce et une grange au dessus, on dormait dans la grange*

- R : tots ensems ?

- H : ouais, i vàrem venir de l'Aude aquí. »

Trajectòria educativa i professional de la fratria

Hermínia va estudiar fins als 15 anys ja que el mestre la va guardar un any més. El discurs d'Hermínia palesa una discriminació respecte als estrangers. « *L'instituteur était gentil, il m'a gardée un an de plus pour que je puisse pratiquer un peu* »

- « R : vous avez passé le Certificat d'Études ?

- H : [...] je suis du niveau mais je l'ai pas passé parce que [...] les étrangers ne l'ont pas passé. A Belpech ils l'ont fait passer aux étrangers.

- R : pourquoi ?

- H : à ce moment-là, de la guerre.

- R : mais les français ils le passaient eux ?

- H : oui, il y en a un des espagnols de mon âge qui l'a passé à Belpech mais au petit village de Plaine non. »

El germà, per part seva, tindrà la possibilitat de fer estudis més llargs i aconseguirà el BEPC. « *Et la fille du maire et la fille de l'instituteur ils voulaient que j'aille au Lycée avec elles les pauvres mais il y avait pas de quoi payer [...] c'est à dire il y avait la pension parce que c'était loin* »

- R : et votre petit frère il a fait des études lui ?

- H : lui oui il est allé à Pamiers, il a fait le Brevet et il a eu le Brevet.

- R : et qu'est-ce qu'il fait comme métier ?

- H : il a passé un concours pour les PTT, il a passé 12 ans à Paris »

La conjuntura conflictiva dels anys 39-45, la migradesa de diners com la diferència d'edat entre Hermínia i el seu germà, han segurament estat factors diferenciadors quant a l'accés als estudis dels dos infants, però podem pensar, sense equivocar-nos molt, que el

sistema de gènere de l'època, construït per no donar ànims a les dones que vulguin fer estudis tan a l'estat francès que espanyol, tampoc no ha facilitat les coses quant a l'autonomia de Hermínia.

Si el germà passarà el concurs dels PTT, Hermínia només tindrà la oportunitat de fer l'aprenentatge de la costura. *« J'étais couturière au début, j'ai fait cinq ans la couture [...] après l'école [...] on faisait l'apprentissage chez une couturière [...] »*

- R : et vous étiez combien ?

- H : une dizaine »

Hi haurà doncs dissimetria de la trajectòria educativa i, consegüentment, de la trajectòria professional.

A més de l'aprenentatge per esdevenir modista Hermínia treballarà en una masia. M'explicarà com ambdues feines li servien de coberta per les seves activitats de resistent. *« On allait à la couture que l'après midi et le matin on aidait à une ferme, les vaches, tout ça, et c'était une semaine sur deux. Comme on était deux familles, les jours que je manquais la couture [...] ils pensaient que j'avais du travail à la ferme, et les jours que j'étais pas à la ferme les gens pensaient que j'étais à la couture, ce qui me permettait d'aller à Toulouse et par-ci, par-là sans donner des explications à mes copines et à ma patronne. »*

L'engatjament polític durant la guerra 39/45 : la resistència

Hermínia tenia 15 anys el 1940. Em confia com va decidir comprometre's en la lluita contra el nazisme i el franquisme. Ella i la seva mare aniran al camp del Vernet a portar aliments als presos. L'entrada en la Resistència es farà insensiblement. *« Alléons érem¹⁵⁴ la France libre. Il y avait la France occupée et la France libre. Ça été une histoire de pacotille ça la France libre, ils l'ont occupée. Alors quand les allemands ont occupé la France libre ils sont venus là et ça a commencé à tourner au vinaigre, ils prenaient tous les jeunes pour aller en Allemagne [...] et puis il y avait le couvre-feu et tout ça, ça marchait mal et alors là, ou c'était marcher avec eux ou c'était le maquis, et nous on étaient.. d'un costat tenies le nazisme, et de l'autre côté des montagnes, le franquisme, alors on étaient dans un sandwich nous, il fallait choisir, ou rien dire ou subir, ou lutter, et alors on a choisi de lutter, on a commencé par porter, avec maman, des paquets de misère, des pommes-de-terre, des navets, des fois un saucisson quand on pouvait, quand on tuait le cochon, au camp du Vernet on portait quelque chose avec des amies, des œufs des fois, parce qu'en campagne il y a toujours quelque chose, et puis petit à petit on nous a pistées, les maquisards, les*

¹⁵⁴ Hermínia de vegades s'expressa sigui en català sigui en francès. En aquest cas barreja els dos idiomes.

résistants, diu ' vous pourriez pas porter un paquet de notre part en plus, pour un tel ?', et puis on commençait à porter des paquets com ça y'avait une chaîne de solidarité si vous voulez qui s'organisait, les gens donnaient ce qu'ils pouvaient et celui qui avait des pommes de terre, celui qui avait des haricots, et dans les camps ils s'arrangeaient pour les cuisiner pour passer un peu moins faim [...] et alors après dans le maquis ils m'ont fait faire des petites commissions, quand ils ont vu ça, que je le faisais et que je la bouclais ils m'ont dit, le commandant qu'il y avait avant avec un autre, ' bon maintenant on vient voir si tu voudrais être un petit soldat 24h/24 à notre service?' enfin moi à 16 ans, à 17 ans je trouvais..on s'engage à 17 ans et alors...

- R : et vous n'aviez pas peur ?

- H : peur ?! et je le faisais quand même ! c'est venu insensiblement, petit à petit, et alors ils l'ont demandé à mon père, et mon père il a dit ' oui mais elle est jeune, elle est pas sortie de la maison, faudrait pas qu'il lui arrive des histoires, c'est l'âge des garçons, tout ça' 'ho ...- il a dit - ne vous en faites pas, nos hommes ce sera comme une sœur pour eux parce que si jamais ils la touchent elle n'a qu'à se plaindre et ils sont fusillés' »

És més tard, el 1942, que Hermínia s'engatjarà en la Resistència. Em donarà notícia dels diversos maquisos (Vira, Montségur, Lacrouzette, Ria) amb els quals tenia un lligam com a agent d'enllaços: « *les guerrilleros espagnols de l'Ariège FFI, c'est les Forces Françaises de l'Intérieur, on était le groupe espagnol mais dans les FFI, les ordres principales*¹⁵⁵ *venaient du maquis français.*

- R : et c'était quel maquis ?

- H : c'était les guerrilleros espagnols, moi j'étais agent de liaison à l'État Major de la 3ème Brigade. Et j'avais le premier bataillon qui était du côté de Vira, le deuxième du côté de Montségur et le troisième du côté de Saint Giron à Lacrouzette. Et après j'allais à l'Agrupación de Guerrilleros à Toulouse et j'allais au maquis de Ria dans les Pyrénées Orientales »

Les dones jugaran, en la resistència, un rol l'eficacitat del qual depèn de la concepció de les representacions sexuades de la societat de l'època. La jove dona, naturalitzada, és considerada un ésser incapaç de violència i la natura del qual és del tot incompatible amb la guerra, oferint aquí una possibilitat àmpliament utilitzada per la Resistència francesa. « *À ce moment-là j'ai porté des missions plus importantes sur Toulouse, le plus dangereux c'était sur Toulouse parce que par là je connaissais tous les chemins [...], je pouvais passer dans les champs si je voyais un contrôle, si je pouvais parce que des fois..si on tombe dessus.. [...]* J'ai été contrôlée mais pas arrêtée [...] parce que j'avais les papiers en règle, c'est pour ça

¹⁵⁵ L'adjectiu és dedicat al gènere del substantiu ' ordre' que en català és femení.

qu'ils se servaient de moi. Les garçons ils n'avaient plus les papiers en règle, les garçons d'un certain âge ils les prenaient tous pour travailler en Allemagne, alors celui qu'ils voyaient traîner par là.. ils rodaient pas les garçons [...] eux il fallait qu'ils passent de nuit, [...] donc ils se servaient des femmes et surtout des jeunes, on s'habillait comme maintenant des jupes au dessus du genou, des jupes courtes, on était un peu passe partout »

La mare i el pare d'Hermínia es comprometran en activitats de resistents però no s'engatjaran. « *Elle est pas rentrée carrément dans la Résistance mais elle aidait, et mon père c'était pareil, mon père il avait fait une cabanne, là, derrière la ferme où on était, que quand il venait des chefs de la Résistance ou des agents qu'il fallait qu'ils se réunissent, ils allaient parler dans cette cabanne et puis eux, quand c'était trop dangereux les hommes, ils allaient dormir à la cabanne et à la maison on restait que ma mère avec le petit »*

A partir del moment que es va comprometre en la Resistència les missions seran més perilloses. Hermínia en narra algunes anècdotes. « *À Toulouse on m'avait arrêtée avec le vélo parce que des fois j'allais avec le vieux vélo à Toulouse le matin et rentrais le soir, des fois par le train, si on avait beaucoup de poids par le train, il y avait une amie qui m'accompagnait, à vélo presque tout le temps toute seule, on m'arrête, j'avais le message dans la selle, ma mère m'avait fait une petite housse qui allait dans le trou de la selle et dans le guidon, que je tirais comme ça, et là il y avait des messages mais dans les sacoches il y avait des fausses cartes d'identité pour les toulousains, pour qu'ils puissent manger, alors les allemands ils m'arrêtent juste avant la poudrerie de Toulouse[...] l'ONYA, il y avait le contrôle et j'ai montré mes papiers et j'ai dit 'ça y est s'ils regardent les sacoches' ils ont pas regardé les sacoches !! [...] c'est vrai qu'une gamine de 17 ans, à ce moment-là on s'habillait court comme maintenant tout ça, c'est passé comme ça, et j'ai eu la trouille, et une autre fois les maquisards d'ici avaient dérobé à la caserne de Pamiers, il y avait des stagiaires, des marins à la caserne, et ils avaient dérobé des capes, des tricots, des habits quoi, parce qu'ils étaient nus, c'était déchiré tous les habits, et alors Toulouse, ils étaient pieds-nus aussi alors ils nous ont envoyées [...] à Toulouse porter ces cartons pour chausser les maquisards de Toulouse. Là j'étais avec une amie de Pamiers, elle est décédée, elle s'appelait S.. V.. , et au train on avait pas de place et il y avait un wagon découvert où il y avait plein d'allemands et un jeune qui nous tend la main pour qu'on monte avec eux, elle a dit ' qu'est-ce qu'on fait, il faut monter avec eux parce que sinon qu'est-ce qu'ils vont dire ?' 'on peut s'asseoir ?' on a dit ' oui' sans dire ' si ça s'écrase ça' c'était des jeunes c'était pas un contrôle quoi, militaires ils changeaient d'endroit*

- R : combien de temps ça a duré ce voyage ?

- H : Deux heures au moins, il s'arrêtait à toutes les gares d'ici à Toulouse, ils étaient assis, un jouait de l'harmonica, ils nous regardaient, tout ça et nous on rigolait un peu

aigre (riures) en descendant ils nous dit ' mesdemoiselles, on a une heure d'arrêt, on peut aller prendre quelque chose ?' et j'ai dit 'j'ai pas le temps il y a ma sœur', je pouvais pas dire maman parce que pour être ma sœur elle était âgée, pour être maman elle l'était pas assez (riures) j'ai dit que non [...]. elle me dit l'autre ' il fallait dire oui et on l'emmenait, on lui prenait les armes et tout ça !' j'ai dit ' oui c'est pas notre travail' parce que on nous disait 'surtout vous faites ce que votre mission.. pas à droite ni à gauche' parce qu' on manquait tout notre mission si on faisait ça

- R : et vous travailliez surtout avec des hommes alors ?

- H : oui[...] des dames il n'y en avait qu'une avec moi, on était que deux.

- R : c'était toujours la 'maman-sœur' ?

- H : oui, mais à Toulouse c'était des hommes. On allait à la rue Bayard, il y avait un petit cordonnier là, le premier rendez-vous c'était en sortant de Matabiau, il y avait un bonhomme on savait que la couleur de la cravate, on était deux cette fois-là, on devait passer devant lui et parler toutes les deux de quelque chose

- R : un code ?

- H : oui et lui, répondait ' je ne sais pas l'heure qu'il est' ou ' on a oublié de regarder l'heure' un truc comme ça et lui il répondait sans qu'on s'adresse à lui quoi [...] d'autres fois c'est directement le mot de passe, directement à la personne, et là il nous a accompagnées donc chez ce cordonnier après on y allait toutes seules. » « Et il y avait encore la bataille à Castelnau-Durban que c'est là où ils se sont rendus les allemands, mon mari il était là à Castelnau Durban »

Casament

Encontrarà, al mateix maquis, Crescencio Muñoz, el seu futur marit - antic soldat de la Columna Durruti, lloctinent dels guerrillers FFI, element dels batallons de seguretat fins al 1945 i titular de la Creu de Guerra – molt engatjat, ell també, en el combat contra el fascisme. « *Il était dans la 3ème Brigade à l'État Major aussi, [...] sargento de enlances* » « *On s'est connus pendant les activités parce que lui des fois il me portait des messages et il y avait des mots de passe et il venait toujours avec un copain qu'on appelait [...] ' el peque' et après c'était aussi F.. C.. c'était un grand brun, il était d'Aragon, il venait souvent aussi avec lui. »*

Anar a visitar els malalts als hospitals després de l'alliberació feia part també de les activitats d'Hermínia. « *J'avais tout le temps des vieilles voitures, j'ai fait tout Toulouse, les amis étaient dans les hopitaux, j'ai fait tous les hopitaux et avec des vieilles voitures que des fois elles calaient à chaque stop* »

La parella es casarà després de la fi de la guerra, el 1947 exactament, i tindrà dos fills : N.. i L.., nascuts respectivament el 1940 i el 1951.

Hermínia, fidel a la República, renyirà el règim franquista. Em mostra la seva carta d'apàtrida firmada pel director de 'l'Office Français de Protection des Réfugiés et Apatrides', estatut que guardarà fins als anys 70, moment en què els infants, majors, no declinaran la nacionalitat francesa, cosa que simbòlicament significarà l'arrelament en la cultura francesa per Hermínia. *« Ça c'était ma carte d'apatride [...] on était réfugiés [...] républicains espagnols [...] donc on étaient pas espagnols enfin on était espagnols mais [...] on avait pas reconnu le régime franquiste nous » « j'avais 12 ans, 12 ans et demi quand je suis venue, c'est pas un jour que je ne pense à là-bas, où j'avais joué, tout ça. La vie s'est arrêtée là tu vois ? voyez ? ça fait comme une coupure comme si la vie s'était arrêtée, [...] j'osais pas trop parler quand j'étais jeune, mais un jour je le racontais à mon mari et il me dit 'moi aussi j'en parle pas parce que les gens ils comprendraient pas mais ça m'a fait la même histoire comme si la vie s'était arrêtée à ce moment- là.' Comme on a été enlevés brusquement comme ça, comme si ça s'était arrêté et tout le reste du provisoire, on avait toujours les valises prêtes, on pensait repartir, [...] quand mes enfants sont nés ils avaient le droit d'être français à la naissance,[...] et si à 20 ans et demi ils n'avaient pas décliné la nationalité française, ils étaient français » « Et quand les petits ont été français je me suis naturalisée [...] et maintenant je partirai pas en Espagne, mes parents sont décédés »*

Si la llengua vehicular entre Hermínia i els seus pares era el català, parlarà castellà amb els sogres.. Els fills entenen tan el català com el castellà, però no hi ha aquí, a propiament parlar, transmissió de les llengües catalanes i castellanen. Heus ací al més aviat les paraules d'Hermínia :

- *« Lui (el primogènit) l'espagnol et le catalan il le comprend aussi, et s'il faut le parler.. un peu, ils le comprennent un peu parce qu'avec mes parents ils ont été élevés, et le jeune, le maçon, encore mieux, le catalan il le lit et tout*
- *R : il a appris à lire le catalan ?*
- *H : non non il a pas appris, [...] non non de l'entendre, des fois il disait des choses mon père [...] moi je parlais catalan avec mes parents, je parlais castillan avec mes beaux-parents,*
- *R : donc vos enfants ils ont entendu parler*
- *H : le catalan, le castillan et le français bien sûr mais le castillan ils le parlent mieux parce qu'ils en ont fait à l'école »*

Hi ha doncs apropiació de la llengua catalana per part de L.. , el segon fill. El castellà, llengua vehicular a Espanya aprofitarà també a França, el seu estatut de llengua prestigiosa : ambdós fills el parlaran més bé que el català.

En canvi el vincle amb la Catalunya es tradueix en les tradicions culinàries i a l'entorn dels rapassos es reforça 'l'esperit familiar' segons els propis termes d'Hermínia. « *On se réunissait ici tous les samedis, on était quinze, on mettait la table du jardin, d'ici jusqu'au fond, [...] des hors-d'œuvre et la paella. [...] alors [...] l'esprit familial bon ils l'ont eu un peu les petits, ils se rappellent ; [...] et même l'escalivada mon fils, l'architecte il a appris à la faire, [...] il fait l'escalivada à la belle fille et tu sais mes belles- filles elles disent ' on va faire des grillades comme ça c'est les hommes qui font les grillades'. Alors mon fils [...] comme il l'a eu de ma mère et tout ça, des poivrons, des aubergines, des tomates, de tout à la planxa »*

Hi ha aquí una transmissió transgeneracional, d'àvia maternal a nét.

Hermínia, cultivant el lligam amb l'Espanya pels va-i-vens transfrontarers, juga, per a les generacions futures, un rol essencial : el d'una redefinició de l'acte del pas, neutralitzant de l'espai frontarar la seva simbòlica política conflictiva, i donant en aquesta ocasió, a si mateix com als altres, la possibilitat de la distànciació prèvia a un treball de memòria, sigui individual com col·lectiu. És el rol de la socialització que les dones assumeixen el més sovint. « *J'allais en Espagne toute seule, j'ai amené mon petit fils. Ma petite fille elle avait 7 ans, je l'ai amenée en Espagne, mon petit fils, celui qui est venu, il avait 8 ans, j'avais une tante qui était malade, qui était à la clinique et j'ai dit 'on va pas trop s'amuser' 'ça fait rien mémé, je viens pour t'accompagner' »*

La salvaguarda de la memòria

Com Rosa, Hermínia és una dona molt conscient de la importància de la transmissió de la memòria republicana i no manca ni una ocasió de testimoniar. « *Quand je vois des jeunes qui s'intéressent et tout ça ça fait plaisir parce que nous on est prêts à partir alors j'ai dit au moins s'il y a quelqu'un qui s'occupe de la mémoire, de tout ça, c'est bien, parce que les pauvres qui sont tombés, il y en a qui disent, bon, ' c'est des bêtises le drapeau et tout ça' je dis ' oui mais on pourrait y être, si on n'a pas un respect de mémoire c'est un souvenir' bien sûr que c'est une formalité, bon on se met avec le tailleur bleu marine, les gants blancs et tout ça, bon les décorations on les sort prendre le frais*

- R : vous avez des médailles ?

- H : celle de la Résistance et celle des Anciens Combattants »

- « *Maintenant avec Prayols on est 'terre de fraternité', une association. » « Terre de Fraternité, en échange avec les espagnols, c'était les catalans qui étaient venus hè, une association de jumelage entre la France et l'Espagne [...] si..ils m'invitent j'y vais, ils m'ont fait parler [...] fallait qu'il parle tout le monde »*

- « *Toute petite j'ai appris à aimer la République »*

Va en les escoles amb altres protagonistes de la seva època i prova de fer perdurar la memòria republicana. « *On était quatre ou cinq, parce que quand on est plusieurs ce que l'un ne se rappelle pas l'autre se rappelle, les questions qu'ils posent les élèves des fois on y a va à quatre ou cinq* »

Com acabem de veure-ho Hermínia s'ha implicat molt en la lluita contra la ideologia fascisant. El seu combat és de caire polític i s'ha fet al marc militar, al si del grup dels guerrillers espanyols de les FFI durant la contesa dels anys 39-45.

Anys més tard es consagrarà a la salvaguarda de la memòria republicana en protagonitzar les reunions commemoratives. En aquest esperit participava, fins l'any passat als Encontres de Prayols, homenatge als guerrillers espanyols morts al combat, en qualitat de porta-bandera. « *L'an dernier les enfants m'ont amenée [...] à Santa Cruz de Moya, [...] y a un monument des derniers guerrilleros d'Espagne qui sont morts là, dénoncés, c'est un petit patelin au milieu des montagnes, des petits pins, pas la grosse forêt, [...] et ils se sont faits tuer là-bas alors ils ont fait un monument. Et y avait plein de drapeaux et ça m'a émue parce que [...] de tous les partis de la guerre d'Espagne, y avait un drapeau catalan, un drapeau espagnol, communiste, anarchiste, tous les drapeaux qui [...] en ce temps là... et tout le monde était réuni pour la cérémonie¹⁵⁶. On m'avait fait des photos, [...] et moi j'ai porté le salut des guérilleros d'ici parce que le commandant n'a pas pu venir, le commandant Robert* »

No hi ha aquí cap reivindicació identitària ni tampoc de compromís cultural al si de les associacions pel fet de l'allunyament dels centres culturals urbans...

- « *R : vous avez fait partie des associations catalanes ?*

- *H : non ici y avait pas de Casal alors.. »*

..però, al més aviat, el casament ha estat el reforçament de la identitat i de la lluita polítiques, ambdues tan de filiació paterna com materna. El vincle simbòlic amb l'Espanya republicana passa també per la voluntat de la transmissió als infants. La decisió dels fills d'optar per la nacionalitat francesa consagra, per Hermínia i el seu marit, l'arrelament en les noves identitat i nacionalitat.

Hermínia no només trameta la cultura republicana a l'espai públic sinó que ho fa també en l'espai privat. En efecte rep nens i nenes de les escoles a casa seva, però també els seus infants i neta-s ajuden llur mare i àvia participant activament a les tasques administratives. Els seus fills neta-s han fet estudis superiors. L'un és arquitecte com el pare i

¹⁵⁶ Hermínia fa una barreja entre el terme català 'cerimònia' i el francès 'cérémonie', cosa que reproduceixo.

l'altre mestre de conferència a la Universitat de Grenoble en geologia mentre la tercera ha fet estudis d'art.

Gisèle

Entrevista número 7 : Gisèle « un traumatisme subterrani i una transcendència »

Encontro Gisèle¹⁵⁷ per primera vegada a la Borsa del treball, a l'ocasió del col.loqui de febrer 2005 relatiu a l'exili dels republicans. De seguida em convida a casa seva. Viu al barri del Mirail, lloc de creuada multicultural en acord amb la seva sensibilitat política. S'inscriu en el combat, amb el seu marit Y.. V.. , contra el Front Nacional i d'una manera general contra totes les ideologies feixisants, al si de l'associació *Ras-le-Front*. La parella té 3 fills : dos nens i una nena.

Gisèle va néixer a Caen el 1951. Té tres germanes i 1 germà. Sembla que entre Gisèle i el seu pare hi hagi una relació afectiva privilegiada, cosa que es pot explicar, segons ella mateixa, que entre ella i C.. , la primogènita, hi ha hagut un nen que ha mort prematurament. « *J'ai été très investie par mon père parce que je suis arrivée après l'enfant qui est mort, et je suis ce qu'on appelle un enfant de remplacement et mon père [...] m'a poussée à faire des études etc..* »

El pare de Gisèle era un refugiat català de tendència anarquista que havia passat la frontera amb el propi pare, l'avi de Gisèle, el 1939, deixant a Barcelona, per deu anys encara, l'esposa (l'àvia de Gisèle) i els darrers nens més joves (la tia i l'oncle V..). El seu pare tenia 17 anys quan va arribar al camp d'Argelers. En tornarà molt malalt. Afablit, morirà prematurament als 53 anys després de dues operacions del cor. Gisèle en serà molt afectada. Escriurà un llibre d'homenatge al seu pare *La lettre oubliée*, una obra plena de dolor, assaig de transcendència del traumatisme que és també un treball de memòria. Heus ací el que em diu : « *quand j'ai écrit ce livre-là [...] ce qui me faisait très peur c'était de devenir un ancien combattant on va dire de cet exil républicain, on va dire un espèce de porte-drapeau, porte-parole, parce que pour moi, cette écriture c'est à la fois effectivement un travail de mémoire et de réhabilitation mais c'est aussi un travail qui permet de passer à autre chose, de se libérer de la souffrance pour être plus inscrite dans la vie* »

La mare de Gisèle, AF.. F.. , és d'origen alsacià, ha nascut a Mulhouse el 20 d'agost del 1920. És una nena de l'Assistència Pública que no ha estudiat més enllà del Certificat

¹⁵⁷ G.M.V.07 : Entrevista realitzada a casa seva, a Tolosa, el 2 de març del 2005.

d'Estudis. El fet que sigui orfe disminueix encara més, si tant és que sigui possible, la possibilitat d'una educació més seriosa que quan és possibilitada és sovint gràcies a una determinació humana singular disposada a lluitar contra el sistema estructural sexual de l'època com és per exemple el cas per la tia d'Annie (protagonista de la segona generació) ja que és filla de metge i primogènita, dos paràmetres que han facilitat molt el seu accés als estudis.

La dissimetria de les trajectòries masculines i femenines observades en el retrat de les altres protagonistes és aquí també evident. Mentre la mare actua de criada a can amos a Alsàcia per pocs diners, sense ninguna autonomia, el pare pren l'autobus per anar estudiar al liceu agrícol de Caldes de Montbui (Vallès oriental) per provar d'esdevenir enginyer. Gisèle em diu, admirativa, que és molt dotat intel·lectualment i que aconseguirà el BAC als 16 anys. Els amos de la mare fugint Alsàcia se l'enduen i arriben a Corresa, a prop del camp de CTE de Neuville on es troben el pare i l'avi de Gisèle després d'haver passat un any al camp d'Argelers. De fet el camp de Neuville, mascarat en camp de producció de carbó, servia de coberta a la Resistència francesa. « *(Il n'y avait) [...] que des hommes, que des résistants : des polonais antifascistes, des républicains espagnols etc..et tous faisaient des expéditions contre les nazis, ils étaient vraiment dans la résistance. [...] le commandant du camp était un chef de résistance.[...] il y avait deux endroits où l'on cachait des armes dans le village, dans la soue au cochon [...] dessous il y avait une cache d'armes et sous l'autel dans l'église. »*

Els pares s'encontren el 1940 i es casaran el 1944 quan el pare és encara internat. Haurà passat cinc anys als camps francesos. « *[...] il est sorti à l'âge de 22 ans parce qu'il a eu l'autorisation de se marier avec ma mère.. grâce à l'autorisation du commandant.. en 1944 »*

Gisèle ha estat molt traumatitzada per la tragèdia de la història parental. Em dona notícia de les seves reflexions sobre la por en temps de guerra i dels traumatismes transgeneracionals que engendra. Descriu molt bé aquest sentiment de por específica de la mare que s'està a la llar esperant, dia rera dia, que l'home torni a casa... viu ! « *[...] Elle passait ses nuits debout à pas dormir en l'attendant, c'est pour ça que je te dis qu'il y a des traumatismes aussi qui traversent les femmes de la famille, c'est le traumatisme de la peur que le mari résistant meure [...] ma mère n'était pas une femme impliquée politiquement [...] ma mère elle était femme de résistant. Elle, elle était à la maison et lui il était en résistance. Elle n'était pas résistante. [...] elle me racontait quand il partait en expédition, la nuit en général, cette attente derrière les volets [...] qui fait qu'elle s'endormait seulement au petit matin et que souvent ils annonçaient les morts et que les femmes allaient voir et on leur disait ' il y a deux résistants qui se sont faits descendre à tel endroit, allez voir si c'est le votre' [...] »*

L'exili és també el trencament de les trajectòries professionals. Gisèle em confia el somni del seu pare que en lloc d'esdevenir enginyer agrònom com ho volia serà finalment comptable. « [...] *Et ça été la perte d'un avenir fondé sur des études choisies dans lequel il était brillant [...] on parle de parcours brisés, bon mon père il est devenu comptable ce qui est déjà mieux que maçon mais il a quand même été brisé[.]* »

La trajectòria de la mare és des del punt de vista de l'autonomia de la persona inexistent per Gisèle i doncs no interrogable. Considera que l'anacronicitat és un argument que invalida la possibilitat de parlar de discriminació. « [...] *Ma mère avait le statut de femme au foyer, bon alors évidemment tu peux lui donner un double éclairage, l'éclairage d'une famille patriarcale où la personne du père est assez macho, ne veut pas que la mère travaille à l'extérieur, ne l'a pas poussée à reprendre les études ou quoi que ce soit, mais c'était même pas imaginable. [...] en fonction de comment tu regardes ça, de comment tu l'analyses ben tu vois une famille traditionnelle où la femme a pas beaucoup d'épanouissement personnel effectivement mais bon ma mère nous faisait les habits, ma mère tricotait, ma mère faisait tout ce qu'on faisait dans le temps dans une famille. [...]* »

És evident que Gisèle ha interioritzat la noció de la divisió sexuada entre esfèria privada i esfèria pública heretada de Rousseau i dels pensadors del segle XIX. Les seves representacions respecte a les dones reproduïxen l'esquema discriminatori habitual que construeix la invisibilitat social i política de les dones pel biaix de l'assimilació entre 'dona' i 'mare'.

La figura del pare és aquí també molt forta i Gisèle té per ell una molt gran admiració que genera un puixent desig de transcendència personal i una conscientització política al sentit estès. « *J'ai été un peu sur les traces de mon père parce que pendant longtemps j'ai voulu être ingénieur agronome. et quand il est mort donc j'ai démarré la fac et là je me suis rendue compte que ce n'était pas du tout ce que je voulais faire ingénieur agro et j'ai arrêté et j'ai fait sciences naturelles pour devenir prof donc il y avait quand même une transmission à ce niveau-là qui était très forte. Moi je pense que l'exil républicain il a aussi ce côté-là très marquant d'une transmission effectivement militante, d'une transmission politique mais aussi d'une transmission d'accès à la culture, du bohneur humain à travers l'accès au savoir.* »

Es confirma altra vegada, com és el cas per Rosa, el fet que la filiació política en general i anarquista en particular es fa majoritàriament pel pare¹⁵⁸. Si existeix un canvi notori entre les trajectòries professionals de Rosa, dona de la primera generació i Gisèle, de la

¹⁵⁸ Auzias, Claire, *histoire orale et histoire des femmes*, bulletin de l'IHTP, 1981.

segona, hi ha, per altra banda, una simetria evident entre ambdues històries tan pel que fa a la filiació anarquista pare/filla com per les representacions de les dones.

De fet la transmissió pare/filla és una transgressió dels Gèneres. Sinó com explicar l'ostracisme de la mare quant a la possibilitat de « l'accés al benestar humà a través de l'accés a la cultura » ?

Aquesta transgressió és paradoxal i consubstancial a una terrible violència simbòlica. La filla per escapar del destí apolític 'ofert' a les dones i rebutjar la idea terroritzant que en tant que 'dona-futura mare' li és denegat tota possibilitat de transcendència intel·lectual, interioritza la pàtria potestat i reproduïx la discriminació per.. fugir-la ! I en efecte la negació continguda en la reducció del ser humà a la seva funció reproductiva (la mare és la mare i punt) permet la distanciació. Ara bé aquesta violència simbòlica es transmet. És invisible ... però existeix. « *Et je découvre avec stupéfaction et douleur que ma fille se reconnaît dans cette description d'un traumatisme qui est donc transmis à la petite fille et ça me fait encore un plus grand choc quand mon gendre me dit : « mais c'est tout à fait ta fille Lisa ! » [...] Donc, elle le ressentait mais d'autres le voyait, reconnaissait 'ça'. Donc là j'avais un élément supplémentaire, on ne va pas dire une preuve parce que en termes sociologiques ou psychologiques je ne sais pas comment on peut parler de ça, je ne sais pas si on peut utiliser des termes scientifiques, mais en tout cas ce qui était clair c'est que je vérifiais une transmission qui même à moi m'échappait. Donc voilà je pense que c'est clair que [...] dans le cadre de l'exil républicain, l'exil des femmes, où, quand, comment, moi je me situe comme héritière de cet exil et de ce traumatisme de l'exil. »*

Les filles interioritzen les violències fetes a les mares. Per l'intermediari de l'esmunyiment identitari transgenèric el contingut simbòlic del trauma és censurat i la catarsis que hauria pogut realitzar-se en la transmissió esdevé des d'aquest moment impossibilitada.

Faig la hipòtesi que pel trauma de la guerra, tramès per les dones, s'expressa alhora el contingut simbòlic del trauma tabú de la discriminació patida i compartida per les dones i que és per aquest que passa aquell. Com ho dèiem més a dalt és de caràcter inconscient i s'inscriu en una horizontalitat (el trauma passa per les dones d'una mateixa generació) com en una verticalitat (heretatge intergeneracional i transgeneracional).

Tanmateix la mare és molt admirativa del pare i aprendrà el català, no només per parlar-lo amb el marit sinó també amb la sogra. Aquí - i és un paradox - és pel mitjà del casament, o més exactament pel fet de la mixitat del casament, que la mare, en el mateix espai privat, té la possibilitat d'obrir el seu horitzó cultural aprenent la llengua del marit, el català, derogant així a l'estatut de 'dona a la llar' 'educada' per saber cosir, teixir i fer vestits.

Gisèle és molt cofoia de la seva mare : « *Et elle a appris à parler le catalan, il faut le faire pour une alsacienne hein !? C'était extraordinaire !* »

A l'arribada dels infants la parella parla el francès però el pare segueix parlar el català amb la seva mare (l'àvia de Gisèle) i decidirà de transmetre-la al germà de Gisèle, l'únic nen de la fratria. Fins i tot Gisèle mesura el dolor patit pel pare al moment de la pèrdua del segon fill, un nen, fa alhora una interpretació a altre nivell.

- « *Bon alors-là où moi je me sens d'origine catalane et pas espagnole, ben c'est la langue, que j'ai entendue [...] quand j'étais gosse, [...] mon père qui devait quand même être macho, parce que je l'ai un peu idéalisé mais quand même mes sœurs me le rappellent, avait décrété que ce serait mon frère qui hériterait de l'acquisition de la langue catalane [...] donc il lui apprenait à lui le catalan. Il lui parlait le catalan mais pas à nous. Nous on l'entendait parce qu'il parlait à ma grand-mère. Nous on a entendu le catalan parce qu'il parlait à mon oncle. Mais il ne nous disait pas : « Ven aquí nena. » Il ne venait pas nous parler.*

- R : *Ton frère c'est l'aîné ?*

- G : *Mon frère non c'est l'avant dernier mais c'est le garçon. »*

Ara bé Gisèle aprendrà el català. Als inicis d'una manera ' clandestina' quan encara viu el pare. « *Et moi j'adorais le catalan et je me souviens quand on était gamines j'avais un livre de textes de sardanes et je le prenais et j'allais me les chanter dans la chambre mais pas devant les gens, toute seule, et je me récitais 'la sardane és la dansa més bella de totes les danses que es fan i es desfan' de Pablo Picasso [...] bon, et il y a un texte et je me le récitais et je me régalaïs de..mais pour rien au monde je ne l'aurais fait devant quelqu'un. »*

Gisèle transgressarà, però, el desig paternal un cop mort el pare, i així com el germà mai no parlarà la llengua catalana, Gisèle se l'apropriarà. Per millorar-la s'inscriurà a cursos i aconseguirà el Diploma Universitari de Català a la Universitat del Mirail. Presentarà al Casal Català el seu llibre *la lettre oubliée*¹⁵⁹ en català.

És evident aquí que, fins i tot persisteixen les representacions negatives, les dones de la segona generació beneficien d'una autonomia incomparable respecte a la de les dones de la primera. Si Gisèle ha investit la llengua catalana té, per altra banda, una consciència aguda dels perills lligats als combats identitaris nacionalistes. M'explica també com el seu casament ' barrejat' amb Y.. és simbòlic de la transmissió ideològica del pare i del propi combat antifascista i altermondialista. « *Moi aussi j'ai quand même un peu reproduit ce qu'a fait mon père, moi je me suis mariée avec un belge,[...] pas n'importe quel belge, un belge*

¹⁵⁹ Matamala Vershelde, G., *Cette lettre oubliée...*, p.126.

altermondialiste antifasciste qui a très peur de l'enfermement dans des minorités nationalistes [...], il faut que les minorités ne soient pas ultranationalistes parce que moi je peux pas m'inscrire là-dedans, je veux dire la langue catalane oui, la culture oui, mais l'enfermement et le racisme et le chauvinisme non [...] »

Gisèle ha fet estudis superiors i és professora de Ciències de la Terra, cosa que no hauria pogut realitzar si hagués viscut sota el franquisme i (o) segons el model de *l'home principal proveïdor de recursos* àmpliament estès fins als anys 70-80.

Gisèle és una dona que s'engatja respecte a les seves idees. Com ho dèiem més a dalt, és militant a Ras-Le-Front amb el seu espós. Participa, al si de l'associació, a nombroses taules rodones tractant de temes recurrents com ara l'exclusió de les minoritats, el racisme, la xenofòbia : *« je veux dire si on a un travail de mémoire c'est aussi de se souvenir de ce que c'est qu'être traité d'étranger et de ne pas reproduire ça sur les autres, hein, le délit d'étrangeté comme je le dis c'est facile de le reporter sur les autres donc là il y a une grande vigilance à avoir je pense »*

Però Gisèle reflexiona també sobre el militantisme associatiu, els seus objectius, i sobretot els seus límits. La tria de l'escriptura com a mitjà d'expressió i la proposició de la reflexió col·lectiva a l'entorn de la temàtica de l'obra creada ofereix la possibilitat d'una dialèctica més elaborada, més pregonada segons ella, i l'avantatge d'una introspecció dels discursos plurals, menys possibilitada al marc de les reunions polítiques, li sembla : *« Plus ça va, plus j'ai besoin de m'inscrire dans quelque chose du domaine de l'art et de la littérature, de la poésie, de l'écriture, parce que je me suis rendue compte que c'est aussi un moyen de lutte [...] et je le vois par l'intermédiaire de ce livre [...] je vois ce que ça suscite comme débat, c'est impressionnant et des fois c'est très rigolo parce que Y.. des fois venait quand je faisais des débats autour du livre et qu'il voyait les gens parler, s'exprimer, des gens de tous bords, de tous niveaux sociaux, il me disait 'c'est d'un niveau souvent largement au dessus de nos réunions militantes' et je me disais 'comme quoi un livre peut permettre aux gens de prendre la parole, de s'exprimer, de dire ce qu'ils ont à dire. Donc c'est vrai que moi, en ce moment, je m'oriente plus..c'est en train de devenir ma forme d'expression,[...] »*

En aquesta nova experiència també reivindica la transmissió del pare, però hom sent una alienació: és com si només podia realitzar obres creatives sota la tutela paterna, fet que tendria a provar que fins i tot les dones de la segona generació han obtingut una autonomia envejable respecte a la de les dones de la primera, és només a nivell social o polític, com ho veurem també amb els retrats d'Annie i Placer, i no pas a nivell simbòlic. La manifestació de la violència simbòlica passa aquí. *« Et c'est curieux parce que là encore on voit l'héritage du père, c'est que mon père avant de mourir avait commencé un livre de science-fiction [...] c'est*

significatif que encore une fois mon père semble m'avoir donné une autorisation à écrire aussi puisque lui-même s'y était lancé et n'ayant pas pu le faire j'ai peut-être hérité de ce désir interrompu. Voilà, donc ça fait beaucoup, beaucoup de désirs interrompus qui sont légués en héritage aux enfants [...] et je pense que en tant que enfants de réfugiés de républicains espagnols autant qu'on est [...] nos parents nous font porter sans le savoir et sans le vouloir beaucoup beaucoup de choses. »

La temàtica del seu segon llibre tracta òbviament dels temes obsessius : « *je réfléchis sur les minorités, je réfléchis sur une possible ouverture au niveau échange entre les hommes, etc.. »*

Paral·lelament a les seves activitats pedagògiques és escriptora i té diversos projectes entre els quals la traducció del seu llibre en català. Ja ha pres contacte amb un editor barceloní. Voldria d'altra banda fer un audio-llibre pels ocis. Treballa també amb Radio Campus, una ràdio associativa al carrer del Taur al centre de Tolosa que prepara un CD i un espectacle sobre la guerra d'Espanya i l'exili en el qual llegiran extrets del llibre seu. Al més de juny passat ha treballat amb dones que feien lectures sobre l'exili i que volien llegir extrets de *Cette lettre oubliée*.

Té doncs múltiples projectes i activitats associatius que tenen tots com a objectiu la transmissió de la memòria republicana. Aquesta transmissió passa per les dones i és intergeneracional, aquí entre Gisèle i la seva mare : « *j'ai fait intervenir ma mère dans ce livre, pour qu'elle nous raconte la résistance, parce que mon père n'étant plus là pour nous la raconter, c'était bien qu'elle nous la raconte à nouveau, et aussi parce qu'elle joue un rôle là-dedans, elle joue le rôle de transmission, de mémoire, elle reçoit ses bulletins de la résistance, et là il y a pas plus tard que la semaine dernière il y a un monsieur qui est à Pavie, dans le Gers, qui lui a demandé si elle voulait venir témoigner pour les scolaires,[...] puisque mon père était dans la résistance, si elle pouvait venir raconter aux scolaires ce qu'il avait fait quoi. Et elle a pas dit non quoi, elle a 85 ans et elle a pas dit non. Donc elle reste cette sentinelle-là. »*

Placer

Entrevista número 8

Vaig veure Placer¹⁶⁰ per primera vegada al col·loqui sobre els republicans espanyols al mes de febrer 2005 on actuava d'intervenant. L'encontro, mesos després, el 5 de juliol del 2005 exactament, al lloc mateix de les seves activitats professionals, a la UTM on és catedràtica i encarregada del departament d'Amèrica llatina. Sóc acompanyada de Annie – altra protagonista de la segona generació també professora a la UTM, cosa que a més de l'intercanvi enriquitzant al pla humà, permet una creuada dels discursos, la història de l'una i l'altra fent ressó per cadascuna :

- « *A : quand je vous entend parler j'ai l'impression d'entendre parler l'histoire de ma mère. C'est fou ce que ces histoires*

- *A i P : se ressemblent »*

Placer és petita filla, neboda i filla de republicà/na anarquista molt engatjat/da políticament. El seu avi maternal, castellà d'origen, era afiliat a la CNT i la seva tia, la germana gran de la mare de Placer, va formar part de les Juventuts Llibertàries, cosa que farà de l'exili, per ambdós, l'única solució per salvaguardar-se la vida a la fi de la guerra civil. La mare de Placer, R.. G P, ha nascut el 1924 a Barcelona d'una mare catalana de la petita burgesia que només li parlava català i, com acabem de veure-ho, d'un pare castellà afiliat a la CNT, que actuava de pedrer i després de forner. A més de la germana gran R..G P tindrà una altra germana, més jove que ella. Quan va esclatar la guerra la mare només tenia 11 anys i no tindrà la possibilitat d'estudiar.

La família viu en un poblet a prop de Saragossa i pels membres engatjats políticament la fi de la guerra significa la fugida '*al monte*' davant de les tropes franquistes : l'avi haurà doncs de passar immediatament la frontera amb la tia gran mentre l'àvia serà empresonada un temps per causa de l'engatjament del marit i després fugirà a Barcelona a can pares amb les dues altres nenes. Però heus ací la narració de Placer : « *si je me souviens bien mon grand-père est parti al monte en 36 parce qu'on menaçait de l'arrêter, etc..ma grand-mère a été emprisonnée à Saragosse parce qu'on pouvait pas reprendre mon grand-père, et donc ma mère s'est retrouvée avec sa petite sœur de 4 ans seule [...] il y avait*

¹⁶⁰ P.T.08 : entrevista realitzada a la UTM el 5 de juliol del 2005.

une soeur aînée qui était partie avec son père, mon grand-père, [...] dans la montagne [...] parce que quand la guerre a éclaté ils étaient du côté de Saragosse. [...] Saragosse ayant été prise rapidement par les franquistes [...] il y avait qu'une solution : partir pour rejoindre le côté républicain, alors que ma mère est restée tout le temps en zone franquiste avec sa petite sœur [...] et donc, ma grand-mère a été libérée avant la fin de la guerre mais elle a été assignée à résidence...etc.. parce qu'elle avait quand même peut-être des appuis, ou quelqu'un qui avait un peu aidé à la libérer et donc après elles sont parties à Barcelone chez les parents de ma grand-mère qui étaient catalans. »

Finalment la mare de Placer marxarà cap a França tota sola, als 16 anys. Placer ens narra les circumstàncies del pas de frontera dels membres de la seva família i l'arribada a l'Ariège, lloc d'elecció mateix que el dels pares d'Annie, una vall més lluny : « *mon grand-père et ma tante aînée étaient passés a la Retirada, ils se sont retrouvés dans les camps etc..et ma grand-mère avec la plus petite de mes tantes est passée après par Puigcerdà à pied [...] ma mère avait dit qu'elle [...] voulait être un peu tranquille donc elle est restée chez son grand-père et puis après, en 41, elle s'est dit que non, qu'elle voulait repartir, et donc on lui a envoyé un guide [...] pour repasser de l'Andorre en Ariège, [...]*

- A : c'était où en Ariège ?

- P : à A.. je sais pas si vous connaissez ?

- A : je suis de S.. G..

- P : ah ! S.. G.., c'est l'autre vallée ça ! (riures). À l'époque il y avait rien.. pas de routes. [...]

- A : et donc ils sont restés là à A.. ?

- P : oui, ils sont restés là. De toutes façons après il y a eu la guerre, la deuxième guerre mondiale qui est arrivée. »

L'endemà de l'alliberació molts refugiats escolliran d'exiliar-se a Amèrica llatina i tota la família maternal s'anirà cap a Mèxic llevat de la mare de Placer que havia enconstrat el seu futur marit al mateix poble d'A..

J.. M J havia nascut a Madrid al si de la petita burgesia. Era anarquista en els rengles de la CNT, '*il était passé par la Retirada, les camps, et après, les constructions de barrages au sein des GTE*' em confiarà Placer. R.. i J.. es casaran el 1946, abans del depart de la família maternal cap a Mèxic. Les condicions de vida de la jove parella revela el conformisme seu al model sexual tradicional de l'època amb una autonomia reduïda de R.. respecte a la de J.. com me'l confirma Placer: « *elle gardait des enfants [...] enfin.. il y a eu différentes périodes. [...] je sais que mon père ne voulait pas qu'elle travaille, qu'elle a voulu*

travailler, je pense qu'elle était très dynamique, elle l'est toujours mais bon .. oui bon c'était sûrement pas toujours agréable.. mais je pense qu'elle arrivait à être (emoció) excusez-moi mais c'est toujours un peu..(riures) psychanalytique »

J, ell, treballa un temps a la Societat Hidròlica dels Pirineus, al pantà de Gnioure¹⁶¹, i després actuarà de torner. Estudiarà a distància el dibuix industrial mentre R.. s'estarà a casa teixint mitges pel qual treball serà remunerada. J.. tindrà l'ocasió d'anar a treballar a Luzenac¹⁶² per l'empresa, experiència que, si no devia ser agradable d'estar lluny de casa tota la setmana, palesa aquí també un accés a l'autonomia diferent pel pare i per la mare. Notem la mateixa dissimetria pel que fa als estudis puix que per la mare s'havien parats quan tenia 11 anys. Placer naixerà el 1947 i serà l'únic infant de la parella.

La família marxarà de la vall de l'Arièja cap a Tolosa el 1955¹⁶³ ja que el pare és quedà sense feina i en cerca. S'estableixen al barri St Cyprien, « quartier populaire, français et espagnol »¹⁶⁴, on el pare trobarà una plaça de torner. Altra similitud entre les històries de Annie i Placer :

- « A : vous êtes arrivée sur Toulouse dans quel quartier ?
- P : Saint Cyprien
- A : [...] j'habite St Cyprien
- P : ah vous aussi ?
- A : et je crois qu'il y a un atavisme là. »

Dos factors són, per la mare, sinònims de l'accés a l'autonomia, si bé reduïda : d'una banda, el canvi de lloc de vida del medi rural a la ciutat i de l'altra el depart de la família cap a Mèxic cosa que li permetrà de treballar.

- « Elle a pas travaillé de suite au départ parce qu'en 40 il y avait la guerre, l'occupation, [...] et puis dans l'Ariège y-avait pas beaucoup de possibilités de travailler, bon, je suppose qu'elle a dû travailler, s'occuper, collaborer, participer aux travaux de la maison, ménagers, je sais pas, ma grand-mère travaillait donc elle, elle devait plutôt faire..assurer le quotidien je suppose, j'en sais rien, et après bon elle n'a travaillé que quand on est arrivés à Toulouse parce que là c'était plus facile de trouver du travail à côté de la maison etc..[...]
- A : elle a fait longtemps des ménages, chez des particuliers ?

¹⁶¹ L'estany de Gnioure es troba al vall del riu Siguer, a uns 20 kilòmetres al sud del comú de Tarascó sobre Arièja (09).

¹⁶² El comú de Luzenac es troba entre les Cabannes i Ax –les- Thermes sobre el riu Arièja (09).

¹⁶³ El 1953, a l'obra de L.Domergue.

¹⁶⁴ Pròpies paraules de Placer, a l'obra de L. Domergue, *L'exil républicain espagnol...*, p.294.

- P : [...] jusqu'en 85 ou 86, je sais plus [...] ma mère surtout quand elle a commencé à garder des enfants, elle était tellement...ça lui plaisait de garder des enfants donc elle a trouvé que c'était très bien finalement qu'elle a élevé plusieurs enfants quoi [...], elle allait chez eux [...] donc on assurait le maniment de...enfin je sais pas [...].elle préparait le repas, et puis elle s'occupait des enfants, elle allait les chercher à l'école quand ils étaient petits. »

Una vegada havent pres l'exacta mesura de la singularitat dels dinàmismes intrínsecs a la persona, semblaria que hàgim de considerar que el pes de la 'dona naturalitzada' - que reconeix a les dones només la força de reproducció i no pas la força de producció- juga aquí un rol. Ara bé, al límit, la societat de l'època pot concebre que les dones que no tenen marit per *protegir-les* hagin de treballar per ganyar-se la vida, si bé, cal repetir-ho, el seu treball és sotspagat.¹⁶⁵ És, a més a més, sense dubte perquè el salari de les dones no els permet de ser autònomes que les mares sovint, després de la mort de l'espós, han d'anar a viure a casa dels fills.

El lligam de Placer amb la cultura catalana és bastant allunyat i segons les pròpies paraules és « filla de pare castellà i de mare mig catalana ». R.. , la mare, parlava només català amb la pròpia mare mentre parlava castellà amb el pare. Placer té una forta reivindicació respecte a la cultura castellana i m'explicarà com en la cultura familiar la castellana dominava : « *je ne me reconnais pas dans les associations catalanes [...] parce que mes parents ont toujours parlé castillan, mon père étant castillan. C'est ma mère qui était à moitié catalane, donc à la maison j'ai plutôt baigné dans une culture castillane qu'une culture catalane [...] quand il y avait des choses catalanes, des spectacles, des représentations, c'est vrai qu'on y allait [...] je comprenais le catalan mais quand même pour moi c'était plutôt le castillan qui dominait, parce qu'à la maison c'était la langue que l'on parlait* »

Si el pare seguirà parlar castellà en l'exili, en canvi la mare desitjarà aprendre el francès i demanarà a la seva filla que li parlés només francès. La reivindicació de la mare respecte a l'idioma francès correspon a una consciència del rol que ha de jugar per ajudar la filla en la seva socialització. La mare se sent molt responsable dels estudis de la nena i és ella que fa el lligam amb les instàncies educatives. Juga el rol fonamental de mediatriu com me'l diu Placer que n'ha pres l'exacta mesura : « *les mères elles étaient quand même beaucoup plus confrontées à la langue, elles allaient faire des courses, elles allaient faire*

¹⁶⁵ Als anys 20 les dones cobraven menys de 50% del que cobraven els homes. cf. Mary Nash, *Rojas las mujeres republicanas...*, p.68. Podem pensar que la França als anys 40 no presentava gaire millorament respecte a la qüestió. D'altra banda, el tema de la discriminació salarial és encara avui d'actualitat (cf. els xifres de l'INSEE del 2004).

des démarches administratives etc, mon père il était au boulot en général, en plus au boulot il se retrouvait avec des espagnols, je veux dire : mon père n'a jamais trop fait de progrès en français parce qu'il n'était pas vraiment obligé de parler français et les mères faisaient tout ça avant que les enfants prennent la suite éventuellement »

Placer em narra els primers passos de la mare amb l'idioma estranger. Si la mare parlarà francès amb Placer, en canvi s'escriuran en castellà, cosa que els sembla més còmode. Notem al pas el paper de transmissió cultural jugat aquí per l'avi : « *je crois qu'elle parlait quelques mots de français parce que son grand-père avait travaillé quelques temps en France donc lui apprenait ..des trucs, des chansons, [...] mais elle a appris très vite le français [...].. apparemment en écoutant la radio. Elle dit toujours qu'elle l'a appris en lisant Marie Claire [...] et finalement comme sa petite sœur, qui avait quatre ans de moins, a été scolarisée en France, donc elle lui faisait réciter les leçons, [...] donc elle a appris comme ça, c'est vrai qu'elle parle un français.. enfin il faut vraiment bien écouter pour entendre quand il y a un accent*

- A : elle l'écrit ?

- P : pas très bien, mais je crois qu'elle n'ose pas surtout [...] ma mère m'a toujours écrit en espagnol ; quand on s'écrit c'est en espagnol, c'est plus simple »

Heus ací, per altra banda, el que trobem a l'obra de L. Domergue respecte a la qüestió de la relació a la llengua : « D'un commun accord les parents ont décidé de ne pas parler catalan 'pour ne pas brouiller la tête de la petite'. Toute enfant elle ne parlait qu'espagnol, 'un espagnol très clair' ».

La terminologia de L. Domergue com la dels pares de Placer i de la mateixa protagonista enterina la jerarquització discriminatòria dels idiomes *espanyols* : en efecte el català és també *espanyol* !

És interessant notar que si el pare segueix parlar la seva llengua a la nena, en canvi la mare, si bé per cert és tria seva, mai no parlarà català amb Placer. Així com ens trobem amb una doble equivalència : la llengua castellana com a llengua del pare, i la llengua catalana en tant que llengua de la mare, la transposició genèrica de la qual és : llengua castellana/llengua masculina i llengua catalana/llengua femenina, proposició que si no pot ésser considerada pertinent a nivell d'una realitat relacional i social ja que de caràcter massa essencialista, en canvi sí que té pertinència a nivell simbòlic pel que fa a les representacions culturals i a nivell psicològic respecte a l'imaginari arrelat en les discriminacions. Aquest nivell d'anàlisi posa en relleu un conflicte emocional tramès de la mare a la filla de manera traumàtica però alhora palesa una resistència de Placer que sabrà afirmar la seva multiculturalitat, fins i tot no serà fàcil viure'l.

« Il y a quelque chose qui me fait beaucoup mal : ma mère me dit 'tu es française' [...] et ça j'ai du mal à supporter parce que je me dis 'qu'est-ce que j'ai fait pour ça ?'... [...] plus elle avance en âge plus elle revendique son...l'Espagne etc...et alors elle comprend pas que moi [...] je ne sois pas uniquement axée sur l'Espagne. [...] Elle comprend pas elle me dit 'ouais tu es française !' [...] j'ai dérogé, j'ai trahi, alors ça j'ai du mal. [...] elle me reproche d'avoir pris le nom de mon mari, [...] moi j'ai dit 'à l'époque quand je me suis mariée ça ne se faisait pas de prendre..' bon enfin [...] je pense qu'elle vit de plus en plus dans son passé [...] je ne sais pas à qui je disais, enfin, 'j'ai l'impression de n'être ni espagnole.. mais d'être un produit hybride exilé finalement' [...] et vraiment en Espagne je ne me sens pas chez moi, en France je ne me sens pas forcément à l'aise, et c'est vrai que je ne me sens à l'aise qu'avec des gens qui ont eu la même expérience que moi. Bon c'est curieux mais enfin ceci n'explique pas la douleur, la souffrance qu'on peut éprouver.

La reacció de la mare és totalment paradoxal però a la vegada molt comprensible. Volent afirmar una identitat *espanyola* havia 'triat' de deixar de banda un idioma – el català – que traïa el caràcter híbrid – segons la mateixa terminologia de Placer – de la seva cultura *espanyola*, experiència fonamentada més en la marca que no pas en una construcció identitària positiva¹⁶⁶, i que Placer reproduiria, prenent el castellà com a llengua de comunicació amb *ambdos* pares.

Ara bé Placer, a la diferència de la mare, es casarà amb un francès i assumirà la seva multiculturalitat. Aquesta mixitat la mare no la pot acceptar, és font de dolor per ella ja que simbolitza el fracàs de no haver pogut fer de la seva filla una *véritable espanyola*. Però quins són els motius pregonos que fan de l'inscripció de la filla en la doble cultura una traïció per la mare ? I perquè Placer no es pot explicitar el dolor seu?

Postulo que l'aparència diglòssica de la situació amaga de fet una transgressió de gènere per la qual la mare havia escapat del dolor d'un viscut discriminat, apropiant-se *una nacionalitat, una identitat política doncs, i, per definició, reservada als homes*, i que l'apropriació del castellà, llengua d'alt prestigi i que té el label de *nacional* havia permès a la mare una distanciació respecte a l'alienació vinculada a l'experiència de l'opressió i de la qual el català, llengua *regional i materna*, es trobava ser el perfet símbol. El fet que la filla assumeixi una doble cultura equival doncs per la mare a una negació del seu travestit

¹⁶⁶ *Gender Trouble* de Judith Butler és un dels textos fundadors de la teoria queer, la qual proposa una conceptualització del gènere com a marca. Segons Butler « el gènere és marca i performativitat » i conseqüentment la marca del gènere no es pot limitar a les pràctiques del travestiment però que, al més aviat, la mateixa possibilitat del travestiment constituïria la prova que el gènere és solament ficció i marca (al sentit teatral i lingüístic del terme). Pensem que una transposició de la teoria butleriana ens pot ajudar a palesar que la catalanitat, la castellanitat, l'aragonesitat, etc.. fonamenten la identitat *espanyola* i no el contrari. En aquest sentit podem considerar que tot esforç dedicat a la construcció normativa d'una 'pura' espanyolitat és solament ficció i marca. Veure *Femmes travesties : un « mauvais genre »* CLIO n10, PUM, 1999. p.128/129.

combat per l'autonomia. Sinó com explicar que l'èxit d'integració social i professional de la filla – a més a més professora d'*espanyol* - no sigui satisfactori per la mare, ella que havia tan insistit afí que la nena li parlés només francès i no pas castellà o català?

En aquest cas el dolor sentit per Placer és un dolor '*de ressó*' que pren acte del sacrifici de la mare que ha bescanviat la riquesa de la seva multiculturalitat contra una identitat política en nom seu *ans també per la seva filla*. El sentiment de la impotència de Placer de cara a les discriminacions encara avui vigents participa també del dolor, sentiment més agut com més arrelat en el tabú envoltant tota qüestió relativa a les dones, i per aquest motiu rendit inconscient.

Tot i és evident que reduir a la sola dimensió simbòlica el viscut dolorós de l'exili seria fer abstracció de la realitat de mecanismes d'interacció amb els altres factors, familiar, social, polític, etc.. configurant la implantació dels republicans a Tolosa, faig la hipòtesi que el sentiment de l'exili i l'experiència de l'exili *republicà, per definició polític*, exacerba el dolor per les dones de no tenir accés a una identitat política, una representativitat, sinó per transgressió genèrica. Des d'aquest enfocament és molt interessant notar els canvis en l'actitud de Placer durant les commemoracions o els col.loquis segons que protagonitza, o no, l'esdeveniment :

- « A : [...] *ce qui s'est passé au Conseil Régional ça a pas été dur pour vous ?*
- P : [...] *le fait d'y participer m'a permis d'avoir plus de distance parce que je savais ce qui allait se passer, je savais comment ça allait se passer donc je n'ai jamais eu le choc émotionnel, n'empêche que le jour du 19 novembre j'ai pleuré du début jusqu'à la fin, les discours [...] je sais même pas ce qu'ils racontaient d'ailleurs [...] ni Malvy ni Maragall mais j'ai pleuré du début jusqu'à la fin (emoció) [...] pourquoi j'en sais rien et j'étais à côté d'une fille qui est fille de réfugiés aussi, qui était pareille, [...] et bon pourquoi ? je sais pas »*

Placer ha participat des de la seva juventut a la vida cultural associativa de l'exili republicà espanyol. Ha assistit, al lloc mític del *Ciné Espoir*, als espectacles teatrals donats pel famós grup *Iberia*, però també a les representacions més típicament catalanes de la tropa *Terra Lliure*. Ha protagonitzat, fins als anys 65, quan era infant encara, amb els seus petits companys i companyes la *Fiesta del niño*, a la Borsa del Treball, plaça Sant Serní. Però heus ací, al més aviat, les precisions que ens donà sobre les riques experiències viscudes :

- « *mon père était de la CNT, donc forcément on allait à tout ce qui était.. il y avait les fêtes qui rythmaient la vie, en particulier la commémoration du 19 juillet bien sûr qui se faisait tous les ans, et toujours d'ailleurs actuellement même si ça ne se fait plus, depuis quelques années, en juillet pour des questions matérielles.*

- Et puis ensuite toutes ces représentations théâtrales dont parle [...] Lucienne Domergue dans ses recherches, à la bonne époque il y avait quasiment une représentation ou un spectacle par semaine [...] dans la saison [...], les spectacles se passaient en priorité à l'actuelle cinémathèque qui était le cinéma Espoir, on y faisait des mitings, du théâtre.

- Les mitings [...], le 1er mai, se faisaient même, à l'époque où il y avait l'alliance syndicale, en collaboration avec la UGT, et puis ensuite (venaient) les spectacles qui étaient en général des groupes qui alternaient, il y avait des représentations du groupe Ibéria, [...] du groupe Terra Lliura, Terra Lliura faisant plutôt des opérettes ou du chant [...] ..et Ibéria étant plutôt spécialisé en théâtre.

- J'ai fait partie des petits.. ça a dû commencer dans les années 60, je ne sais plus exactement, enfin il me semble que ma mère me montrait des programmes, c'était en 60, 61, 62, il y avait une fête qui se faisait, ça devait être au mois de mars, d'avril, c'était la Fiesta del niño et là c'était les enfants qui faisaient la représentation, le spectacle pour les enfants. Donc c'était, une fête d'enfants, il y avait un goûter [...] ça se passait à la Bourse du travail [...] je devais avoir 11, 12, 13 ans, on était toute une bande de gamins il y d'ailleurs des photos dans l'édition espagnole du livre de L. Domergue, de cette fiesta del niño, donc j'y suis, c'est pour ça que je sais [...] alors j'ai fait de la danse, j'ai récité des poésies, j'ai fait du théâtre [...]

- R : tout en langue castillane ?

- P : oui, oui »

Placer ens narra les circumstàncies de la creació de l'Ateneu de Tolosa i les activitats col·lectives a les quals va participar amb els pares i com, més tard, es trobarà, des de les seves responsabilitats a la UTM, encarregada dels arxius de l'associació.

- « On faisait souvent des sorties l'été, on allait pique-niquer, on allait passer la journée au bord du lac de St Ferréol, à Carcassonne [...] il nous arrivait de partir à trois bus de cinquante personnes

- R : c'était toujours les mêmes personnes ?

- P : pratiquement oui, donc il y avait des sorties organisées soit par l'Ateneo, soit par Terra Lliure, Iberia, la CNT, bon, je veux dire il y avait divers organisateurs ce qui fait qu'on sortait souvent. Des fois il y avait des retrouvailles avec des gens du Gers, [...], à Lectoure on retrouvait des gens qui venaient du Gers, de Bordeaux, de Tarbes [...]

- A : et cet Ateneo, où en était le siège social ?

- P : rue de l'Étoile [...] c'était une association qui avait été créée en 61 [...] c'était, à l'époque, les débuts de l'immigration espagnole économique [...] il y avait une offensive du consulat espagnol qui voulait récupérer tous ces jeunes travailleurs et donc ils avaient ouvert le Centro Espagnol qui est ensuite devenu la Casa de España. Il y a eu une

décision donc d'essayer, pour faire un peu contre- poids à cette main mise des franquistes entre guillemets, et donc une décision de réunir [...] les socialistes, les républicains, la CNT, tout le monde sauf les communistes [...] pour former l'Ateneo.

- A : et les communistes ont refusé d'adhérer pour quelle raison ?

- P : ils n'ont pas refusé d'y adhérer, on ne leur a pas demandé d'y adhérer, c'était différent, ils n'ont pas été invités à adhérer, non parce que si je me souviens bien les textes disaient que on voulait tout le monde à condition de ne pas avoir de gens qui [...] soient autoritaristes [...].

- A : et donc les communistes sont restés à la Casa de España ?

- P : non ! les communistes n'y étaient pas, ça c'était les franquistes en 60, on était encore à l'époque de Franco donc le Centro Español c'était uniquement une émanation du consulat, [...] il était Boulevard de Strasbourg et après il a été transféré rue des Châlets où il est devenu Casa de España [...], à partir du moment où l'Institut Cervantès est arrivé à Toulouse la Casa de España est partie à l'avenue des Minimes et l'Institut Cervantès est resté à la rue des Châlets, il y a eu toute une série de chaises musicales, c'est très compliqué [...] la Bourse du Travail était divisée, il y avait d'un côté ce qui était le côté communiste et de l'autre côté il y avait la CNT, moi je ne connaissais que le côté CNT [...] rue Belfort c'était le Comité National et à la Bourse c'est les locaux. [...] il y avait une junta qui était élue, il y a eu plusieurs présidents, [...] y a des archives qu'on a donné à la FAC d'ailleurs, donc je les ai, elles ne sont pas encore en libre service parce que je ne les ai pas encore [...] préparées pour qu'elles soient consultées. »

Placer també ens explica com l'exili ha enterbolit els termes jeràrquics de les diferents classes socials, com ja l'hem vist amb el retrat de Josefina. « *les classes sociales..on étaient tous à peu près de la même [...] je n'ai pas l'impression que les gens intellectuels, qui avaient d'autres activités, étaient dans une classe sociale différente, [...] Joan Jordà, c'est le seul que je connais.. [...] ah oui ! j'ai vu Pablo Casals mais il était déjà très célèbre et moi j'étais une gamine [...] ça devait être en 62, [...] l'Ateneo avait fait une sortie à Cotlliure et on était allés sur la tombe de Machado et ensuite voir Pablo Casals à côté de Prades chez lui dans son petit village, on avait été reçus par lui »*

Hom pot dir que Placer ha estat banyada en la vida cultural i política de l'exili republicà. Participarà com Rosa a la gira dels hospitals. El primer dia de l'any, tot un grup d'adolescents i de joves persones anava a visitar els hospitals acompanyats d'homes adults només. Heus ací el que en diu Placer a l'obra de L. Domergue : « *pour le premier de l'an, c'était aussi la tournée des hôpitaux pour aller porter un petit paquet, un petit réconfort à tous les malades : des espagnols, parfois des français, mais à condition qu'ils soient libertaires. On partait toute la troupe des gamins et on allait visiter les malades. Il y avait les ados*

comme moi, puis les jeunes qui avaient 23-25 ans, enfin les hommes mûrs comme mon père. On faisait Purpan, La Grave, l'Hôtel-Dieu. On donnait aux malades de Toulouse notre petit paquet, on leur disait bonjour et on allait tous les embrasser à la queue-leu-leu. »

Semblaria després del testimoni de Placer que les dones d'edat madura no participaven al ritual anual de la visita als hospitals tolosans (la narració de Rosa confirma aquest fet : ella tenia 25 anys i hi anava només amb el seu company E.. mentre la mare s'estava a casa durant la visita que feien en nom de SIA).

Placer farà estudis llargs i el seu ofici de catedràtica a la UTM, com el seu càrrec de dirigent del despatx d'Amèrica llatina testimonien tan d'un talent personal i d'una força de caràcter remarkable que de l'evolució de la societat quant a les discriminacions respecte a les dones, amb un consegüent millorament de la condició de les dones de la segona generació, traduïnt-se, sobretot, per l'accés a l'autonomia amb a la clau la possibilitat d'exercir una professió en l'espai públic si bé encara avui, cal repetir-ho, les discriminacions continuen ser vigents en els salaris, les dones estant remunerades 20% de menys que els homes i molt vulnerables al fenomen del plafó de vidre.

El vincle amb els dos idiomes familiars es transmetrà a la tercera generació. Però vet ací, al més aviat, les paraules de Placer al llibre de Domergue, que palesen que el lligam amb la llengua dels pares no s'inscriu en una linearitat.. *« Mon fils a étudié l'espagnol à l'école, il se débrouille à peu près. Il avait commencé à l'apprendre avec mon père ; puis quand mon père est décédé, il a fait un rejet, il n'a plus voulu parler espagnol avec ma mère, il s'est refusé à parler espagnol à la maison. Mais quand la famille d'Espagne téléphone, il répond en espagnol. [...] la petite fait déjà de l'espagnol à l'école primaire, [...] ; avec sa grand-mère, elle ne parle pas. »*

Seria interessant creuar els discursos, entrevistant en particular A.. , el fill de Placer, respecte a la qüestió de les llengües. Heus ací el que em digué Placer de la relació dels infants amb la llengua catalana : *« ils le comprennent parce qu'on a [...] de la famille en Catalogne donc il nous est arrivé d'y aller et puis mon fils a [...] fait un double diplôme d'ingénieur [...] il est resté un an et demi à Valence, donc le valencien [...] même si ce n'est pas tout à fait du catalan il a dû en entendre parler, [...]. Il est resté [...] à Barcelone tout seul pour travailler là bas l'été, donc je suppose qu'il a dû s'imprégner un petit peu du catalan, et ma fille [...] apparemment comprend quand on parle catalan. »*

Hi ha aquí també aculturació de les tradicions culinàries i musicals a la primera generació : *' ma mère, comme elle travaillait, gardait des enfants, faisait des ménages, donc [...] a aussi pratiqué des cuisines qu'on lui demandait de faire, il y a eu des petites*

introductions, petit à petit des mélanges, une espèce de cocktail, je sais pas, il y a eu des cuisines un peu variées qui sont arrivées puis bon il y avait le catalan, il y avait le castillan, on faisait aussi bien du 'cocido'...[.] .. el turrón par exemple, c'était 'pas de Noël sans turrón'. » « et ma mère connaissait toutes les opérettes, elle connaît encore, elle en a encore le souvenir, [.] et les zarzuelas espagnoles »

Placer és molt concient del fet que les dones en la historiografia són silenciades. Palesa el rol sexual de la socialització dels infants. « *Il y en a qu'on repère au nom mais toutes les femmes mariées qu'on ne repère pas [.] forcément les femmes n'ont jamais la parole [.] il y en a qui [.] ont eu des parcours différents : celles qui sont passées par les camps, celles qui ne sont pas passées par les camps, oui il y a des tas d'histoires différentes [.] c'est vrai qu'elles ont fait des miracles [.].. pour habiller les enfants, pour faire à manger, et ce n'était pas toujours évident d'arriver à mener...[.] par exemple ma mère c'est elle qui faisait toujours l'interface avec l'école,[.] c'était ma mère qui allait voir le maître, la maîtresse, mon père n'avait pas des horaires qui le lui permettaient...[.] donc c'était elle [.] qui était en contact avec l'école, avec les autres mamans, etc..., il y avait quand même une socialisation qui se faisait à travers les mères, par solidarité de mère [.] »*

Placer ha fet recerques genealògiques amb l'objectiu de trametre la història familiar als infants. « *Je suis arrivée à mes arrières grands-parents, [.] et il me manque de l'autre côté, de la grand-mère paternelle qui était de Soria en Castille, près de l'Aragon. [.] c'est vrai que par le biais de l'arbre généalogique c'est plus facile de faire passer l'histoire [.].. bon les enfants n'ont pas toujours envie d'entendre des vieilles histoires [.] alors je me dis qu'il faut attendre que ce soit eux qui fassent le premier pas »*

Sembla que si l'experiència de l'exili és perillosa per les identitats, en el sentit que accentua els efectes de les discriminacions qualsevols - xenofòbia, sexisme, discriminació professional, - cal fer un matís i parlar de pèrdua d'identitat pels homes mentre per les dones és tracta, al més aviat, de desposseïció, experiència que és a l'origen d'un treball subterrà sempre renovellat, sempre en moviment, per intentar aproximar-se de res d'immuable. La relació de les dones a la identitat social discriminada és caracteritzada pels canvis i aquest combat és sovint un dels factors que mouen recerques en genealogia.

Placer ha guardat una relació amb l'Espanya dels seus pares pels estudis i la professió, però també correspon regularment amb la família paterna d'Espanya com amb la materna a Mèxic, sigui pel telèfon, per correu postal o electrònic. Ens narra com als 19 anys va encontrar per primera vegada els avis maternals i ens dona notícia dels termes de la relació amb l'àvia paterna. « *J'y suis allée pour connaître la famille parce que je ne les connaissais pas évidemment, [.] à Mexico [.] j'avais 19 ans, [.] j'y suis restée quatre mois*

donc je veux dire ça ne suffit pas pour tisser des liens [...] même chose pour ma grand-mère paternelle, elle était venue en France quand j'étais petite [...] elle vivait avec une petite fille, ma cousine, [...] à Madrid, [...]. Je me suis toujours sentie à part [...] bon j'en ai pris mon parti, c'était pas toujours facile de retrouver des gens avec qui on ne partage pas forcément.. bon ma grand-mère [...] paternelle, même si c'était quelqu'un de très dynamique, était très vieille école alors [...] c'était très difficile, elle était très croyante en plus, [...] mais ça allait. » « [...] on écrit, on téléphone, on s'envoie par internet [...] ils ne viennent pas très souvent, [...] et de l'autre côté [...] avec mes cousins en Espagne c'est pareil on s'écrit, on se téléphone »

Acabarem el retrat de Placer precisant que si té contactes amb la família, no viu la seva doble culturalitat sense un sentiment de malestar.

Annie

Entrevista número 9

Quan vaig començar el meu treball de recerca sobre les dones vaig demanar l'ajuda de Pere i Maria Gamisans, respectivament professor meu, catedràtic a l'UTM, president actual del Casal Català de Tolosa, i professora de català de la mateixa Entitat. És com això que un dimarts del mes de març vaig encontrar Annie ¹⁶⁷ que seguia els cursos de català del Casal. De seguida accepta de testimoniar i em convida a casa seva per a l'entrevista. Viu al barri St Cyprià, lloc mític de l'exili republicà, cultivant així un vincle simbòlic identitari amb aquesta història que és també seva.

Annie ha estat consellera municipal al seu poble (comú de Couflens, 09) sobre el llistat de la Unió de l'Esquerra l'any 89. Lluita contra totes les formes de discriminacions i ha ingressat des del 1999 a Motivé-e-s. Ha format part de la llista tolosana del 2001 per les eleccions municipals. És de tots els combats contra les ideologies totalitàries i s'inscriu en el multiculturalisme. Al si del mateix moviment ha format part de la comissió per la igualtat entre ambdós sexes i ha participat i animat moltes taules rodones sobre temes recurrents com ara: els valors de democràcia, la ciutadania, la igualtat, la immigració, el multiculturalisme.

A més a més Annie és catedràtica de sociologia a l'UTM i cercadora al CNRS sobre la problemàtica 'dones' i per aquest doble biaix mou una altra forma d'engatjament i de

¹⁶⁷ A.R.09 : entrevista realitzada el 4 d'octubre del 2005 a casa seva.

combat, més especialment feminista aquest. Escriu regularment en revistes de sociologia i diaris sobre la qüestió de les relacions socials de sexe com també sobre la política. Ha fet articles a La Dépêche (1990) i a L'Ariégeois sobre les desigualtats territorials i els jocs de poder. Ha participat, a FR3, a les emissions : femmes en agriculture (1995) ; Femmes en politique (2003). Ha publicat el 2003 una obra amb Yannick Le Quentrec, el títol de la qual és *Femmes : engagements publics et vie privée*. Enfin, participa a moltes conferències i col·loquis relatius al Gènere.

Annie naixerà el 1948 a Capvert, poblet del comú de Seix - del qual el seu pare és originari -. Té dos germans i dues germanes. El poblet nadiu juxta el Pallars Sobirà. Annie em confia que el fet d'haver nascut i viscut al medi envoltant paternal muntanyenc fronterer ha configurat una apropiació tardiva de la història genrada familiar. « *L'environnement de la montagne ariégeois était l'environnement paternel. [...] Ce qui m'a été transmis pendant longtemps c'était mon père, les valeurs de la montagne, la culture occitane[...]. Comme on vivait là-haut dans le lieu géographique qui était celui de mon père [...] mon identité première [...] s'est construite autour de cet environnement.* »

La relació al pare és una relació privilegiada : « *Avec mon père je parlais...[...] j'avais des [...] des centres d'intérêt, puis lui avait une connaissance, il aimait la nature, il avait une connaissance sur les arbres, sur les fleurs, sur la nature* »

Annie admira el seu pare per les seves actuacions de resistent durant la Segona Guerra Mundial al si de la xarxa americana WI-WI. Si bé és molt difícil per ella de comprovar-ho Annie pensa que l'encontre entre ambdós pares no és fortuïta i relativa a les activitats de resistent del pare. « *Mon père et ma mère ne se sont pas rencontrés par hasard [...] mon grand-père était quelqu'un d'engagé [...] . Ils ont dû savoir que mon père était un résistant.* » « *[...] nous on était plus tournés vers la montagne et l'autre côté que vers Toulouse et la vallée, [...] les pratiques de mon père étaient toujours là-bas [...] parce que [...] pendant la guerre, en 39, il était passeur de messages et son correspondant c'était un catalan.[...] Un réseau [...] partait de Marseille, il y avait une base à Saint Girons. Mon père [...] allait à Soueix, [...] en vélo [...] chercher des messages. Il les montait à travers la montagne et puis il y avait son correspondant catalan, M.. V., qui venait et qui était d'Alós d'Isil, [...] lui le portait à quelqu'un d'autre et puis voilà comment ces messages arrivaient à Barcelone, à Madrid [...]. Il y a eu des messages vraiment 'Confidentiel-défense' qui sont passés et qui ont permis de [...] savoir où étaient les bases, de faire passer aux alliés où étaient les sous-marins allemands dans la rade de Toulon [...]. C'est un réseau américain qui s'appelait WI-WI, qui a été [...] quand même important [...]* »

Del costat maternal Annie és néta de metge conegut engatjat en la franc-maçoneria. El seu gran oncle és Pere Mias i Codina, polític i advocat nascut a Borges Blanques i mort a l'exili el 1941. Heus ací el que trobem a la GEC sobre les seves activitats polítiques : « Fundador de l'Associació Escolar Republicana i de la Joventut Republicana, a Lleida. Tinent d'alcalde de la ciutat, diputat provincial per les Borges Blanques i conseller d'agricultura de la Mancomunitat. Impulsà obres agràries importants, com el canal d'Urgell, i fou síndic de la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre. Proclamà la República Catalana a les Borges Blanques, ingressà a Esquerra Republicana i fou diputat al parlament català (1932). Director general d'agricultura de la Generalitat, fou nomenat conseller d'agricultura i economia (1933) i, després, sotssecretari del ministeri del treball del govern de la República. »

La mare, J., ha nascut a Barcelona el 1923. No ha pogut estudiar més enllà dels 14 anys a causa de l'exili, el qual hauria significat per ella, a més del dolor patit, un desclassament social...si havia estat un home ! Però què és un desclassament social per les dones d'aquella època que ni existeixen sinò com a filles o mares ? A mirar-hi més a prop el desclassament social relatiu a l'exili del qual s'ha parlat moltes vegades, només concerneix els homes. Si prenem l'exemple de JE..., la seva germana gran (la tia d'Annie), ens adonem que si ha aconseguit el BAC, no li ha servit de res per canviar el seu destí de 'dona a la llar'. L'accès als estudis - excepcional per les dones d'aquesta època- si ja és una gran sort de poder-hi pretendre, com és el cas de les filles de metge en temps normals - no significa, per altra banda, la possibilitació d'una inserció professional igual a la dels pares, dels germans o dels fills.

L'encontre de la mare amb R., als 19/20 anys i el casament, el 1944, signifiquen els inicis d'una vida muntanyenca molt dura i la unió s'inscriurà aquí també en el model sexual tradicional. Caldrà considerar l'educació dels infants com una activitat a part entera. Mentre el pare treballa com agent a l'EDF a Salau, la mare s'està a casa, fa la cuina i s'ocupa dels cinc nens. Annie em diu el coratge i l'energia de la seva mare. « *Elle faisait deux kilomètres pour aller chercher l'eau, des conditions de vie déplorables ..je ne sais pas comment elle a résisté. Je ne sais pas comment cette femme toute petite, toute frêle[..] a pu trouver une énergie, la ressource pour rester là.* »

Annie m'evoca també la vida frontarera ritmada pels va-i-vens entre un costat i l'altre de la muntanya. « *[..] Dans ce village qui est frontalier [...] je passais [...] toujours d'un côté à l'autre de la montagne [...] Derrière il se trouve que c'était la Catalogne, le Pallars, des villages.* »

Annie es recorda les sortides amb el pare, les caminades a través la muntanya : « [...] mon père [...] allait à la pêche [...] on allait avec lui [...] on allait passer une journée ou deux [...] on avait 14/15 ans, [...] mais toute la famille n'y allait pas [...] c'était pas une sortie en famille. »

Em precisa que mai la mare va participar-hi, però que de vegades hi anava sola amb el marit o amb amics. Sembla que l'encontre dels infants amb la muntanya sigui devoluda al pare. L'experiència pren el sentit d'una iniciació de la qual la càrrega simbòlica és fortament sexuada. Durant aquest temps iniciàtic la mare s'està a la llar. Respecte a aquesta darrera Annie m'explica com durant temps la trajectòria maternal és, per ella, no interrogable, el sentiment original de l'estranyetat que pateix la mare havent funcionat com un tabú. « Comme tout le monde chez moi j'ai toujours été au courant de l'histoire de ma mère [...] depuis toute petite je sais que ma mère était une espagnole, enfin qu'elle avait vécu en Espagne, qu'elle avait une sœur en Belgique, que mon grand-père était là-bas. Je sais qu'il y avait une famille que je ne connaissais pas, qui avait existé et qui était ailleurs [...] »

« Il fallait surtout bien travailler à l'école, se faire remarquer le moins possible [...] et du coup s'ils n'ont pas fréquenté d'autres espagnols ou catalans, ils ont nié tout ce qui était leur identité, [...] c'est comme les maghrébins il y a ceux qui se sont fondus dans la masse, cette première génération qui est venue travailler, qui ne dit rien, qui a vécu dans des conditions déplorables, et puis maintenant tu as la deuxième, troisième génération qui s'exprime, qui revendique contre le colonialisme, qui revendique des tas de choses, au grand dam des parents qui leur disent ' mais tais-toi, on va nous chasser !' Ma mère disait ' arrête, tu vas nous faire remarquer' (riures). Pour ma mère il fallait se taire mais je pense que c'est lié à cette vie qu'ils ont vécue, de clandestin. »

Annie m'explica també que la implantació dels refugiats en un ròdol rural condiciona diferentment la integració que en Tolosa, centre molt actiu políticament i cultural. « Le problème si tu veux c'est que ma mère [...] s'est retrouvée en milieu rural, dans les Pyrénées, dans un village isolé, tandis qu'ici il y a des tas de réfugiés qui se sont retrouvés dans la même ville, dans des quartiers ensemble, où il y a des structures qui ont été montées [...] autour du Casal català, autour du théâtre, autour de la CNT, chacun en fonction de ses obédiences [...]. Ils se sont retrouvés, [...] ils ont eu des activités culturelles, politiques etc..Ma mère, elle, [...] s'est mariée avec un français, mais comme elle vivait à la campagne [...] elle s'est fondue dans la masse. Je ne sais pas si elle s'est intégrée [...]. Elle n'a pas pu...alors bien sûr elle fréquentait les espagnols, parce que à Seix ou à Saint Giron il y a les espagnols mais qu'on rencontrait les jours de foire, les jours de marché, mais ça n'a pas été des fréquentations qui ont pu faire une cohésion [...] autour de quelque chose, donc ma mère s'est fondue dans le village, dans le paysage du village, [...]. »

Annie em conta com la mare s'apropriarà la cultura local. *« Ma mère elle est passée jeune, elle est arrivée jeune donc elle s'est approprié la culture locale..[..], il y avait quand même une proximité avec la langue occitane, le patois ariégeois [...] donc elle n'a pas été dépaycée sur le plan linguistique..parce qu'elle me dit : « je parlais patois », elle parlait catalan et elle parlait patois avec les vieilles du hameau donc..[..] sa langue catalane lui a permis de ne pas être isolée. »*

Annie em confia com aquesta dilució i aquesta perta total d'identitat de la mare va dificultar molt la seva conscientització : és que la història maternal pertany des de sempre a la *família* i els termes de la transmissió són enterbolits. Annie es recorda que la mare cantussejava aires d'òpera i li aprenia cançons..franceses !

Tres elements seran a l'inici d'una *apropiació* - segons la mateixa terminologia emprada per Annie - de la història de l'exili : un viatge a Catalunya amb la seva mare quan tenia 15 anys - edat altament simbòlica -, la descoberta als anys 80 de membres de la família maternal vivint a Lacauene motivant un treball de genealogia i sobretot el seu ofici permetint-li, des de l'enfocament del Gènere, l'enteniment i la interpretació distanciada del tarannà dolorós de la mare.

- *« Ma mère ne m'a rien transmis de son histoire, de sa culture, [...] parce qu'elle ne parlait pas le catalan, elle se retrouvait dans un milieu étranger. [...] c'est moi [...] qui ai eu envie de m'approprier cette histoire »*
- *« R : et c'est en 6ème que tu t'es rendue compte que ta maman était catalanophone ?*
- *A : oui parce que le catalan je ne savais pas ce que c'était.*
- *R : donc elle ne t'as jamais parlé catalan*
- *A : non, non [...] ma mère ne m'a jamais dit ' je parle catalan' je ne savais pas que le catalan était une langue distincte de l'espagnol. »*

Les seves recerques sobre el Gènere han permès a Annie de fer l'anàlisi de l'actitud de la mare i de posar en relleu les seves estratègies de resistència : *« et après puisque je commençais à travailler sur les études Genre, sur les femmes en agriculture, etc.. je commençais à comprendre un certain nombre de choses sur les différences, les inégalités, la non visibilité, etc..et puis du coup je l'ai appliqué à ma propre histoire, ce qui fait que ça m'a permis de comprendre certains comportements de ma mère, ça m'a permis de comprendre...en fait quand tu fais de l'obstruction c'est une stratégie de survie, [...] comme elle était dans un environnement qui n'était pas le sien, hostile entre guillemets, [...] mais aussi une manière d'exis.. de résister » « ce que m'a transmis ma mère [...] tu me diras c'est une transmission comme une autre : ce n'est pas la culture catalane, ce n'est pas la langue catalane, ce n'est pas.. ce n'est pas tout ça, c'est une douleur, ma mère elle m'a transmis une souffrance de la guerre »*

Tanmateix Annie ha integrat els esquemes discriminatoris sexuals tradicionals : la transmissió política no pot ser sinó masculina, i, conseqüentment unilateralment paternal. Els mateixos termes expressius de Annie, de caràcter transgenèric, palesen una terrible negació de la mare com a individu desposseïda d'una part de la seva història pròpia i veiem, aquí també, com s'articulen els mecanismes de la reproducció de la discriminació respecte a les dones. « *Alors du coup cette histoire de résistance de mon père, [...] ..moi j'étais anti-franquiste très jeune. Franco c'était ma bête noire* » « *Je suis fille de républicain espagnol, fille et petite fille de républicain espagnol, mon père était résistant, gaulliste résistant* »

Com per Gisèle ens trobem amb una figura mítica del pare i una imatge simbòlica de la mare desposseïda de tot poder de transcendència però que, contràriament a la mare de Gisèle, no l'accepta i resista. En aquest sentit el tabú de la discriminació no és respectat per la mare i hom pot dir que la resistència és una transmissió en si mateixa per essència subversiva –que doncs no es pot nomenar - i que l'apropiació per Annie de la història de l'exili és menys el resultat d'una absència de transmissió que la manifestació travestida o transgenèrica d'aquesta transmissió. En efecte el contingut simbòlic de l'acte de resistència contra la depossició de la identitat és molt pròxim del de l'acte de l'apropiació identitària : no és res d'altre, en ambdós casos, qu'un combat per l'autonomia. Tanmateix l'expressió d'aquest combat canvia d'una generació a l'altra i palesa graus diferents en l'alienació de les dones de la primera generació respecte a les de la segona.

El fet que la transmissió no sigui identificada com a tal per Annie revela encara aquí la reproducció del tabú de la violència simbòlica discriminatòria que s'expressa aquí també pel doble biaix del trauma de la guerra, la transmissió i la responsabilitat del qual les porta únicament la mare, i de la denegació a la mare de la transmissió política quan només a ella li pertanyeria puix que és filla de republicans. Com en qualsevol transmissió traumàtica els objectes – més especialment aquí les llengua i cultura catalanes– no han estat, o parcialment transmesos -. En canvi hi ha hagut transmissió psíquica inconscient del sentit de la situació : qualsevol discriminació sempre ha de ser combatuda. Ara bé la condició de la mare no és considerada discriminada ja que aquí també, com per Gisèle, la construcció social de la dona 'naturalitzada' i la subsegüent assimilació entre la 'dona' i la 'mare' és un concepte tan integrat per l'inconscient familiar que impossibilita la visibilitat de la discriminació patida per la mare.

Serà Annie la que portarà la història familiar i la transmetrà als germanes. L'engatjament en l'associacionisme cultural es fa a partir dels anys 90. El 1988, participa per primera vegada a la trobada entre catalans i occitans al Port de Salau, i paral·lelament l'any 89, encarregada del programa cultural de l'ajuntament de Couflens, es proposa de

desenvolupar les relacions i les activitats transfrontereres : « *en 89 j'ai été sollicitée par le maire pour [...] être sur sa liste [...] Je me suis impliquée, [...] parce que j'avais envie de développer tout cet axe transfrontalier. [...] puis l'opportunité de cette rencontre [...] a permis de faire un certain nombre de choses, de faire une exposition [...] sur l'histoire transfrontalière d'une industrie papetière entre le Pallars et la vallée du Salat. Je me suis intéressée aussi à tous les passages par le Port de Salau, aux catalans qui venaient acheter du café, du tabac...tout ce qui manquait là-bas pendant le franquisme [...]. Il y a plein de choses qui sont passées par ce port de Salau c'est incroyable. [...] dans les Pyrénées les cols c'est des ports. Parce que ça vient de l'occitan port, et 'port' ça vient de passage, c'est intéressant [...] cette histoire du passage, tout ça ça m'a toujours plu parce que ce port là-haut c'est une frontière libre [...] puis nous on passait toujours d'un côté et de l'autre. [...].* »

A partir del 1988 Annie participa a la 'Pujada' i és ara co-organitzadora d'aquesta manifestació entre catalans i occitans que es retroben al port de Salau cada any, a l'estiu, cadascú pujant la muntanya del costat seu. És l'ocasió, a l'entorn d'un àpat molt simpàtic de passar un parell d'hores tot plegats i cultivar així el lligam entre ambdues cultures.

Annie és d'altra banda presidenta d'ASPIC (ASSociació Per les Iniciatives Culturals del vall del Salat) una associació llei 1901 fundada per ella mateixa el 1990, i que consta de 60 sòci-e-s, l'objectiu de la qual és aquí també els encontres culturals catalano-occitans. Annie cultiva així un vincle molt pregon amb la Catalunya i l'Occitània i reivindica la doble pertinença cultural. És també en aquell moment que Annie decideix apropiat-se les llengües occitanes i catalanes, cosa que, com el fa remarcar, no s'ha fet d'una manera lineal..

En el mateix esperit d'aproximació a la seva cultura, occitana aquesta, formarà part, a partir del 1998 d'un curs de coral al si del conservatori occità: *chants traditionnels des pays de la méditerranée*, cosa que li permetrà aproximar-se d'idiomes diversos (català, italià, castellà, portugués). Deixarà de banda aquesta experiència de cant coral per inscriure's, al 2000, al Casal Català per seguir els cursos d'idioma català i al 2005 parará els cursos del Casal per inscriure's d'una banda a cursos de coral : *chants traditionnels des Pyrénées* i paral·lelament a cursos de dansa occitana.

Políticament ha participat darrerament (al mes de juny 2005), al marc del 9e festival internacional de pel·lícules de Foix *Résistances*, al debat *la politique autrement : la politique par les femmes* amb Michèle Rivasi, antiga diputada de la Drôme, Marie-Thérèse Martinelli, consellera municipal de la ciutat de Tolosa i Catherine De Lucas, elegida a Créteil sobre la llista dels ecologistes . La seva darrera intervenció era una conferència sobre el tema : *les femmes en politique* donada a Sant Gaudens, a Saint Giró i a Tolosa.

Per concloure aquest retrat direm que com a infant d'un casament mixte Annie viu una oscil·lació entre ambdues cultures i reivindica la doble pertinença. M'ha dit darrerament que se sent a casa seva a Espanya i li agradaria molt la idea d'anar a viure-hi. De fet, sempre ha guardat el lligam amb la Catalunya nadiva de la seva mare. Després del primer viatge, a l'any 1964 amb aquesta darrera, durant el qual va conèixer tota la família maternal vivint a Lleida, hi tornarà regularment (1975, 1985, 1995, 2004, 2005) durant les seves vacances. El vincle amb la família catalana es feia també pel mitjà d'una correspondència entre la mare i el seu fadrí vivint a Lleida : Cada any, a Nadal, fins a la seva mort, trametria un billet de loteria i turrons de tota mena, record molt fort i molt simbòlic, moment d'alegria pregona que Annie evoca per mi. Guardarà una relació privilegiada amb un dels fills del fadrí que viu a Barcelona.

Caroline

Entrevista número 10 : « *la personne m'intéresse énormément mais l'individualisme pas du tout.* »

Caroline¹⁶⁸ és una de les tres filles de Dolors , protagonista de la primera generació, i és per l'intermediari d'aquesta darrera que vaig tenir les coordenades de Caroline. Em rep a casa seva al barri St Michel on viu, cosa que li permet anar més fàcilment al seu treball al teatre Jules Julien. En efecte Caroline és inscrita en l'associacionisme cultural des dels inicis dels seus estudis a la facultat del Mirail. Formarà part d'un grup teatral amb el qual crearà la tropa 'Le Théâtre Réel' « que té actualment la gestió artística del teatre Jules Julien de Tolosa » em confiarà Caroline durant l'entrevista. Al si de la mateixa entitat Caroline exerceix els càrrecs de directora de teatre com també d'interpret. A més a més, anima nombrosos tallers pedagògics teatrals.

Caroline és, per altra banda, doctora en lletres modernes, diploma que va passar a la UTM el 1984, quan tenia 28 anys i aquest treball d'apropiació, de conquesta - segons els propis termes - de l'idioma francès, és viscut a la vegada com una realització personal però alhora com el mateix símbol de l'èxit de la integració de la seva família a França. Ha escrit un article a l'obra de Josep Jornet *Artistes de l'exil*¹⁶⁹, testimoni i reivindicació de la seva

¹⁶⁸ C.B.10 : Entrevista realitzada el 16 de juny del 2005 a casa seva.

¹⁶⁹ Jornet, Josep, *Artistes de l'exil*, Toulouse, Lapilli Films, 2002, p.115

dobla pertinença cultural i remarkable elogi als idiomes francès i català que ens recorda com llengua i identitat són íntimament lligades.

Considera el seu treball de creació teatral com un engatjament, un acte altament cívic, polític al sentit antic del terme. Però heus ací, al més aviat, com defineix, a la mateixa obra, el vincle que uneix la seva professió a la història dels pares i de l'exili republicà : « je suis venue au théâtre par un goût de la langue sans doute aiguisé à la double appartenance, mais aussi par une fidélité plus secrète aux causes de l'exil républicain : né avec la démocratie grecque, le théâtre est l'art de la Cité, de la communauté et du débat. Il dit : ' L'homme est vivant ici et maintenant et cela ne va pas de soi. Les exilés – qui pourraient être ailleurs et morts – en témoignent.. Leur enfants parfois le jouent.' » Caroline va protagonitzar també una emissió divulgada a TV3 al mes de febrer del 2005, el tema de la qual era l'exili republicà.

Ha nascut el 26 de desembre del 1956 a Tolosa. Té dues germanes : An.. i M.. , respectivament del 1953 i 1964. Caroline és néta i filla de catalans republicans i casada amb un beamès del qual té dues filles A.. i L.., nascudes respectivament el 1984 i el 1988. El pare, J.. B.., havia nascut a Sant Boï el 1925, i la mare - com ja hem vist fent el seu retrat - a Berga, el 1934.

Hi haurà dissimetria de les trajectòries familiar, social i professional dels pares a França. Caroline confirmarà el discurs de Dolors, dient-me que el seu avi conformant-se al model sexual tradicional discriminatori per les dones, rebutjarà a la seva filla tot accés a l'autonomia. La mare haurà doncs de seguir la voluntat del pare seu i de parar estudiar - malgrat ser una bona estudiant –per entrar en un taller d'aprenentatge de costura. Vet aquí el testimoni de Caroline, admirativa de l'èxit escolar de la mare : « *elle est arrivée en France c'était une très bonne élève, [...], elle a eu le Certificat d'Études au bout de six mois alors qu'elle ne parlait pas un mot [...], mon grand-père [...] était d'ERC et avait beaucoup fréquenté les anarco-syndicalistes et donc l'éthique avant tout, la morale absolue, la rigueur absolue, la vertu quoi. [...] il trouvait que les ouvriers français n'étaient pas sérieux, [...] qu'ils manquaient [...] d'intérêt pour les choses importantes de l'esprit, pour la culture, donc il a complètement écarté ma mère de toute possibilité d'insertion, elle était jeune, elle était extrêmement jolie, et il lui a fait donner des cours de couture [...]* »

Si bé Caroline pren l'exacta mesura de la discriminació soferta per la mare, és evident que hi ha per part seva una transgressió de Gènere movent-la a un paradoxi ja que accepta els arguments de l'avi com no interrogables i reproduceix els termes de la simbòlica ideològica discriminatòria datada i comuna als tòpics anarquistes segons els quals els

homes només tenien dret a la cultura. En efecte l'equació o equivalència implícita de Caroline entre el nivell cultural de l'obrerisme francès de l'època i el rebuig del pare per l'accessibilitat als estudis de la filla seva no té cap pertinència sinò pel biaix transgenèric que pren com un postulat l'impediment de la cultura a les dones.

Caroline m'explica que si la mare ha aconseguit en sis mesos el Certificat d'Estudis en canvi J.., el pare, mai no podrà superar les dificultats d'adaptació al sistema escolar francès. Es casaran el 1952 a Tolosa mateix. La unió, entre catalans, es farà sota el signe d'una forta reivindicació cultural identitària, la qual serà tramesa a les filles. El modus vivendi de la parella s'inscriu en la divisió sexuada dels rols masculins i femenins heretada de Rousseau i de les construccions de pensament del XIX¹⁷⁰, i palesa aquí també una evident discriminació a rostre de segregació laboral : mentre el pare de Caroline sense diplomes escolars arribarà a esdevenir assegurator, Dolors seguirà cosir fins als 16 anys, edat a la qual encontre el seu futur marit, parant en aquest moment els seus estudis de modista, i conformant-se al rol de 'dona a la llar' com me'l confirma Caroline :

- « *Ma mère s'est mariée avec mon père, elle a fait 18 ans pendant le voyage de nocces donc voyez c'était vraiment une très jeune fille absolument innocente et ne connaissant rien du monde et de la vie*
- R : *elle continuait les études de modiste ?*
- C : *elle a arrêté très vite, [...] ma sœur aînée est arrivée un an après [...]. Et mon père exerçant une profession libérale il fallait soutenir l'effort, c'est à dire il fallait gérer, s'occuper de la maison, des enfants, ce que ma mère a fait, elle s'y est consacrée totalement. »*

Caroline és molt admirativa de l'energia i de la intel·ligència mogudes pel pare per a la seva integració social i professional : « *il est arrivé en France à 13 ans, on l'a mis dans une classe de CP, il n'est pas resté plus de trois mois à l'école donc [...] il a mis toute son intelligence à masquer ses faiblesses dans la maîtrise de la langue, écrite en particulier, [...] il avait un gros cabinet d'assurance mon père, c'est vraiment le self-made-man absolu de ce point de vue là, en plus [...] en étant en contact avec des gens d'un autre milieu que le sien [...]. Il avait dans sa clientèle une bonne partie des avocats et des médecins de Toulouse et ça veut dire quelque chose, [...] ça a dû être une lutte considérable pour lui [...] »*

M'evoca la vida familiar construïda sobre el sacrifici de la mare. « *Une vie très fermée [...] et complètement dévouée aux filles c'est-à-dire qu'on a été élevées dans un climat d'une grande solidité avec un père qui travaillait énormément mais en même temps très présent*

¹⁷⁰ Ideologia denunciada per C. Delphy, i de la qual analitza els mecanismes a la seva obra *L'ennemi principal*, tome 2, p. 42

avec nous l'été, enfin l'homme, la figure du père traditionnelle, qui ne parle pas beaucoup, [...] il rentrait à 8h et demi le soir, on étaient couchées, mais les week-ends il était avec nous, on partait un mois et demi en vacances l'été à Sa Tramuntana, [...] enfin une vie tout à fait construite sur ce sacrifice-là »

Si Caroline té molta consciència del combat de la mare contra la discriminació, la seva anàlisi, però, s'aproxima de l'ideologia biològica, que voldria intentar invisibilitzar l'evident construcció social i política a l'origen de la discriminació. Heus ací les paraules seves : « *ma mère plus elle vieillit plus elle lui ressemble physiquement à ma grand-mère, [...] alors qu'elle ne lui ressemblait pas du tout et voilà, c'est des schémas de reproduction classique mais tels qu'on les retrouve n'importe où c'est à dire que je trouve que ma mère qui a beaucoup souffert de la mère qu'elle a eu elle a des aspects où elle lui ressemble énormément mais en même temps elle a beaucoup lutté pour ne pas devenir comme elle, il y a une lutte très honnête, [...] très respectable, de ma mère qui a tenté de ne pas trop transmettre mais il y a des choses qui sont transmises évidemment à son corps défendant, dont elle n'est pas responsable [...] elle souffre un peu de choses que vit Mariane, mais ma sœur elle lui ressemble [...], c'est celle qui lui ressemble le plus physiquement »*

La construcció simbòlica es fa aquí també a l'entorn de la figura forta del pare. « *Ma mère n'a pas eu d'amies françaises, mon père a eu des collègues [...] lui il a fait un travail d'intégration gigantesque parce qu'il est devenu assureur, [...] et maman était une femme au foyer, au foyer complètement et qui était quelqu'un avec d'énormes complexes intellectuels et culturels, aucune ouverture sur l'extérieur [...]* »

La mare, essent dona, *no pot* pretendre a una *professió* permetint-li 'una obertura cap a l'exterior', mentre el pare *pot haver fet* 'un treball gegantesc per a la integració perquè ha esdevingut assegurador'. No hi ha aquí cap error lingüístic de sintaxi per part de Caroline, sinò que es tracta d'una evident metàlepsi que traeix una voluntat d'organització ideològica dedicada a una cosmogonia patriarcal. Com considerar, en efecte, altrament l'argumentari transgressiu pel qual Caroline oculta, i conseqüentment silencia, el fet que només els homes poden pretendre, en aquesta època, a un *èxit professional* ja que quan les dones treballen és per un salari de misèria, i, per cert, no com a asseguradores. Hi ha aquí distorsió semàntica genèrica de la noció d'èxit professional que palesa doncs una reproducció de les discriminacions per distanciar-se'n – transmissió d'un mecanisme psicosimbòlic autodefensiu que ja hem palesat en els retrats de Gisèle i d'Annie-.

Però heus ací, al més aviat, les reflexions de Caroline relatives a les activitats professionals de les dones de la família i en particular de l'àvia paterna : « *ma mère ça c'est des choses qu'elle veut pas trop entendre parce qu'elle [...] elle se considère comme une*

sacrifiée, mais il y a aussi c'est qu'elle n'a pas été capable de.. parce que j'ai des tantes qui ont travaillé, qui ont passé leur permis de conduire et ma mère a reproduit le schéma de sa propre mère qui était [...] une femme au foyer, une femme d'une personnalité extraordinaire mais très fermée à la maison. [...] et dans le cas de ma grand-mère paternelle, elle elle travaillait parce que c'est une femme extrêmement indépendante qui a travaillé toute sa vie, qui adorait ça, qui n'aimait pas la maison et qui...[.] jeune fille [...], travaillait dans un grand magasin à Barcelone ; elle n'a pas cessé de travailler, elle a toujours travaillé ma grand-mère [...] donc elle a eu une vie beaucoup plus émancipée et libre que sa belle fille, que ma mère, et ma mère était à la maison et ma grand-mère rentrait quand elle avait fini de bosser, ils avaient un magasin de primeurs [...], c'était complètement familial tout ça et elle rentrait à la maison, il y avait ma mère à la maison mais ma grand-mère elle travaillait, et ma grand-mère elle a travaillé jusqu'à 90 ans. »

Veiem aquí com Caroline ha integrat la noció de la dicotomia entre esfèria pública/esfèria privada i la concomitent jerarquització discriminatòria, silenciada, dels salaris masculins i femenins de l'època, cosa que palesa els termes ideològics transgenèrics de la seva definició de l'emancipació i de l'autonomia no referenciades a la realització personal i al cobrament dels propis diners, situació prèvia a la definició de la noció d'emancipació i que ha de ser considerada un factor imprescindible per l'accés a l'autonomia. En efecte, dos elements en la narració de Caroline fan pensar que hi ha aquí discriminació, d'una banda la mateixa terminologia : '*ils avaient un magasin de primeurs*', i de l'altra, la precisió de Caroline '*c'était complètement familial tout ça*', segons els quals el treball de l'àvia es fa pel compte de l'empresa familiar, per altra banda si el treball de l'àvia ha estat reconegut per la societat com es fa que ha tingut el dret de treballar fins als 90 anys ? Cristine Delphy, teòricana feminista, ha posat en relleu a la seva obra *L'ennemi principal*, el concepte d'economia familiar segons el qual la família, més petita unitat econòmica, es recolza sobre l'explotació del treball femení.

Caroline m'explicarà com el casament i l'inici d'una vida familiar van coincidir amb el desengatjament associatiu progressiu dels pares. « *Jusqu'à ce qu'elle se marie [...] ils continuaient à aller à la Llar et puis petit à petit ces choses-là se sont défaites, ça s'est transposé dans la famille c'est-à-dire qu'ils allaient chez les uns chez les autres le dimanche, il y avait l'Aplec une fois par an [...], et puis après elle a renoué le lien avec ses sœurs qu'on voyait pour les petites et les grandes vacances »*

Si Caroline no ha tingut la possibilitat de participar a les activitats proposades per la Llar de Germanor Catalana, puix que, com acabem de veure-ho, els pares es dedicaran sobretot a l'educació dels seus tres infants (em narrarà com de petita els pares la prenia amb ells i assistia a les manifestacions en el seu cofí), en canvi ha conegut la Senyora

Galceran¹⁷¹, personatge famós de l'exili cultural republicà. *« Quand il s'est agi de faire du piano mes parents nous envoyaient chez Mme Galceran qui était une catalane réfugiée qui est à l'origine d'une vie culturelle des catalans à Toulouse très importante et évidemment on a été envoyées chez elle chez cette dame qui est décédée aujourd'hui, il n'y a pas très longtemps, qui est une figure formidable. »*

El català, llengua identitària cultural d'expressió afectiva perquè la del microcosme familiar, passa pel prisme de la política com el nota Caroline. *« En même temps il y avait une transmission de la langue, [...], puisque moi j'ai appris le catalan et mes soeurs aussi comme une langue maternelle c'est à dire en parlant, pas du tout par la grammaire, pas du tout par l'écrit, uniquement à l'oral parce qu'à la maison on parlait catalan à cause de ma grand-mère et aussi, et ça c'est un souvenir très vif pour moi, tous les dimanches on se retrouvait avec mes oncles et mes tantes et les adultes parlaient catalan [...] parce qu'ils parlaient politique et donc ils s'engueulaient en catalan, et c'est la langue affective et donc c'est la langue de l'engueulade, c'est la langue du passionnel pour nous évidemment, pour n'importe qui qui est déraciné. Ils parlaient politique avec d'autant plus de virulence qu'ils étaient presque d'accord. Donc on s'engueule beaucoup plus avec les gens avec qui y-a presque rien comme écart qu'avec les autres, [...] ça n'en finissait pas les débats politiques entre ceux qui étaient plutôt PC, ou plutôt PS et ça parlait catalan. »*

Si la filiació política es fa generalment i majoritàriament pel pare, Caroline reivindica aquí l'herència ideològica per la mare. Heus ací les paraules seves respecte a la transmissió dels valors republicans afrancesats : *« mes parents [...] sont des républicains, des gens de gauche , on a été élevées dans la gratitude et la reconnaissance par rapport à la France. Alors même que les propres grands-pères avaient été en camp de concentration à Argelès - donc la France n'a pas été d'une chaleur exemplaire mais ça ça ne nous a pas du tout été transmis -, ce qui nous a été transmis, [...] surtout ma mère parce que mon père n'en parlait pas, [...] c'est quand même le pays des droits de l'homme, le pays de Victor-Hugo, de la révolution française, les républicains espagnols catalans chantaient la Marseillaise comme un chant révolutionnaire donc il n'y avait aucune contradiction à se sentir français quand on*

¹⁷¹ Francesca Monné de Galceran anomenada 'Paquita Galceran' pertanyia a una família molt coneguda de músics catalans. « Mme Galceran aurait pu poursuivre en France une carrière d'actrice entamée à Barcelone avant la guerre d'Espagne. Mais lorsqu'elle s'établit à Toulouse en 1945, elle préféra continuer la tradition familiale. Pianiste de talent, elle créa le grand orchestre toulousain 'Swing Melody' et ne tarda pas à devenir l'indispensable support musical des galas artistiques de l'émigration [...] Elle faisait partie du jury du *Concurso de Arte Teatral y Lírico* lancé en 1947 par le Service de Culture et Propagande du M.L.E. C'est elle qui recruta et forma, à partir de 1951, la plupart des danseurs et chanteurs de *Terra Lliure*. Ses mérites sont soulignés par de nombreux articles de l'époque [...]. Mme Galceran, toujours animatrice de *Terra Lliure*, créa en 1957 un nouveau groupe artistique amateur, « Nid d'Art », dont le nom en français est tout un symbole de l'intégration progressive, et dans ce cas parfaitement réussie, des anciens marginalisés de l'Exil. » Archet, Marlène, *Le théâtre à Toulouse dans le milieu de l'émigration espagnole (1945-1960)*, tesina inédite, UTM, 1985, citat a l'obra de L.Domergue, *L'exil républicain espagnol...*, p 164.

se sentait aussi catalan. Moi j'ai été élevée là-dedans, mes sœurs aussi, donc très françaises.

Si Caroline se sent francesa, tanmateix reivindica altament la doble pertinença cultural. Vet aquí les seves paraules : « *il y avait une double culture réelle, [...] en ayant vraiment le sentiment d'être françaises on se sentait d'une double appartenance qu'on a toujours vécue comme une richesse et jamais comme un handicap parce qu'en même temps nos parents avaient considéré l'intégration comme évidente, [...] le mot d'intégration n'existait pas pour nous. Jamais nos parents nous ont dit 'il faut qu'on s'intègre', c'était évident. On était vraiment très attachées à nos racines avec une fierté catalane spécifique par rapport à l'Espagne, moi je ne disais jamais 'mes parents sont espagnols', je disais toujours 'catalans', il fallait toujours expliquer parce que pour les français, avec le centralisme intense qu'on connaît qui fait qu'on est français point et que c'est pas très vieux qu'on puisse se revendiquer comme occitan par exemple, il fallait toujours expliquer [...]. Il y a toujours eu cette double identité absolument vécue sans contradiction. Je me suis rendue compte très tardivement de certaines choses et je l'ai dit aussi très tardivement »*

Em confia com, d'una banda, la tesi, i, de l'autre, la seva participació al llibre de Josep Jornet¹⁷² van iniciar una presa de consciència tardiva de l'existència d'un vincle entre la història familiar i les seves trajectòries educativa i professional. « *C'est un peu José qui m'a amenée à vraiment réfléchir à ça [...] quand il a décidé d'organiser une exposition [...], un hommage aux artistes, aux peintres, aux musiciens, aux danseurs - la région Midi-Pyrénées est couverte de créateurs dont l'origine est l'Espagne - Serge Pey le poète.. [...] il est très féministe José, et [...] il m'a obligée en fait, et ça a été très bien évidemment [...] et pour ça j'ai été amenée à réfléchir, à mettre des mots, puisque je devais le formuler pour écrire ce texte, j'ai pris conscience aussi à quel point, [...] si j'avais fait des études de lettres françaises, je réglais des choses avec [...] l'histoire de mes parents, mais [...], ça n'a pas été du tout un choix conscient, je m'en suis rendue compte en fait [...] au moment de la soutenance de la thèse qui portait sur théâtre et pédagogie 'Théorie et pratique du théâtre à l'école', [...] c'est très curieux je pensais à mes grands-pères que je n'ai pas connus puisqu'ils étaient morts avant ma naissance. [...] Ils n'ont pas supporté la défaite, ils n'ont pas supporté d'avoir infligé à leurs familles cet arrachement, et la misère dans laquelle ils vivaient, [...] et je ne l'ai [...] dit que très récemment parce que c'est à ce moment-là que j'ai réalisé à quel point c'était important pour moi par rapport à cette histoire-là. Et ce lien je ne l'avais jamais fait. [...] Alors*

¹⁷² Membre del Consell Regional de Midi-Pyrénées i autor de *Artistes de l'exil*, Op. Cit..

[...] le rapport est évident mais il était souterrain, ce rapport entre histoire familiale.. le rapport à la guerre d'Espagne et mon cursus très littéraire, et vraiment je me disais cette thèse ça prouve aux français, ' je suis d'origine catalane et le français je le connais mieux qu'eux'. Il y avait ce défi, alors que, encore une fois, mes parents n'ont nourri aucune rancœur, ne nous ont transmis que de la positivité par rapport à la France »

Hi ha aquí doncs també, com en el retrat de Gisèle, d'Annie, de Marie-Louïse, manifestació d'una relació subterrània, segons els propis termes de Caroline, entre la història familiar (que consta d'un reconeixement explícit de la discriminació patida per la mare), la guerra d'Espanya (a l'historiografia 'masculinitzada' que invisibilitza tot el que no és fets militars o esdeveniments polítics) i la realització social i professional i faig la hipòtesi que aquesta 'relació subterrània' és la discriminació tabuada, i que si el dolor concomitent no és aquí evident no comprova que no existeix però, al més aviat, que ha estat sublimat a l'ocasió del *'treball gegantesc per a la integració perquè ha esdevinguda' doctora ès lletres i artista de teatre..* en el món construït pels homes per als homes que és de fet la societat francesa, treball degut a qualitats intel·lectuals particularment excepcionals i a la capacitat a moure l'energia necessària per desenvolupar estratègies per circumvenir el sistema de Gènere.

Caroline s'inscriu molt pregonament en el respect dels valors democràtics pel fet, doncs, de la transmissió maternal i, més tard, gràcies a la recerca universitària i per la tria de la professió oferint-li, segons ella mateixa, un espai de reflexió i de treball col·lectius a l'entorn de l'exercici del lligam polític i social. *« C'était très clair que élevée dans une famille avec une sensibilité de gauche très importante, dans une famille où la communauté ça compte, la famille élargie, [...] la solidarité [...] c'est des choses très très inscrites en nous, [...] je me suis rendue compte que [...] ma façon de faire le théâtre a été, de toujours, associée à la dimension du collectif, [...] et ce fonctionnement-là il est lié à ce fonctionnement familial quasi tribal, de solidarité comme ça, avec leur aspect archaïque ça c'est mon histoire. Et aussi l'aspect politique, c'est à dire la personne m'intéresse énormément mais l'individualisme pas du tout. Et moi personnellement je ne m'intéresse pas en tant qu'individu. Ce que je trouve intéressant [...] c'est [...] l'interaction, c'est-à-dire comme dit Brecht « la plus petite unité c'est pas un homme c'est deux hommes » c'est-à-dire, enfin, l'homme est fait dans l'humanité et par l'humanité, on n'est pas tous seuls, on existe parce qu'on a l'alter ego. Comme disait Ionesco, c'était plus drôle et plus terrible en même temps, « l'homme est un animal associatif fait pour vivre en société ».*

« [...] Et le théâtre c'est par naissance, déjà, le lieu de l'attention démocratique puisque [...] le théâtre occidental est né en Grèce en même temps qu'on inventait le premier schéma démocratique évidemment qui était loin d'être parfait puisque les femmes n'étaient pas dans la cité et les étrangers non plus et les esclaves, ça fait pas beaucoup de monde à

l'arrivée mais quand même [...] le mot .. la démocratie, les gens qui ont inventé le théâtre ont inventé la démocratie, et pour moi ça va ensemble. Et quand on sait que [...] dans les premières pièces d'Eschyle c'est le Chœur le personnage principal, c'est pas le héros, c'est pas le roi, c'est pas Œdipe, c'est le Chœur, c'est à dire la projection sur scène de la société. Le Chœur des athéniens qui joue devant les athéniens qui les regardent, [...]. Donc le théâtre pour moi est resté ça c'est à dire indissociable de la notion de Choeur, c'est à dire de cité, de démocratie et le théâtre c'est le lieu où on met en jeu la capacité ou l'incapacité à vivre ensemble. Et ça je viens de comprendre encore une fois parce que j'ai été obligée à la réflexion par cette demande de José. »

Si l'activitat teatral és per ella íntimament lligada a la història familiar, tanmateix no la defineix com una reivindicació identitària ni tampoc no fa de lligam particular entre l'engatjament associatiu cultural dels pares abans del casament i el propi engatjament professional. Heus ací la seva anàlisi : « *mes parents, à l'endroit où ils se sont connus, la Llar de Germanor Catalana, faisaient beaucoup de théâtre, mais c'était..c'est la revendication identitaire, c'est-à-dire ils faisaient du théâtre d'abord pour rester en contact avec leur langue parce qu'il y avait, et il y a toujours, beaucoup de théâtre en Catalogne, la Catalogne est truffée de compagnies amateurs, [...]. Et les pratiques sociales sont très intenses en Catalogne comme dans le reste de l'Espagne. [...] les catalans exilés ici, [...] dans le cas de ma famille à moi ils étaient à la Llar, ils faisaient du théâtre. [...] il y avait des pratiques de danses folkloriques, [...] et le théâtre aussi était mixte, [...] c'était une façon de rester en contact avec son pays [...] et de se retrouver au travers d'une pratique, [...] il faisaient du théâtre, ils faisaient des bailets, ils se mariaient, ils s'aimaient »*

Les activitats teatrals professionals de Caroline, si no s'inscriuen en la reivindicació identitària, com acabem de palesar-ho, en canvi són l'expressió d'una herència política al sentit estès, la qual serà tramesa per Caroline al marc del seu treball de creativitat. La transmissió es fa aquí en l'esfèria pública com és el cas per Rosa i és de caràcter intergeneracional com també transgeneracional. La noció del vincle pren, en la transmissió, una dimensió quasi religiosa al sentit etimològic. Es tracta de re-lligar-se als altres, de '*faire avec des gens et pour des gens*' com ho diu Caroline. « *C'est le lieu pour la création donc pour le public, pour les autres, du questionnement de la mise en forme du monde. [...] et moi ce n'est pas par hasard que j'ai choisi le théâtre, [...] moi le seul besoin que j'ai c'est de faire avec des gens et pour des gens, voilà, aussi bien j'aurais pu être avocate [...], ou enseignante, ce que je suis d'ailleurs par ailleurs pour le théâtre. Pour moi la transmission c'est fondamental, et [...] le choix du théâtre, et du type de théâtre, que je fais [...] est à inscrire dans cette histoire familiale aussi. Ça me paraît tout à fait clair. »*

El lligam amb la Catalunya nadiua dels pares és primordial i tota la família exiliada anirà a partir dels anys 60, cada any per les vacances d'estiu, a la casa de l'Alt Empordà, que teixeix el vincle familiar a l'entorn de la cultura i tradicions catalanes. Serà també l'ocasió per reforçar i mantenir el lligam amb la part de la família que s'havia quedat a Catalunya, sota el franquisme. « *Très vite mes parents sont revenus en Espagne, j'étais toute petite, trois, quatre ans, j'ai des souvenirs en vacances en Espagne avec les cousins du côté maternel. On se retrouvait tous les étés [...] et c'est comme ça que le catalan s'ancrait aussi [...]. Donc en ayant vraiment le sentiment d'être françaises on se sentait d'une double appartenance qu'on a toujours vécue comme une richesse et jamais comme un handicap, [...] nos enfants vont en Catalogne depuis qu'ils sont nés [...] mes parents ont eu très longtemps une maison qu'ils ont fait bâtir quand nous étions enfants, [...] et qui chez nous est une espèce de mythe parce que c'était l'endroit où ils passaient leurs vacances tous ensemble. [...] mes parents ont vendu la maison parce que c'était trop dur à entretenir, [...] un petit appartement était plus confortable [...] et puis c'est des habitudes alimentaires, le pa amb tomàquet, une façon de manger, ah mais ça c'est très important, mon père fait des panallets quand c'est le moment, mon mari c'est le spécialiste des fèves catalanes, le béarnais, [...] c'est un très bon cuisinier et puis il a très vite adopté les recettes à la planxa, il est intégré lui alors, mais comme il dit ' moi je suis le seul français' »*

Com hi ha aculturació de les tradicions culinàries, hi ha també flexibilitat de la divisió dels rols sexuals i aquí els homes cuinen. En canvi, del fet de la mixtat del casament (franco/català) l'idioma català no serà tramès. Però si les filles no el parlen, sí que l'entenen.

Pel que fa a la filiació política, passarà aquí de la mare, Caroline, a la primogènita. Hi ha aquí una evolució positiva manifesta del mirar de la societat quant a la condició i als drets de les dones si considerem el fet que les mares de les dones de la primera generació només els podien transmetre del polític el sentit, la sensibilitat i/o la història, mentre l'exercici polític propiament dit era reservat als únics homes. Veiem aquí com una disciplina que podem definir, diacrònicament, com a 'masculina', presenta per la segona i la tercera generacions un caràcter nou de mixtat des de l'enfocament de l'accessibilitat als estudis superiors que possibiliten una presència sobre l'escena política, fins i tot persisteixen avui les discriminacions sota la forma del plafó de vidre, fenomen que impedeix a les dones l'exercici de càrrecs d'alta responsabilitat (l'èxit polític d'Angela Merkel Condoleezza Rice o Ségolène Royal no estant representatius d'una situació discriminatòria quant a la presència de les dones en el món polític occidental coetani).

« *A.. [...] ce qu'elle veut faire en fait c'est [...] Sciences Po pour travailler pour l'Europe, elle a un objectif, et c'est quelqu'un de conscient politiquement avec un intérêt important pour la vie sociale et politique, et ça je pense que c'est lié au fait qu'elle assume et*

qu'elle revendique sa propre histoire, [...], et il y a beaucoup de fierté par rapport à ça c'est-à-dire elle adore aller à Barcelone, [...] mes parents ont un appartement à Palamós [...], elle se sent bien en Catalogne en particulier à Barcelone, qui est une ville pour les jeunes. [...] L.. est [...] moins dans cette conscience intellectuelle et politique [...]. Ni l'une ni l'autre ne parlent le catalan [...] Elles le comprennent assez bien mais elles ne le parlent pas. »

Marie-Louise

Entrevista número 11 : Un combat social i polític « je n'ai pas besoin d'aller au peuple, j'en suis » « J'ai grandi quand même sous la peur, la peur de pas être à la hauteur, la peur de beaucoup de choses et j'étais le produit de tout ça » « ds ce monde-là moi j'étais le dernier oiseau tombé du nid. J'étais terrifiée »

Marie-Louise¹⁷³ és una figura important de l'exili republicà. Treballa des de fa quaranta cinc anys a la salvaguarda de la memòria republicana i el seu engatjament polític es fa majoritàriament al marc de la seva professió. Exerceix de periodista editorialista a la *Dépêche du Midi*. És per l'intermediari d'Annie que vaig tenir les seves coordenades. Acceptarà de seguida d'encontrar-me.

Els seus escrits testimonien de la importància que té per ella la implicació en la lluita per una més gran justícia social. Em confiarà que si fins a tres anys en darrera actuava com a editorialista literària i artística al mateix diari, ja provava, al marc d'aquesta activitat, de combatre pel reconeixement de les cultures minoritàries, promovent, per exemple, la música sud-americana (Quartetto Cedrón), o les llengües i cultura regionals (retrat de Yves Rouquette¹⁷⁴, poeta i assagista occità).

El seu engatjament polític és, sense equívoca, esquerrà. Em precisarà durant l'entrevista que mai no hauria pogut treballar per un diari políticament contrari a les seves opinions, i com ho diu ella mateixa : « *on n'est pas à la Dépêche sans être vaguement de gauche* ».

Marie-Louise és també autora de l'article *las olvidadas* de l'obra editada pel Consell Regional *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées*.

¹⁷³ M-L.R.11 : entrevista realitzada el 25 de juny del 2005 a casa meua.

¹⁷⁴ Revista *Auteurs en scène-Théâtres d'oc*, n.6

El 1989 ha realitzat, a FR3, conjuntament amb René Grando, la pel·lícula *Contes de l'exil ordinaire*. Per altra banda Marie-Louise és també animadora de moltes taules rodones a Tolosa mateix sobre temes diversos (*'D'un antipode à l'autre : Maghreb/Océan Indien' ; 'une langue d'adoption'..*).

Ha nascut al mes de setembre del 1938 a Sant Joan de les Abadesses. És filla única de M.. R.. i E.., nascuda a Saragossa el 1912, i de F.. R..i A.., nascut a Túnis el 1892 , membre de les Brigades Internacionals i que passarà la frontera abans de la fi de la guerra, al desembre del 1938. Aquesta data, desembre 38, no només és la de la desaparició del pare, però també la de la separació de Marie-Louise d'amb la mare, separació que durarà fins als seus 12 anys. Em confiarà a l'inici de l'entrevista que l'únic vincle familiar que té és el del costat de la seva mare.

Els avis maternals, originaris de l'Aragó, havien emigrat a Barcelona per motius econòmics. Em donarà notícia d'elements relatius a les genalogia i trajectòria maternals. « *Mon grand-père étant contrôleur au chemin de fer dans la RENFE ¹⁷⁵ a la estación del norte¹⁷⁶, entre Barcelone et Saragosse. [...] Mon grand-père a eu avec ma grand-mère, E.. E.., deux filles, une qui s'appelait A.., qui est née à Barcelone en 1901, une autre qui a été ma mère, qui s'appelait M.. [...] Tout est du côté de ma mère parce que c'est le seul lien que j'ai, [...] donc ma tante est née à Barcelone, ma mère est née à Saragosse onze ans après, tout cela pour vous expliquer que l'histoire familiale du coté de ma mère s'est passée entre l'Aragon et la Catalogne [...]. Parce que dès que ma mère est née à Saragosse la famille est revenue à Barcelone et dans la ville, al barri Sant Andrès¹⁷⁷. »*

Mentre l'avi de Marie-Louise treballa a la RENFE, l'àvia s'està a casa, la parella vivint la segregació laboral vigent en aquesta època. El conformisme de la llar al model social sexual discriminatori en vigor farà que la tia de Marie-Louise ni tampoc la mare no podran fer estudis ni tampoc exercir una professió que els-hi possibilités l'accés a l'autonomia. L'educació es farà per les lectures a casa mateix. Hi ha també discriminació al pla polític i Marie-Louise em precisarà que l'exercici mateix de la política era entredit a les dues filles ja que assimilat a una cultura només destinada als homes.. « *Mais chez moi, je tiens à le dire, [...] d'abord parce que c'était le clivage de l'époque, les femmes on ne les élevait pas dans la politique, donc la culture de ma mère, la culture politique de ma mère était réduite, par contre c'est un paradoxe mais dans cette famille on¹⁷⁸ avait beaucoup lu, et beaucoup lu des*

¹⁷⁵ REd Nacional de los Ferrocarriles Españoles

¹⁷⁶ L'expressió castellana és de Marie-Louise.

¹⁷⁷ Aquí Marie-Louise guarda l'expressió catalana del barri barceloní.

¹⁷⁸ Tots els termes subratllats els són per mi.

romans français, tout Alexandre Dumas, tout Hugo, la littérature populaire, Jules Verne, les grands russes, Tolstoï, Dostoïevski, paradoxalement beaucoup plus que les romanciers espagnols, le seul qui y ait échappé c'était Blasco Ibáñez [...] Donc voilà c'était ça la culture familiale, beaucoup plus que les grands. Garcia Llorca on ne savait pas qui c'était. »

Totes les sensibilitats polítiques són reconegudes al sexe femení a l'esfèria privada, però l'engatjament polític de les dones de la primera generació no és concebible sinó pel canal transpositori dels únics lligams amorosos, sigui fora de casament, com en el cas de la mare, o a dintre, pel que fa a la tia com me l'explica Marie-Louise : « *mon grand-père [...] Ramón Revilla était républicain mais affilié à aucun parti, ma grand-mère était plutôt royaliste, c'est un comble mais c'est comme ça, [...] (riures) [...] tous étaient ce qu'on appelle des afrancesados. [...] et nous dans la famille, d'essence tout à fait populaire, on était pour la culture française, une admiration éperdue pour la France, ce qui explique la suite de l'histoire familiale, c'est à dire que quand la République commence chez moi on était très contents mais mon grand-père n'a jamais fait partie d'un quelconque mouvement, on étaient républicains, vaguement, on était pour. On était pour au point que ma tante a épousé un français qui était en exil à ce moment-là à Barcelone et que ma mère est tombée amoureuse d'un français »*

Hi ha aquí transgressió genèrica per part de Marie-Louise, com ho palesa l'ús del pronom definit 'hom' i la referència a un universalisme familiar negant l'existència de les discriminacions. Ara bé l'invisibilització significa l'ineluctable reproducció.

Del pare Marie-Louise sap poques coses i em confia el que coneix de la trajectòria seva : a la vegada el que li ha estat narrat per la mare i el que ha pogut reconstruir per un treball de genealogia tardiu. M'aprèn que els pares es van encontrar a Barcelona : « *ma mère avait 24 ans, mon père en avait 44 et du passé de mon père ma mère ne connaissait pas grand-chose [...]. J'arrive sur ces entrefaites en septembre 38, donc on est près de la chute de Barcelone, mon père passe trois mois après, on doit être vers décembre, [...] et il traverse à pied la frontière mais de manière incognito avec un autre copain... C'est la dernière fois où ma mère a vu mon père, j'avais trois mois et je n'ai plus jamais vu mon père. [...] je ne l'ai jamais connu, il a fait de la prison sous Franco [...] dans une île pas loin de Majorque, et puis il a fallu qu'il fuit bien sûr [...]. »*

Marie-Louise es viu com 'una hija de madre' segons la pròpia terminologia. « *C'est vrai que je suis, comme on dit en Espagne 'una hija de madre', [...] quand je l'ai perdue j'ai à la fois perdu mon père et j'ai perdu l'Espagne, et j'ai perdu la Catalogne, et j'ai perdu la langue catalane »*

La desaparició prematura del pare i els esdeveniments dramàtics del període fan que ràpidament la mare de Marie-Louise es retroba, en la Catalunya devastada per la guerra civil, en una situació tan econòmica que social crítica. Es veurà doncs obligada de confiar la nena a la seva germana gran i al cunyat ja exiliats a França. « *Sant Joan a été pyloné. Les troupes républicaines ont fui par-là, les nationalistes les ont poursuivies, les ponts ont été dynamités, [...]. En clair on crevait de faim [...]. À la fois elle ne pouvait pas se tourner vers les gens qui étaient de droite, parce qu'on savait dans le village que j'étais la fille d'un étranger, et dans le camp républicain il n'y a pas eu plus d'aide, elle ne faisait partie d'aucun parti, donc aucun parti ne l'a soutenue, [...]. Elle est revenue à Barcelone. Alors disons que ma mère se retrouve dans le camp des vaincus, donc [...] ma tante étant en France, à Toulouse, elle a demandé [...] - à l'époque ça se faisait [...] par courrier - de venir me récupérer, à l'âge de 3 mois »*

Marie-Louise em narra el seu pas de la frontera al desembre del 1938. « *Tout ce qu'elle m'a raconté c'est que [...] les frontières étaient fermées à ce moment-là, elle est arrivée en train et je suis incapable de vous dire dans quelle gare [...] peut-être Cerbère, je n'en sais rien. À cette gare il fallait qu'elle me laisse dans le no man's land [...] entre les trains français et les trains espagnols [...], dans un compartiment toute seule [...], j'avais 3 mois et elle a obtenu du garde civil d'aller au moins me donner dans les bras de sa sœur, [...] les bombes continuaient à tomber, [...] et donc ma tante m'a récupérée »*

Marie-Louise considera que la repressió franquista ha originat la separació entre ella i la seva mare : « *Et si vous voulez, ce n'est que très récemment, c'est à dire il y a deux ans lorsque je suis allée avec José Jornet à Barcelone voir l'exposition 'les prisons de Franco' organisée par la Generalitat, qu'on faisait une enquête préliminaire [...] dans le cadre de ce livre [...], que je me suis rendue compte que ma mère n'avait pas d'autre issue que de se séparer de moi parce que le climat était à la répression et que à cette époque on n'hésitait même pas à emprisonner des femmes et des enfants. »*

Ara bé la presa en compte del Gènere visibilitza de la discriminació sexuada la seva dimensió econòmica i postulo que ha estat un factor determinant en 'la tria' de la mare de quedar-se a Espanya. És evident, en efecte, que el rebuig d'autonomia a les dones de la primera generació ha impossibilitat la mare, dona sola sense marit, de passar també la frontera per provar millorar la seva situació econòmica, condició prèvia a la responsabilitat de l'educació d'un infant. « *Elle vivait de ménages qu'elle faisait, de la retraite de mon grand-père avec lequel elle vivait et qui avait une petite retraite de contrôleur de chemins de fer [...]* »

D'altra banda la frontera, espai polític, és el de la reproducció de les discriminacions sexuades comunes a ambdós estats, espanyol i francès, i, per una dona de la primera

generació, provar de travessar-la és confrontar-se a una situació jurídica discriminatòria fent d'un estatut de minora i de la voluntat expressa d'un marit..desaparegut, l'únic passaport per la llibertat ! La conseqüència n'és la separació d'una mare i d'un infant, i aquest fet palesa tota la hipocresia d'un sistema sexual que construeix les discriminacions sobre la base d'un concepte ideològic biològic que, atribuint a les dones/mares un lligam afectiu particular a l'infant, ens voldria donar a creure que la mare és una dona que pel seu estatut de mare ha aconseguit una plaça en la societat quan la mateixa jerarquització d'ambdós sexes arrossega, ho veiem aquí, a la separació de la mare i de l'infant.

Ens trobem aquí, de cara a una transmissió simbòlica complexificada, per cert, per la configuració particular dels lligams i situació familiars, però de la qual l'element discriminatori tabuat és un invariant. Com ja hem provat de palesar-ho més a dalt, hem postulat que la separació de la mare del seu nadó ha estat rendida indefugible pel sistema de Gènere. Ara bé, com ja l'hem vist en el retrat de Gisèle, les filles interioritzen les violències fetes a les mares i la necessitat de restauració ha motivat, per part de Marie-Louise, un esforç particular traduïnt-se per l'atribució d'una identitat política a la mare i la reivindicació simultània de la seva filiació. El contingut simbòlic d'aquesta transmissió subterrània de la mare a la filla és referenciat al deure de resistència a totes les discriminacions, inclòs la relativa al Gènere.

Marie-Louise viurà doncs la seva infància a França a Tolosa mateix, envoltada de la tia i de l'oncle però separada de la mare, patint un greu sentiment d'abandó exacerbat per la migradesa de diners, les males condicions de vida i l'experiència de la xenofòbia. « *Dans cette mansarde tout était gris, [...], ma tante [...] était très malheureuse, elle avait laissé ce qu'elle aimait en Espagne, et donc elle portait durement sa condition. Elle parlait le français avec un accent qui n'était pas évidemment celui des autres voisins. [...] Au sein même de cette maison qui était populaire et très pauvre j'étais doublement exilée. J'étais celle qui n'avait pas de radio. [...] À l'école j'étais mal vêtue, j'étais une fille de rouge [...]. On savait que j'étais une étrangère, je vivais ça très mal et je m'enfonçais. [...] J'étais une très mauvaise élève [...] au point que la maîtresse avait demandé à voir mes parents qui voulaient m'adopter, et ma mère n'avait pas voulu [...]. Donc je ne savais pas trop à qui j'appartenais. »*

La llengua parlada per Marie-Louise fins als 12 anys, edat en la qual anirà a viure sis mesos a Franqueses amb la mare, serà el francès, ja que la mixitat del casament de la tia havia arrossegat a la pèrdua dels idiomes català i castellà.. « *Et j'ai grandi chez ma tante et mon oncle, dans la langue française et dans la culture française puisque à la maison à ce moment-là on ne parlait que français. » « Quand on se rencontre avec ma mère [...] aucune des deux ne parle la langue de l'autre : ma mère ne parle pas le français et je ne parle pas l'espagnol, je ne parle pas le catalan »*

La retrobada amb la mare és un moment molt important en la vida de Marie-Louise : és sinònim per ella de descoberta de la cultura aragonesa i d'apropiació de l'una de les dues llengües maternals : el castellà vehicular. L'encontre amb la Catalunya és una revelació : *« la première fois que j'ai vu ma mère, [...] je suis vraiment tombée amoureuse de ma mère [...] pour moi c'est la beauté qui est rentrée dans ma vie. Elle était très belle femme, [...]. Je l'ai trouvée somptueuse, il faut dire ce qui est. » « Je vais vivre six mois à Franqueses qui sont l'illumination, [...] je sortais d'une mansarde, [...] et je débarque dans un petit village qui était encore délicieux avec une vie de campagne comme on faisait, avec des fêtes du village pour la Saint Jean, [...], on n'allait à l'école que le matin [...], c'est une école délicieuse où toutes les classes étaient mélangées, j'avais un statut à part, j'étais [...] la francesa, j'étais une curiosité, on venait me visiter de loin (riures), [...]. Pour moi la Catalogne c'était vraiment le pays du bonheur. C'était le pays de la découverte de la nature. »*

Poc temps després la mare vindrà a viure a França. Marie-Louise ha estat molt revoltada per les condicions de treball de la mare i aquesta situació motivarà, per part seva, un esforç particular per escapar el mateix destí. Vet aquí les seves paraules : *« ..et j'ai vu arriver ma mère, [...] qui avait 36 ans, qui était magnifique, et en 10 ans je l'ai vue devenir une vieille femme parce qu'elle était exploitée dans le travail, elle était femme de ménage, je l'ai vue porter des sacs de charbon sur deux étages qui pesaient 80 kilos, sur son dos, ce ne sont pas des choses qu'on puisse pardonner [...] à la société. Donc j'avais un désir de revanche sociale très fort »*

El 'desig de revenja social' de Marie-Louise passarà per un sobreinvestiment simbòlic identitari trobant el seu sadollament en el mestratge de les llengües, profilaxia perfecta contra la xenofòbia i el racisme a l'ambient escolar. A partir d'aquest moment Marie-Louise reivindica fortament la seva doble pertinença cultural i el triple arrelament lingüístic, havent descobert la llengua catalana comuna a la mare i a la tia. Hi haurà doncs, per part de Marie-Louise, una apropiació tardiva d'ambdues llengües maternals motivada per l'immersió franquesana d'una banda i de l'altre per l'arribada de la mare a França. *« Alors comment est intervenu l'apprentissage de la langue, parce que ça c'était un point très important pour moi également, [...] le racisme de la pauvreté, le racisme de la différence, [...]..avant ça ne me préoccupait pas, j'étais assez dans ma condition de vaincue, je m'y enfonçais, tandis que depuis que j'avais trouvé ma mère, j'avais trouvé un élément pour me battre. Donc à partir de là [...] j'ai dit 'je serai première à l'école' et je ne supportais pas de ne pas l'être, donc je faisais tout pour l'être et j'étais devenue une très bonne élève, et je voulais vaincre dans la langue où on m'avait vaincue d'une certaine manière. »*

« Je vais en Espagne donc, j'y passe six mois, et j'oublie le français, j'apprends l'espagnol [...] et les premiers mois où je reviens en France [...] mon gosier n'arrivait pas à

réarticuler le français, j'avais été immergée dans l'espagnol pendant six mois et à cet âge-là on est une éponge, donc ma mère vient après vivre avec nous [...] et avec sa sœur elles se mettent à parler catalan [...] toutes les deux sans me l'apprendre [...] pour garder une intimité entr'elles, [...] et je me mets à apprendre le catalan à l'oreille sans dire rien à personne (riures), les enfants c'est fûté ! »

« Et j'ai grandi donc [...] entre ces trois langues à la fois disons, la langue française était la langue de la société et la langue dans laquelle je voulais m'affirmer, gagner. [...] l'espagnol c'était [...] une autre langue dans laquelle je parlais, qui me donnait un sentiment d'exotisme, un sentiment d'étrangeté et en même temps de supériorité sur les autres qui ne parlaient pas deux langues, moi j'en parlais deux ! couramment ! et je savais que je pouvais passer de l'une à l'autre indifféremment, et ensuite il y avait la langue catalane [...] et disons la langue catalane c'était la langue de mes deux mères et ça.. vous savez c'est Kafka qui dit ' la langue de la mère est la langue bien aimée, donc c'était une langue que j'avais dans les tripes quelque part mais c'était une langue dans laquelle j'étais muette, analphabète, je ne le lisais pas et je ne le parlais pas, donc il y a des moments où j'avais de la difficulté, parfois les mots me venaient en espagnol parfois ils me venaient en catalan parfois ils me venaient en français et on m'a dit que j'ai mis beaucoup de temps à parler, j'étais assez retardataire dans l'expression orale parce que tout ça ça se bousculait à la fois dans ma tête et dans ma gorge »

L'escolaritat francesa de Marie-Louise palesa també les discriminacions respecte a les dones. Per anar més enllà del Certificat d'Estudis caldrà obtenir l'autorització de l'oncle. Però, unes voluntats humanes particulars, com serà aquí el cas, poden originar i moure estratègies de resistència al sistema discriminatori tan en termes de classe social com en termes de Gènere i possibilitar una educació més seriosa a individus discriminats. « *J'étais devenue une bonne élève et je tombe sur une institutrice, [...] qui s'appelait J.. B.. qui s'était prise d'amitié pour moi, d'affection comme faisaient les maîtresses de gauche à l'époque. Et [...] elle me donnait des cours de maths gratuits, elle faisait payer les élèves qui pouvaient payer [...] et donc elle avait convaincu mon oncle, et elle m'avait préparée à l'examen [...] d'entrée en 6ème, [...] et en même temps comme je ne pouvais pas me payer les livres elle m'avait déclarée boursière d'état, [...] puisque j'étais censée être française à cause de mon père, [...] elle avait fait toutes les démarches pour moi avec son mari, [...] je lui dois beaucoup [...] je suis allée au Lycée grâce à elle, c'est Raymond Naves qui était à l'époque Rue Merly donc j'y allais à pied [...] et donc j'ai fait la 6ème, la 5ème, la 4ème, la 3ème »*

Tanmateix la jerarquització ideològica discriminatòria entre les matèries 'prestigioses' històricament reservades als homes : les matemàtiques, la física, la química, i les considerades secundàries: la literatura, les llengües, la història i geografia en les quals

Marie-Louise exel.leix, arrossegaran a una orientació desapropiada. En efecte Marie-Louise serà dirigida cap a les anomenades 'seccions tècniques'. Estudiarà doncs durant tres anys l'estenografia, la taquigrafia i la comptabilitat. Acabarà els seus estudis amb el preu d'exel.lència. Li seran atorgats tots els seus diplomes comercials i aquí també les professores seves, la professora principal i la professora de francès, jugaran un paper transcendent pel seu futur professional, circumvenint totes les estructures del sistema sexual que la destinava a actuar de secretària. *« Mes études se terminent avec un prix d'excellence, et donc mon professeur principal qui s'appelait Mme F., [...] voulait que je rentre comme secrétaire de son mari, [...] pour être secrétaire de direction. [...] j'avais réussi mes BEPC commerciaux donc elle était prête à me placer, [...] Mme S.. convainc Mme F.. [...] de faire une démarche toutes les deux auprès de la Direction pour leur demander de me prendre à l'essai comme journaliste, voilà comment ça s'est fait. [...] la Dépêche était rue Bayard, c'était les années 59 »*

Marie-Louise té 20 anys i no és fàcil la confrontació amb la realitat del món del treball, un món majoritàriament masculí. Descriu per mi el xoc de dos móns antagonistes treballant diàriament de concert a l'elaboració i a la sortida de les pàgines d'actualitat d'un diari i em confia com el poderós corporatisme masculí a rostre paternalista concedirà finalment a 'l'ocell caigut del niu' una plaça al seu santuari polític tot i que envejosa vigilat en aquests anys 60.

« J'avais entre 19 et 20 ans. [...] je sortais de ma mansarde, je n'avais aucune éducation, [...], j'étais dans la réalité la plus crue, [...] et donc j'ai commencé [...] à la rédaction locale et à la mise en page, [...] c'était l'époque du plomb, [...] c'est un monde qui sentait encore Zola et Balzac, [...] un monde très dur, [...] un monde d'hommes [...] c'était là où les luttes politiques se faisaient, syndicales, quand le patron négociait il négociait avec la CGT, [...] le journal [...] dépendait de l'atelier, [...] pas de la rédaction, [...]. Ce que vous écriviez [...] si ça ne devenait pas des lignes de plomb [...] si les rotativistes n'imprimaient pas, le journal n'apparaissait pas, donc la puissance était là et c'était un monde discipliné et un monde antagoniste du monde de la rédaction, ma chance, parce que c'en a été une, 'aux innocents les mains pleines', je n'avais aucune conscience de ce rapport de force, aucune, mais j'étais peuple moi, comme je dis 'je n'ai pas besoin d'aller au peuple, j'en suis' dans mon attitude, dans ma manière de me vêtir, dans ma manière de parler, dans ma manière d'être, donc à l'atelier ils m'ont pris sous leur aile. Ils m'ont voulu du bien, ils m'ont pas voulu du mal parce que s'ils m'avaient voulu du mal, j'y serais pas. J'ai eu cette chance inouïe d'être adoptée parce que j'étais un oiseau tombé du nid, j'avais 20 ans, je n'étais pas désagréable, je n'étais pas vilaine, j'étais assez sympathique finalement, j'étais une curiosité là aussi, une femme, et je n'y connaissais rien, strictement rien à la mise en page. Simplement j'étais

timide, j'avais peur, j'ai grandi quand même sous la peur, la peur de ne pas être à la hauteur, la peur de beaucoup de choses et j'étais le produit de tout ça, [...] C'est très bien de lire Balzac mais de vous colleter avec le journal c'est autre chose [...] si on ne m'avait donné que de la rédaction à faire [...] j'aurais eu affaire avec des gens du domaine de l'écrit qui étaient des gens quand même unis par une certaine communauté d'esprit, on ne travaillait pas à la Dépêche sans être vaguement de gauche [...] et puis il y avait quand même une culture. [...] »

« Le monde de l'atelier [...] c'était le monde du travail, c'était le monde réel, [...] c'était le monde qui se battait pour des augmentations de salaire, pour le respect du travail, c'était un monde où c'était pas la culture qui comptait, il y avait une culture ouvrière, c'était une culture différente de celle des journalistes, la culture ouvrière n'a rien à voir avec le monde journalistique, à l'époque le monde journalistique il y avait encore des gens qui étaient des juristes [...], des gens qui venaient de la Fac de droit, de la Fac de lettres, tandis qu'à l'atelier c'était des gens qui avaient été formés à la typographie, dans des ateliers d'apprentissage, donc c'était deux mondes antagonistes, différents, et moi j'étais à cheval entre ces deux. Un monde intellectuel intermédiaire, [...] et les autres qui [...] étaient des gens pour qui le rapport de force d'abord s'exerçait en leur faveur [...] un monde très rude, oui rude, un monde en salopette, dans l'encre, rude physiquement, [...] c'était un monde lourd, on se salissait les mains, on respirait de la poussière, les mois d'été à Toulouse [...] les gens arrivaient en short, torse nu, les linotypes [...] marchaient, c'était une chaleur infernale. C'était un monde brutal et un monde aussi où il faut aller très vite. [...] ce monde là était à plusieurs étages et en bas il y avait le monde des rotatives. Il y avait les grands malabars qui remuaient des blocs de 100kg, quand ils faisaient grève c'étaient eux les premiers, dans ce monde-là moi j'étais le dernier oiseau tombé du nid. J'étais terrifiée, il y avait des types aimables et il y en avait d'autres [...] il fallait les désarmer. [...] Pour faire court, je navigue dans ce journal et petit à petit mes compétences sont du domaine littéraire artistique et disons que tout ce qui me dessert c'est que d'abord je suis une femme, que je n'ai pas d'études, que tout le monde sait que j'ai étudié pour être secrétaire et que je n'ai pas de BAC, je ne sors pas de la FAC, donc je ne peux pas être prise au sérieux, je suis une femme dans une génération profondément machiste, profondément machiste où les femmes on est gentil avec elles, on est paternaliste. »

Marie-Louise aconseguirà una autonomia ben diferent de la de les dones de la primera generació en el sentit en què és pionera en una professió que als anys 60 és, com acabem de veure, exercida en major part pels homes.

Poder expressar les seves opinions polítiques, o de qualsevol domini siguin, a l'esfèria pública, estant una dona, és altament simbòlic d'una evolució diacrònica positiva, és a dir de la primera a la segona generació en aquest cas, quant als drets de les dones i a la

lluita contra les discriminacions sexuades. Tanmateix acabarem el retrat palesant que l'anàlisi dels termes simbòlics del discurs de Marie-Louise sobre la guerra 39-45 posa en evidència que ha patit, i pateix de les discriminacions de gènere. « *Je savais qu'il fallait avoir peur, je savais pas trop ce qu'il se passait mais je savais qu'il fallait avoir peur, j'ai le souvenir comme ça de camions qui partaient, bon c'était la libération après les voisins prisonniers en Allemagne revenaient et voilà, si aujourd'hui on fait des études en disant que les bébés dans les ventres de leurs mères, moi je suis née dans les bombes, dans un traumatisme fou, fou, ma mère m'a toujours dit 'on savait pas si on allait vivre le lendemain quoi.'* »

Marie-Louise considera doncs que el trauma de la guerra és degut tan a una *situació traumatitzant* que a una *transmissió per la mare*. Ara bé, quina necessitat té de reivindicar la transmissió maternal pel que fa al trauma de la guerra que ella mateixa ha viscut sinó per visibilitzar una *especificitat femenina del trauma* ?

Hi ha aquí un enterboliment dels termes simbòlics de la violència patida per Marie-Louise que es recolza sobre una polisèmia del mot 'guerra'. Postulo que l'expressió (possibilitada i acceptada per la societat) del trauma de la violència de la guerra política i militar possibilita l'expressió (tabuada per la societat) del trauma de la violència de la guerra dels sexes. Recordem la terminologia expressiva de Marie-Louise en el domini professional : « *J'étais terrifiée, il y avait des types aimables et il y en avait d'autres [...] il fallait les désarmer.* »

Acabarem el retrat fent la reflexió següent : si les dones de la segona generació aprofiten els progressos en els àmbits social i polític, la presència, encara avui vigent, de la violència simbòlica i cultural respecte a les dones, dóna la mesura dels esforços futurs a realitzar en matèria de lluita contra les discriminacions de gènere.

Hélène

Entrevista número 12

Com ja l'hem dit en la presentació de les protagonistes Hélène¹⁷⁹ és la kinesiterapeuta meva. Havíem convingut d'una cita al col.loqui sobre els Republicans espanyols del febrer 2005. Em consagrarà un petit moment abans l'inici de la pel.lícula 'Lorca, la muerte de un

¹⁷⁹ H.G. 12 : entrevista realitzada el a casa seva.

poeta' de Joan Antoni Bardem i convenim també d'una cita a casa seva. És filla de Remedios, protagonista de la primera generació. La seva entrevista és interessant per la possibilitat que ofereix de creuar els discursos i estudiar més precisament el contingut de la transmissió. Hélène actua doncs de kinesiterapeuta a Tolosa i a Montalbà (82) fins a l'any 2003, i des d'aquesta data a Montalbà només, cosa que li permet cuidar-se de la seva mare que viu a la mateixa ciutat. De moment fa estudis per esdevenir osteòpata.

Hélène ha nascut el 1949 a Negrepelisse a prop de Montalbà. Em recorda que és filla de pare castellà i de mare catalana i retraça per mi els elements de les trajectòries dels pares en l'exili : *« mon père n' est pas catalan, lui il est de Madrid. C'est ma mère qui est catalane.[..] voilà, mais si tu veux elle elle est arrivée après la bataille [...] en 48. [...] mon père lui il est parti d'Espagne en 39, et ma mère elle est restée neuf ans et demi toute seule à Barcelone. »*

Des de l'enfocament professional hi ha desclassament social pel pare, fill de terratinents de Guadalajara i guardià civil a Barcelona, ofici prestigiós i molt ben pagat, mentre a França haurà d'actuar d'obrer agrícola en una masia de Negrepelisse (82). En canvi l'exili ha millorat un poc les condicions de vida de la mare com m'ho deixa entendre la reflexió plena de compassió de Hélène sobre el període durant el qual la mare s'ha quedat sola a Espanya :

- « R : et ta mère qu'est-ce qu'elle faisait en Espagne ?

- H : la pauvre elle a travaillé dans une usine de filature et après elle est partie au village parce que ma pauvre comment vivre avec mon frère aîné ? Sa mère était décédée, elle avait des difficultés, mon père lui avait dit avant de partir 'si jamais tu as des difficultés, va chez moi tu auras toujours à manger'. Elle a vécu un calvaire. »

Com ja l'hem palesat en el retrat de Remedios, i com me'l confirma Hélène, les condicions de vida de la mare a Espanya foren particularment dures ja que Remedios serà sobreexplotada tan en el període barceloní, actuant en una empresa des de molt jove sent pagada molt malament, com més tard, al si de la família del marit a Guadalajara. Tanmateix la seva vinguda a França no pot canviar fonamentalment la condició de la mare en el sentit que el seu treball a França tampoc no serà reconegut i remunerat.

La vida familiar es desenrotlla segons els preceptes sexuals comuns a l'època. La mare s'estarà subjectada a l'espós amb doble jornada de treball i sense ninguna autonomia. Hélène dibuixa per mi les modalitats de vida d'ambdós pares : *« mon père était agriculteur, employé dans une ferme, et elle elle s'occupait de nous ou à la ferme, ils étaient comme métayers » « Ma mère elle a été surtout à la maison, ils avaient quelques amis comme ça mais mon père à la retraite allait aux boules, voir jouer, [...] il sortait tous les jours discuter avec les autres, avec des espagnols aussi [...] mais autrement non lui c'était le jardin. »*

« Mon père avait des valeurs, il était très respectueux de la femme. [...] moi j'ai senti qu'il avait un respect pour la femme parce que tu vois il faisait son jardin [...] si tu veux il ne faisait pas le ménage mais par contre il ramassait des légumes à ma mère [...] Alors moi j'ai quand même senti qu'il allait au devant de la femme qu'elle ne se crève pas quoi. »

Hélène, si s'adona que la dicotomia del rols sexuals entre esfèria pública i esfèria domèstica es fa al detriment de la mare, les representacions són tenaces que no permeten a Hélène de prendre consciència de la realitat de la discriminació patida per la mare i conseqüentment.. la legitima.

Hélène té una gran admiració pel pare que té valor de figura mítica per ella. Usa d'una terminologia parlant : *« Ça a été une image. Si tu veux, ce qu'il y avait c'est que mon père tu le voyais il était très sérieux, mais les gosses ils savaient ce qu'il y avait au fond, et ça c'était bien. Ils ont fait comme moi. » « Je pense que mon père savait plein de choses, et certainement il a dû avoir une force immense pour traverser tout ça quoi. »*

Hélène em confia la seva voluntat d'apropiació de la mateixa història paternal particularment tabuada. Té un desig molt fort de saber el que mai el pare no li ha dit sobre la seva experiència de l'exili. *« Jamais il n'a voulu nous parler..jamais il ne nous a parlé de ce qu'il avait vécu, jamais. On disait toujours, avec mes neveux, quand ils grandissaient mes enfants 'on demandera à papi un jour' et ça s'est jamais fait, et moi je crois qu'il aurait pas pu en parler. Il l'a vécu, il n'avait pas envie de le revivre en nous le racontant parce que mon père c'était quelqu'un 'de l'avant, de l'avant !' ce qui était fait était fait, on y revient pas dessus. Voilà, et d'ailleurs quand il se retrouvait avec les espagnols ou n'importe mais jamais il parlaient de ça ! Ils te parlaient de politique, tout ça mais jamais de ce qu'ils avaient vécu ! si bien qu'on a jamais rien su.[...] » « Pour me faire manger la soupe quand j'étais petite je te dis pas [...] ! et mon père a dit un jour 'laisse-la, si elle mange pas la soupe elle mangera autre chose' mais il aurait pu dire 'oui ! si t'avais eu la soupe..avec ce que j'ai traversé moi !' et tout.. il aurait pu me le dire, mais jamais, jamais ! » « Mon père lui tu vois il ne nous a jamais, jamais, jamais rien dit, c'était son histoire, il est passé et il ne voulait pas nous traumatiser avec son vécu. Alors moi ça m'est difficile, tellement que je voulais aller à Moissac parce qu'il paraît qu'en ce moment il font toute une exposition sur les républicains jusqu'au mois de février (2005). »*

El rol tradicional de transmissió de la memòria republicana per les dones es verifica aquí també, però la mare només podrà transmetre a Hélène una història parcial dels esdeveniments ja que es quedarà deu anys de més que el seu marit a Espanya i que, com acabem de veure-ho, l'experiència del marit des del pas de la frontera el 1939 serà totalment tabuada. *« Parce comme je ne veux pas que ça passe ça, comme je le disais à ma fille moi*

ce que je sais je le sais par ma mère et pas grand-chose puisqu'elle elle ne l'a pas vécu ici.. enfin elle l'a vécu toute seule de son côté »

Hélène em confirmarà el discurs de la mare segons el qual no hi ha hagut transmissió de la llengua sinó castellana. « *Ma mère elle me parle souvent en catalan à moi, et moi non, je parle en français comme ça elle a mieux parlé le français. Alors ce qui était bien chez moi c'est que moi ma mère je lui parlais le français et à mon père je lui parlais en castellano. [..]*

- R : *et tes parents ils parlaient ?*

- H : *le castillan. Parce que mon père il est du côté de Madrid, Guadalajara. Alors lui le catalan il ne le connaissait pas. »*

Com ja hem vist, fent el seu retrat, la mare de Hélène ha intentat sense èxit parlar el català amb el seu primogènit. Assajarà també amb la seva filla Hélène i fracassarà altra vegada. Hi ha aquí rebuig de rebre la transmissió de la llengua i sota pretext d'ajudar la mare a « parlar millor el francès » es produeix una discriminació que pren aquí un caràcter particularment essencialista. Que el pare ell no hagi de perfeccionar el seu francès no canvia res al fet que ha guardat el vincle amb la seva llengua en l'exili i l'ha poguda transmetre als seus fill-e-s i nét-e-s mentre a la mare li serà rebutjat . Hi ha aquí per part de Hélène una evident jerarquització sexuada de les cultures que es tradueix per l'abandó de l'idioma català. En efecte, com decidir de deixar de banda una llengua quan hom té la sort de poder-la aprendre a casa mateix i sense esforços ? Postulo que només la violència original de la injustícia feta a les dones i el subsegüent traumatisme pot arrossegar els individus a considerar l'abandó de la cultura maternal, aquí catalana. En efecte lluitar per guardar una relació amb la llengua catalana significaria potenciar l'expressió de la cultura materna cosa que equivaldria a reconèixer a la mare el seu poder d'expressió com a individua política! Recordem aquí que els homes catalanoparlants han tramès en majoritat la seva llengua a la segona generació.

La discriminació es recolza aquí també, com era el cas per Gisèle i Annie, sobre una transgressió de gènere que permet a Hélène tractar la mare com si fos minora. Sota capa de discriminació diglòssica s'expressa aquí la discriminació genèrica : mentre Hélène 'ajuda' la mare a deixar de banda les seves llengua i cultura, es distancia d'una banda de la violència original reproduint-la alhora – és el mateix paradox que funda la discriminació – i de l'altre del sentiment essencialista molt culpabilitzant i concomitent del procés d'assimilació de l'equació entre cultura catalana i cultura de dona.

Hélène és una autodidacta que té molts mèrits. La configuració de la seva vida professional hauria pogut ser totalment diferent en el sentit que no ha tingut la possibilitat de

fer cap estudis havent nascut al si d'una família rural de condició molt modest i dona que ha de dedicar-se al seu futur rol de mare a la llar, l'opressió estant no específica al medi socioeconòmic però al sistema patriarcal com ho ha palesat la teòrica Christine Delphy a la seva obra *l'ennemi principal*. Ara bé és exactament el que farà Hélène en un primer temps com ho veurem més endavant.

Si als centres urbans la pertinença al mateix grup social - els exiliats republicans – mou una forta exigència de realització social i motiva sovint la creació d'associacions identitàries culturals alhora que una voluntat d'apropiació de la 'cultura d'arribada' - en l'ocurrència la francesa –, el fenomen invers es produeix al camp en el sentit que cal, abans de tot, no fer-se veure. Hi ha aquí un imperatiu d'integració, com ja l'hem vist amb la mare de Annie. La trajectòria professional de Hélène és en aquest sentit remarkable ja que res no la predestinava a aquest èxit social. M'apren com va començar a treballar molt d'hora com a secretària en una clínica després d'haver aconseguit el CAP.

- « R : *et toi tu as reçu quelque chose de culturel de ton père?*

- H : *Ha non, ça non, ça non. Mais mon père j'ai toujours senti que c'était pas le monde extérieur qui le dérangeait. [...] il a beaucoup travaillé, parce qu'il en avait la force mais après c'était [...] ce qu'il pensait qui était mieux pour lui, [...] il suivait un idéal.*

- R : *ton père a tenu à ce que tu fasses des études ou il en laissait la responsabilité à ta mère?*

- H : *oui oui, non mais j'ai fait ostéopathie très tard*

- R : *ce n'est pas ton métier premier ?*

- H : *moi je suis arrivée en ostéopathie à 46 ans, [...] avant j'étais secrétaire dans une clinique [...] j'avais eu mon CAP. »*

Aviat es casarà amb un explotant agrícola i reproduirà el model familiar. Em narra les seves condicions de vida de família fidels a les construccions sexuals proposant a l'esposa la subordinació al marit, amb, a la clau, la doble jornada de treball. « *Et après je me suis mariée avec un exploitant agricole, je l'ai suivi une année à Angers et deux ans au Pays Basque. Et après j'ai eu trois enfants, ça m'a permis de l'aider sur l'exploitation, on faisait des fruits, et d'élever mes enfants tout en travaillant [...]. »*

Hélène em confiarà que assumia les responsabilitats de tesorera i realitzava totes les tasques administratives a més d'ajudar a les activitats típicament agrícoles. Actuava doncs de cap d'explotació. Tanmateix no tenia cap estatut sinó el de 'esposa de..'. Al moment del divorci no tindrà cap recurs per fer valer els seus drets sobre la propietat i haurà de marxar sense res !

Si, per les causes que hem desenvolupat i analitzat més a dalt, la transmissió de la llengua no s'ha pogut realitzar, en canvi Hélène ha rebut el doto de saber fer molt bona cuina i és potser l'únic testimoni de transmissió conservat amb la cultura catalana, sense dubte perquè considerat aquest no perillós ja que típicament femení. La transmissió passa doncs per les dones i és de caràcter intergeneracional com transgeneracional.

Reproduueixo les paraules de Remedios : « *Des fois le dimanche on fait la paëlla [...] Hélène elle la fait bonne aussi, et moi aussi. [...] elle a appris à la maison parce que tout le monde la faisait, ma grand-mère, ma tante[...].* »

Si no es pot parlar aquí de transmissió política stricto sensu ja que fortament tabuada tan pel silenci del pare que pel trauma de la mare, en canvi sí que hi ha transmissió del sentit polític, la qual és de filiació paternal. « *Souvent ma mère a dit 'on est des exilés à cause de la politique' alors fait exprès moi je ne fais pas de politique, et mes frères ne font pas de politique et ma mère encore moins* » « *Et mon père : '[...] quand même écoute les informations !' qu'y disait à ma mère, 'écoute, j'en ai rien à faire !', mais tu vois c'était un blocage tandis que [...] moi j'aime bien écouter les informations et j'aimais bien parce qu'une fois par semaine [...] mon père il me faisait le récapitulatif de tout ce qui s'était passé, il était cultivé, il était cultivé parce qu'il écoutait son poste, pas que l'Espagne il écoutait, et mon frère, [...] le plus jeune il disait 'mon dieu, tant que papa il lira le journal, il parlera de politique et il écouterà.. ça c'est bon signe'.* »

Hélène em narrarà com la mare mai no s'adaptarà a la vida rural a França.

- « *Elle s'est jamais adaptée*

- *R : et qu'est-ce que c'est qu'elle regrettait alors ?*

- *H : eh bé ma mère, le catalan, parce que là-bas elle laissait toute sa famille, [...], bon sa mère était déjà morte mais il y avait la tante, les tantes encore, les cousins et tout ça, et sa sœur, elles s'entendaient pas à merveille mais c'était l'ambiance, alors ma mère qui était coquette parce qu'à Barcelone même avec ses petits moyens.. mais elle était coquette, et [...] quand elle est arrivée à Négrepelisse c'était la campagne, en pleine campagne ! »*

Hélène em confiarà que si les relacions amb la família eren difícils de viure pel pare, en canvi ella ha guardat un lligam amb els seus cosins. « *Mais en même temps [...] moi je dis tant mieux qu'il soit parti d'un côté parce que bon moi si tu veux je suis française avec des racines espagnoles mais bon, je pourrais être n'importe quoi, mais je me dis on a coupé, mon père avait coupé [...] avec les liens familiaux, tu sais ce qu'on transporte des vécus, des non dits, des machins, qu'est-ce que c'est lourd, et là moi il m'a toujours semblé que lui mon père avait coupé, parce que mon père il en parlait avec l'oncle d'Espagne, ils en parlaient [...]*

j'ai une cousine en Espagne avec qui je m'entends très très bien.. un cousin décédé à 44 ans »

És interessant notar que la primogènita d'Hélène, G..., es casarà amb el fill d'un republicà castellà i d'una republicana catalana, reproduint la mateixa barreja de cultura que en el casament dels seus avis maternals.

He tingut l'ocasió d'encontrar-la amb la seva petita filla de 4 anys (la néta d'Hélène, la quarta generació) el dia de l'entrevista de Remedios i li vaig demanar si la nena parlava el català amb la seva altra àvia catalana. Em va respondre que no puix que l'avi parlava castellà.

- « *R : [...] elle est catalane et elle parle en castillan l'autre mamie et pourquoi ?*

- *H : parce que le mari est castillan.*

- *G : enfin...c'est vrai qu'ils se parlent en castillan, plus que...quand on va chez sa famille là [...] par contre ils parlent tous catalan »*

Acabarem el retrat sobre aquesta constatació que aquí també doncs el català, llengua de l'àvia, no serà tramès a la generació següent. Hauria estat interessant saber, si havia estat el contrari i que fos l'avi el que parlés el català, si l'idioma s'hauria tramès a l'altra generació. Això ens hauria permès comprovar si el fet de viure en un medi rural configura diferentment les modalitats de transmissió d'una llengua ' masculina' en situació diglòssica. En tot cas el camp és obert a les recerques futures sobre la qüestió.

6- Síntesi

Acabem de fer els retrats analítics de les dotze protagonistes.

Amb l'objectiu de visibilitzar les dones hem doncs provat de palesar, amb aquests retrats d'exiliades, els referents identitaris, els elements sexuals de les trajectòries educatives i professionals, els rols « específicament » femenins del Gènere com la transmissió i la socialització, però també l'engatjament polític i/o cultural, els efectes de la discriminació de Gènere i les estratègies transgressives de les dones de la primera i segona generacions de l'exili republicà.

Es tracta ara intentar una síntesi de les dades recollides, en altres termes de saber si hem pogut, o no, respondre a les qüestions que ens hem posat al marc d'aquest treball de recerca.

6.1.- La identitat

La identitat a través de la llengua

Com ja l'hem palesat exposant els nostres objectius de recerca, abans de saber on situar aquestes dones catalanes en l'exili republicà i palesar el rol que van jugar, se posa la qüestió prèvia de llur identitat. Amb aquesta finalitat hem proposat al capítol de la problemàtica unes definicions històriques sobre la noció d'identitat social, de pertinença a

una mateixa comunitat (Tucídides, Isòcrata, Charlon, Zimmerman) i, seguint, hem postulat que les exiliades formaven un grup social a les característiques intrínseques.

Finalment, hem pogut, o no, comprovar, com n'havíem fet la hipòtesi, que existeixen elements comuns a les dones exiliades ?

El moment ha vingut d'extreure les conclusions de les dades recollides i d'intentar respondre a aquesta qüestió.

La llengua, un combat per la identitat política ?

L'anàlisi ha confirmat que l'exili és una experiència sexuada i específica en el sentit que interroga la identitat cultural i política de les persones posant la relació a la llengua al centre de la problemàtica.

Dels discursos de les entrevistades de la primera i segona generacions són sortits uns xifres i uns elements que acabem de veure a través dels retrats i que ens caldrà provar ara d'analitzar ¹⁸⁰:

- En tots els casos de casaments catalano-catalans la llengua catalana s'ha tramesa de la primera a la segona generació.
- De les 6 dones exiliades de la primera generació, 2/6 trametran la llengua catalana que és també la del marit, 1/6 fracassarà en l'intent de transmissió de la llengua catalana als fill-e-s (Remedios a Hélène i els dos germans).
- Dels 5 homes exiliats de la primera generació, 5/5 trametran la seva llengua : 2/6 el català, 3/3 el castellà, 1/6 fracassarà en l'intent de transmissió de la llengua catalana al fill (el pare de Gisèle).
- Quan el català és només la llengua de la mare mai no serà tramès. És només quan el català és la llengua del pare que serà tramès a la segona generació.
- De les 6 dones de la segona generació, 6/6 no trametran la llengua catalana.

Aquests xifres si no poden pretendre òbviament a l'universalitat quant a les pràctiques lingüístiques de l'exili republicà, i que el camp de les recerques es queda obert a estadístiques exhaustives relatives a la qüestió, tanmateix permeten d'afirmar que les pràctiques lingüístiques són fortament sexuades. La conclusió s'imposa : les exiliades no trameten la seva llengua en canvi sí que els exiliats.

¹⁸⁰ Veure en annex el quadre que repren les dades relatives a les llengües i a la transmissió.

La situació de la llengua catalana al detriment de la llengua dels estats : triglòssia o discriminació genèrica ?

En aquest estadi de la recerca ens cal intentar donar una explicació a aquests elements. La primera constatació sobre les pràctiques lingüístiques de les exiliades és la manifestació d'una 'mobilitat lingüística'. Aquest fenomen fa referència al fet que només les dones abandonaran les llengües originals per apoderar-se de la nova llengua mentre els homes guardaran la relació amb les llengües originals i les trametran a la segona generació.

Quines són les causes d'aquestes actituds ? Com es pot explicar aquest fenomen ?

Hem plantejat, al capítol sobre la problemàtica, una hipòtesi de treball segons la qual la qüestió triglòssica posada des de l'enfocament del gènere podia visibilitzar altres causes al fenomen de la mobilitat lingüística de les dones que el paper de socialització habitualment assumit per les dones en l'exili o l'imperatiu de la integració.

En efecte, l'idioma català, en situació triglòssica per definició, tanmateix es queda a l'exili la llengua vehicular familiar i es tramet a la segona generació quan és de filiació paternal. Aquest fet revela que al marc del nostre estudi el fenomen triglòssic no és indistingible de la dimensió genèrica. Perquè doncs les dones deixen de banda la seva llengua ? La resposta s'imposa : perquè no és seva.

Ens cal doncs demanar en què i intentar respondre a la qüestió, cosa que farem posant en relleu dos elements : primerament les conclusions de la nostra anàlisi, i segonament una interpretació personal d'aquestes dades recolzant-se sobre els treballs de sociolingüística de L.J.Calvet :

D'una banda, doncs, i com ja l'hem palesat en els retrats, si pels homes exiliats del nostre estudi les llengües catalana i castellana només han perdut, al pas de la frontera, llur dimensió de llengua nacional, i no llur dimensió política al sentit estès, és a dir que ambdues es queden, en l'exili, el mitjà pel qual expressen la seva pertinença a una comunitat política (en la qual hom és actor, en temps conflictius com no conflictius, vençuts o vencedors) si bé viuen a l'estranger, en canvi, per les dones la llengua ni té cap poder de representació política a l'estat espanyol com tampoc a l'estat francès.

De l'altra, reprendrem aquí les conclusions dels nombrosos treballs sociolingüístics de Louis-Jean Calvet¹⁸¹ palesant que qualsevol idioma és polític per definició i pensem pertinent la transposició genèrica que situarà les dones com a colonitzades que no tenen els mateixos drets polítics que els homes en el sistema de gènere, aquest estat de fet

¹⁸¹ Calvet, Louis-Jean, *Linguistique et colonialisme*, 2002.

arrossegant a unes pràctiques lingüístiques sexuades que són a la vegada la mateixa manifestació de les discriminacions del sistema patriarcal però que corresponen també a estratègies transgenèriques mogudes per al percaç d'una identitat política que els és denegada a l'estat espanyol.

Mentre els homes han de trametre, a través de la llengua, aquesta simbòlica del poder polític que si no fos el cas, podria commoure perillosament les bases de la identitat masculina, les dones han d'intentar, si més no simbòlicament ja que de fet és un cimbell, apropiar-se una nacionalitat, una identitat política.

Acabem de veure que :

- El fenomen triglòssic no és indistingible de la dimensió genèrica i consta de les discriminacions específiques al gènere.
- La mobilitat lingüística és una característica de la discriminació genèrica.

Aquests dos elements són constitutius de les característiques socials del grup estudiat en la dimensió diacrònica, és a dir de les dues generacions estudiades (o tres si incloem els elements relatius a la generació 1885-1905) i participen de la de la seva identitat.

La identitat a través de les tradicions culinàries

Com ja l'hem palesat al capítol de la problemàtica les pràctiques culinàries són culturalment i històricament definides com una activitat femenina i assumides per les dones al si del casament.

Hem també posat en relleu per l'anàlisi dels discursos de les entrevistades que hi va haver efectivament, per part de la societat espanyola dels inicis del segle XX, una voluntat de construcció d'una cultura femenina, materna, no intel·lectual per definició i que la societat espanyola de l'època, (com també la francesa) són fidels al model sexual de la divisió dels rols fent de les pràctiques culinàries, entre altres tasques domèstiques, una activitat intrínseca a la natura femenina.

Lúcia parla del símbol de la mare nodridora. « *La cuina també per mi és molt important [...] amb la cuina també es troba l'ànima d'un lloc. [...] cuinar m'agrada sí, però no m'agradaria tenir un restaurant. Cuinar per a set, vuit, hasta nou persones.. De jove més : hasta quinze, com que ya som molts a casa, però ara set, vuit, nou, sí... Però à une grande échelle, com diuen aquí, no, això em faria fàstic d'estar massa nombrosos de cuina [...] mère nourricière ! (riures) »*

Rosa es comprometrà en la professió de la restauració amb el seu segon marit. La reflexió del seu primer amo mostra com la cuina era assimilada, als inicis del segle XX, a una activitat unilateralment femenina : « *mira, has de sapiguer que les dones només s'han de cuidar de fer la cuina, dels homes i dels fills i que la política és pels homes i no per les dones* »

Dolors transmetrà també als seus infants la cuina tradicional catalana. Fins i tot quan hom parla en francès en la família, la truita s'estarà per tothom el terme per designar l'omelette.

Si Remedios no ha pogut trametre la llengua catalana en canvi sí que la cuina. El fet de viure al medi rural accentua la divisió sexuada dels rols.

- « *La paëlla [...] Hélène elle la fait bonne aussi, et moi aussi.*
- *R : vous lui avez appris ?*
- *RE : ah sí, elle a appris à la maison parce que tout le monde la faisait, ma grand-mère, ma tante* »

Per Hermínia el vincle amb la Catalunya es tradueix en les tradicions culinàries. A l'entorn dels rapassos es reforça 'l'esperit familiar' segons els seus propis termes. Hi ha aquí una transmissió transgeneracional, d'àvia maternal a nét. Hélène ha rebut, doncs, el doto de saber fer molt bona cuina i és potser l'únic testimoni de transmissió conservat amb la cultura catalana de la seva mare, sense dubte perquè considerat aquest no perillós ja que típicament femení.

L'anàlisi dels discursos de les entrevistades posa en relleu que totes les dones de la primera generació assumeixen les activitats culinàries.

Intergeneracional

Com hi haurà aculturació de les tradicions culinàries en l'exili, hi haurà també de vegades, i sobretot a la segona generació, flexibilitat de la divisió dels rols sexuals. En el casament de Caroline és el marit que cuina, i un dels dos fills d'Hermínia cuinarà també, si bé en grans ocasions. « *L'escalivada mon fils, l'architecte, il a appris à la faire, regarde-le là avec le tablier, il fait l'escalivada à la belle fille [...] comme il l'a eu de ma mère et tout ça, des poivrons, des aubergines, des tomates, de tout* »

En el cas de Placer hi ha també aculturació de les tradicions culinàries : « *ma mère, comme elle travaillait, gardait des enfants, faisait des ménages, donc [...] a aussi pratiqué des cuisines qu'on lui demandait de faire, il y a eu des petites introductions, petit à petit des mélanges, une espèce de cocktail, je sais pas, il y a eu des cuisines un peu variées qui sont*

*arrivées puis bon il y avait le catalan, il y avait le castillan, on faisait aussi bien du 'cocido'...[.]
.. el turrón par exemple, c'était 'pas de Noël sans turrón'. »*

Per la mare i la tia de Marie-Louise hi ha una consciència de l'assimilació entre pobretat i tasques domèstiques, altrament dit del perill del 'síndrome de la criada' reservat a les dones de condició modesta i Marie-Louise serà dispensada de tota tasca manual i de la cuina. La cultura catalana passarà per altres canals. « *Ces deux femmes me gâtaient, ne voulaient à aucun prix que je travaille, je ne faisais rien de mes mains, je ne lavais pas une assiette, je ne balayais pas, je ne faisais rien, je passais ma vie à lire.* »

Per Annie, el turró de Nadal del fadrí de la seva mare simbolitza la pertinença amb la cultura catalana. « *Je t'ai parlé de ce rituel, de son parrain qui envoyait chaque année le turrón pour Noël [...] donc je savais qu'il y avait un lien avec la famille là-bas.* »

La mare de Gisèle, fins i tot és alsaciana i cuina cols, aprendrà plats catalans com ara l'escudella, l'escalivada de pebrots i trametrà una tradició barrejada d'ambdues cultures. « *Bon elle avait appris quelques plats, [...] le pot-au-feu [...] les poivrons frits [...] oui il y avait quand même...mais bon elle faisait aussi beaucoup sa cuisine alsacienne tu sais, et la [...] choucroutte etc (riures) C'était très mélangé. Au niveau de la nourriture il y avait pas ...mais bon on avait des trucs comme ça, du genre : se frotter du pain avec de l'huile d'olive et de l'ail, ça c'était bien mon père qui nous l'avait amené tu vois (riures) le pa amb tomaquet on se le faisait je peux te dire.* »

Acabem de veure que :

- La transmissió de les tradicions culinàries és intergeneracional i/o transgeneracional i passa, majoritàriament per les dones.
- Les pràctiques culinàries són assumides diàriament per les dones mentre els homes cuinen excepcionalment, « pels esdeveniments importants » en una simbòlica ritualitzada i jerarquitzada.

Concloem que l'assimilació ideològica discriminatòria entre pràctiques culinàries i cultura femenina és vigent tan a l'estat espanyol com al francès i concerneix les generacions del 1885-1905 i del 1918-1938, mentre observem una flexibilitat dels rols sexuals a la segona generació.

Les trajectòries educatives i professionals de la generació dels 1885/1905

Com ja l'hem palesat més a dalt la construcció identitària del grup estudiat consta de l'estudi de les trajectòries educatives i professionals dels pares (o avis) en el sentit que representen un heretatge cultural, simbòlic, ideològic, reivindicat o no, per les protagonistes.

Recordem els elements relatius tan a les trajectòries femenines com masculines, sortits dels discursos de les entrevistades i que reagrupen les exiliades.

Primerament el nostre estudi de la trajectòria educativa de la generació dels anys 1885/1905, ha permès posar en relleu que no hi ha cap dissimetria entre la del pare i la de la mare de les protagonistes de la primera generació. En efecte cap d'ell-e-s no estudiaran més enllà dels 12-14 anys.

Segonament els discursos han posat en relleu que la trajectòria professional presenta elements de diferenciació importants a causa de la conformitat de les llars al model sexual de l'època confortant la dicotomia entre les esferes pública i privada i la segregació laboral.

Tercerament si bé els pares no tenen més diplomes que les mares, aconseguiran una 'plaça en la societat', és a dir que tindran una professió remunerada possibilitant-los una autonomia. És el cas del pare de Rosa, barber i llibreter, del de Josefina, tècnic d'una fàbrica de teixits, del de Dolors, director de l'empresa d'electricitat de Berga, del de Remedios i de Llúcia, ambdós ebenistes, del d'Hermínia, pagès.

Les mares, per part seva, no tenint dret a cap autonomia, no exerciran en general cap professió.

Les nostres recerques confirmen la presència d'una discriminació genèrica i el fet doncs que si de vegades les mares (dones de la generació 1885/1905) han treballat, ni se podran guanyar la vida. Aquest fos el cas de les mares de totes les protagonistes de la primera generació.

Cal recordar que si la República del 31 ha donat a les dones en edat d'estudiar la possibilitat de passar el batxillerat (coneixem el cas de dues dones batxillerades que tenen un lligam amb les entrevistades : la germana gran de Dolors i la tia d'Annie). Tanmateix el diploma no ofereix del tot una autonomia, la segregació laboral, de la qual parla Amèlia García Checa, corresponent a una doble discriminació : l'impediment de l'accés als càrrecs de responsabilitat i un salari de misèria a causa de la noció de 'salari d'apunt' reservant als únics homes la remuneració decent de llur treball.

Acabem de veure que :

- La majoritat de les dones de la generació nascuda entre 1885-1905 a l'estat espanyol pertanyen a llars el nivell econòmic de les quals és molt modest i les condicions de vida molt dures.

- No hi ha cap dissimetria de les trajectòries educatives sexuades per la generació dels anys 1885-1905.
- L'extrema pobretat de les llars invisibilitza a l'Estat espanyol les discriminacions de gènere.
- A l'estat espanyol el Gènere ha impedit les dones de la generació nascuda entre 1885 i 1905 d'accedir a una professió remunerada.
- Hi ha, a l'estat francès una dissimetria de les trajectòries professionals sexuades per la generació dels anys 1885-1905 originada per les discriminacions del sistema de gènere.

Si el primer punt no és pertinent per intentar palesar les característiques identitàries del grup estudiat, les dones exiliades, ja que la pobretat de les llars i l'impediment de l'accés als estudis concerneix tan els homes (d'un mateix medi social) que les dones de la generació nascuda entre 1885 i 1905, en canvi té el mèrit de situar l'experiència de les dones com pertanyent a la història plural i de visibilitzar els punts d'articulació de les discriminacions del sistema de gènere.

La pertinència de l'anàlisi sexuada es confirma doncs i ens permet concloure que la discriminació de gènere és un element constitutiu de la identitat social del grup de les exiliades en el sentit que és una experiència comuna a totes les dones de la primera i segona generacions.

La Retirada o el pas tardiu de la frontera : una experiència sexuada

Les entrevistes han palesat que el pas de la frontera és una experiència sexuada. Els discursos han permès posar en relleu dades que participen de la identitat col·lectiva del grup estudiat. Ens proposem de reproduir breument aquí aquests elements.

Rosa tenia 21 anys quan va passar la frontera amb la mare, el pare i el germà el 29/1/1939. El pare morirà tres mesos més tard mentre Rosa i la mare viuran nou mesos a Brulon (Sarta) i després es retrobaran, el 1940, al camp d'Argelers i hi passaran un any.

Josefina en tenia 15 quan la passarà a Sant Llorenç de Cerdà el 7/2/1939 amb els pares i els seus dos germans i mentre el pare i el germà gran aniran a parar als camps de Sant Cebrià i d'Agde, ella, la mare i el germà petit seran dirigits cap a Altariba (Alta Garonna). S'hi quedaran un any.

Hermínia tenia 12 anys quan travessarà la frontera el 6/2/1939 amb la mare i el germà pel Portús, a peu, mentre el pare s'haurà de quedar a Figueres amb el parc mòbil de

Tordera. Tanmateix el pare s'exiliarà i passarà pels camps d'Argelers, Sant Cebrià, el Barcarès, i finalment Bram. Mentrestant Hermínia, la mare i el germà s'estaran nou mesos al departament de l'Alta Marna.

Llúcia tenia 8 anys quan va passar la frontera clandestinament a l'abril del 1946 amb la germana i el germà gran, tots sols amb una guia i la seva filla per Prats de Motlló, mentre la mare la passaria al mes de maig del mateix any. El pare s'havia exiliat el 1939 i havia passat pels camps de concentració mentre la mare i els infants s'havien quedat sota el franquisme fins al 1946.

Dolors en tenia 12 quan va passar la frontera clandestinament amb la mare, per la muntanya, amb un guia a Les Illes el 1947. El seu pare s'havia exiliat el 1939 i havia arribat als camps d'Argelers i de Sant Cebrià on passaria molt de temps. Va morir d'hora, a 54 anys. Mentrestant la mare es queda a Catalunya amb els quatre fills i viurà sota el franquisme fins al 1947. A partir del 1939 (un cop el pare a l'exili) i fins al 1947, data del casament seu, la germana gran de Dolors, la primogènita, batxillerada sota la República, jugarà per la família un rol primordial, el de 'principal proveïdora de recursos' fins i tot molt mal pagada perquè dona.

Remedios tenia 29 anys quan va arribar a França el 1948 després d'haver intentat dues vegades sense èxit passar la frontera el 1940. Finalment ho aconseguirà ja que el marit, que s'havia exiliat el 1939, n'ha fet la demanda.

Acabem de veure que :

- La frontera, espai polític, enterina l'estatut de minora de les dones : no poden passar la frontera sinò acompanyades d'un home o per la voluntat d'un home, sinò ho han de fer clandestinament.
- Existeix doncs una polisèmia de la noció de clandestinitat característica de la dimensió sexuada : les dones no poden passar la frontera per dues causes diferenciades : perquè són republicanes i perquè són dones.

Les trajectòries educatives i professionals de les dones de la primera generació (nascuda entre 1918 i 1938)

Per poder retratar aquest exili republicà femení hem cercat a saber si el fet d'arribar a l'adolescència a França ha estat un factor d'afavoriment de la integració de les exiliades i més precisament si els-hi ha possibilitat l'accés als estudis i a una professió oferint-los una autonomia.

Heus ací les dades sexuades sortides de les entrevistes, és a dir que reproduïm tot seguit tan els elements relatius a la trajectòria dels germans i dels marits que els de les mateixes protagonistes per a una més gran claredat de la nostra anàlisi sexuada.

Els 5/6 de dones de la generació 1918-1938 no tindran la possibilitat de fer estudis més enllà dels 12 anys (Remedios, Dolors, Josefina) o fins als 14, 15 anys al màxim (Rosa, Hermínia, Llúcia¹⁸²), Remedios haurà de saber conduir el cavall des dels 9 anys per anar a cercar la seva mare al mercat.

Rosa no tindrà cap diploma educatiu i actuarà de sastressa per un salari de misèria ; el seu marit aconseguirà els diplomes de sastre, de professor d'anglès, de professor de francès.

Josefina no tindrà cap diploma educatiu i actuarà en una botiga de llegums al si de l'*empresa familiar* ; el seu marit tampoc no farà cap estudis però esdevindrà director de Propim.

Dolors serà impedida de fer estudis més enllà del Certificat d'Estudis i esdevindrà mare a la llar ; el seu marit, sense haver fet tampoc cap estudis aconseguirà esdevenir assegurances ; el germà de Dolors farà estudis de biologia i esdevindrà quadre en una lleteria.

Llúcia aconseguirà el BEPC comercial i actuarà de comptable; dels dos germans de Llúcia l'ú farà estudis d'arquitectura i l'altre d'escenografia urbana. Ambdós aconseguiran la professió per la qual havien fet estudis, mentre la germana gran farà un taller d'aprenentatge de costura i esdevindrà modista.

Remedios actuarà de pagesa alhora que criarà els tres fills ; el marit de Remedios havia actuat de pagès i guardià civil a Espanya i actuarà de pagès a França.

Hermínia ni tindrà la possibilitat de passar el Certificat d'Estudis i actuarà tota la seva vida per salaris de misèria o benevolment ; el seu germà passarà el BEPC i el concurs de controlador dels PTT que aconseguirà ; el seu marit estudiarà a Espanya fins als 15 anys. Un cop a França farà un estatge com a paleta a prop de Tolosa, obtindrà el diploma i s'instal·larà com a treballador independent i artesà.

Acabem de veure que :

¹⁸² No prendrem aquí en compte el fet que Llúcia hagi fet estudis superiors ja que s'ha fet molt més tard i gràcies a una força moral excepcional que li permetrà moure l'energia necessària per circumvenir el sistema de gènere i 'ganyar' la seva autonomia.

- Hi ha, a l'estat francès una dissimetria de les trajectòries educatives i professionals sexuades per la primera generació d'exiliades (1918-1938) originada per les discriminacions del sistema de gènere.
- El millorament del nivell de vida dels exiliats visibilitza, a l'estat francès, les discriminacions genèriques respecte a les dones.

L'exili, una sort per les dones ?

Es tracta ara de verificar si la dimensió sexuada de l'anàlisi de les trajectòries educatives i professionals confirma o no, pel que fa a les dones de les generacions 1885-1905 i 1918/1938, la pertinència històrica del fenomen del desclassament social del qual s'ha parlat molt pels refugiats republicans espanyols. Merament dit, si l'experiència de l'exili ha canviat, o no, les condicions laborals de les dones exiliades, el sistema de gènere estant comú a ambdós estats, espanyol i francès.

Reprendrem aquí els elements, ja palesats en els retrats, que posaran en relleu que per les dones de la generació dels anys 1885-1905 ni tampoc per les de la primera generació entrevistades al marc del nostre estudi, l'experiència de l'exili no ha canviat gaire les seves condicions laborals.

La mare de Dolors, per exemple, que s'havia quedat a Espanya fins al 1947, i que, a causa del sistema econòmic-social espanyol de l'època basat sobre el salari de l'home 'principal proveïdor de recursos', havia hagut d'actuar de criada per un salari derisori, no veurà la seva situació canviar a l'Estat francès un cop exiliada. Seguirà fent feina a França mateix..per guanyar també una misèria com ho diu Dolors : « *alors qu'est-ce-qu'il faut faire une femme qui ne sait pas parler français, qui arrive comme ça ?.. des ménages.* »

La mare de Rosa actuava de modista a Espanya per un salari d'apunt i actuarà de modista a l'estat francès per un salari d'apunt.

La mare d'Hermínia era empresària a Mataró i remunerada pel seu treball. Al camp serà sobreexplotada pel compte de '*l'empresa familiar*' i no remunerada. A l'estat francès, pel seu estatut de 'dona a la llar' no tindrà cap autonomia.

La mare de Marie-Louise feia feina a Espanya i seguirà fent el mateix a França : « *elle était exploitée dans le travail, elle était femme de ménage, je l'ai vue porter des sacs de charbon, sur deux étages, qui pesaient 80 kilos, sur son dos.* »

Serà el mateix per totes les dones de la generació dels 1885-1905 com també per les dones de la primera generació.

Recordem, com ja l'hem vist al capítol sobre la problemàtica, que si la discriminació dels salaris masculins i femenins és entredita per la constitució francesa des del 1946, les discriminacions salarials segueixen encara avui sent d'actualitat¹⁸³.

Acabem de veure que el fenomen del desclassament social patit pels republicans espanyols en l'exili no té cap pertinència històrica al marc del nostre estudi sexual, pel que fa a la generació nascuda entre 1885-1905 i a la primera generació d'exiliades (1918-1938) : 6/6 dones de la generació 1885-1905 no veuran la seva situació canviar a França ; 6/6 dones de la generació 1918-1938 no tindran cap autonomia i quan treballaran serà per un salari de misèria.

Les trajectòries educatives i professionals de les dones de la segona generació

Acabem de palesar que les dones de la generació dels anys 1885/1905 i les de la primera generació han patit a l'Estat espanyol discriminacions de gènere que han induït un impediment d'accés als estudis, a una professió i a l'autonomia.

Ens cal ara verificar si el fenomen té un caràcter diacrònic, o no, és a dir si segueix sent vigent per les dones de la segona generació, filles d'exiliades ?

Les entrevistes han palesat que sobre les dones de la segona generació :

- 4/6 de les protagonistes (Gisèle, Annie, Caroline, Placer) tindran la possibilitat de fer estudis superiors.
- 1/6 (Marie-Louise) només anirà fins al BEPC (comercial).
- 1/6 (Hélène) aconseguirà el CAP de secretària.

És cert que, com ja hem vist més a dalt, la pobretat és un factor d'afavoriment de les discriminacions respecte a les dones, i el fet que Marie-Louise i Llàcia (recordem que l'hem classificat en la primera generació perquè ha viscut vuit anys sota el franquisme) hagin nascut el 1938, fa que no poden aprofitar els mateixos beneficis proporcionats per una integració ja confirmada (com serà el cas només deu anys més tard per Annie i Gisèle i, a fortiori, per totes les altres nascudes més tard). Ambdues tindran el seu BEPC comercial als anys 1953. Ambdues eren pressentides per esdevenir secretàries, l'altre ofici 'típicament femení' que assenyala un nivell d'estudi més elevat que el de 'la modista' i que gaudeix d'un cert prestigi en la categoria 'oficis per a dones' com m'ho confiarà Marie-Louise : « *mes*

¹⁸³ Els xifres INSEE del 2004 fan estat d'una discriminació de 16,50% entre els salaris masculins i femenins a l'àmbit públic i de 24% en el privat. Citat en Amnesty International, *Les violences...*, 2006.

études se terminent avec un prix d'excellence, et donc mon professeur principal qui s'appelait Mme F., dont le mari [...] travaillait à la Boule de Ranguel, [...] voulait que je rentre comme secrétaire de son mari, y a pas meilleure place que celle-là, c'était une filière de secrétaire de direction, parce que j'apprenais pour être secrétaire en fait. »

Nàixer al medi rural, com fos el cas d'Hélène, és també un factor afavorint les discriminacions genèriques.

Gisèle, Annie, Placer esdevindran catedràtiques, respectivament de Ciències de la Terra, de sociologia i de castellà. Carolina es dedicarà al teatre després del seu Doctorat de Lletres.

Marie-Louise esdevindrà periodista literària i acabarà editorialista política i Hélène exercirà d'osteòpata.

Acabem de veure que :

- 4/6 de les dones exiliades de la segona generació accedeixen als estudis superiors i a professions en relació amb els estudis.
- 2/6 de les dones exiliades de la segona generació gaudiran d'una autonomia combatent el sistema de gènere, situació que no era imaginable per les dones de les dues generacions anteriors.
- La dimensió diacrònica de l'estudi palesa una evolució positiva quant als drets i a l'autonomia de les dones.

6.2- El fet identitari

L'herència política o cultural : la primera generació

Es tracta ara de palesar primerament si hi ha hagut, o no, transmissió de l'heretatge polític i/o cultural de la generació dels 1885-1905 a la nostra primera generació (1918-1938) i segonament de conèixer els termes d'aquesta transmissió, és a dir que assajarem palesar si hi ha hagut reivindicació, abandó, tabú, o apropiació de l'herència política i/o cultural d'origen.

Heus ací els elements dels discursos.

Rosa reivindica l'herència ideològica i política del pare anarquista per la seva pertinença a les JJLL i pel seu engatjament futur a SIA. Però hi ha, per part seva, un rebuig del cultural identitari percebut com un estrenyiment.

El pare de Josefina era, més que republicà, catalanista. El combat de Josefina és un combat identitari cultural que passa per la filiació del pare i que es tradueix per un engatjament en la Llar de Germanor Catalana, associació de la qual el pare n'és un dels fundadors. *« Mon père finalement sa lutte c'était de se sentir catalan, [...] il était républicain, mais plus que de gauche c'était sentir-se català. Era catalanista. La seva lluita era el catalanisme. [...] il n'était pas anti espanyol, mais comme moi je ne me sens pas du tout anti espagnole mais je veux quand-même qu'on me reconnaisse comme catalane parce que c'est une autre personnalité. »*

Pel que fa a l'herència ideològica i política Dolors reivindica la triple filiació maternal, fraternal i paternal. En efecte la mare i les dues germanes grans donaran a Dolors tots els elements per a construir el propi jutjament polític recolzant-se sobre alts valors democràtics, mentre Dolors reivindica la filiació paternal pel que fa a l'exercici polític que representa el dret de vot. El pare de Dolors no va ser engatjat en un partit però era republicà de sensibilitat. Tampoc no va militar al si de qualsevol associació cultural en l'exili. En canvi, és per l'intermediari del germà que Dolors participarà un temps a les activitats culturals de la Llar de Germanor Catalana. *« Mes sœurs [...] m'ont beaucoup raconté l'histoire de papa, [...] je savais le pourquoi on souffrait, [...] ce n'était pas un vice familial la misère il y avait des causes [...] ma soeur aînée était très pédagogue... [...] parce que [...], être fille d'un républicain c'était être moins que rien » « Mon père [...] ce qui le choquait énormément c'est que les français n'allaient pas voter, il y avait peu de participation au moment du vote, [...] c'est pour ça que moi je ne rate jamais une élection moi il faut que j'aille voter, mes enfants ils ont ça aussi, on participe à la démocratie. »*

Els pares de Llúcia eren de l'ERC. No hi ha aquí una reivindicació particular de la herència política com tampoc cultural, però, al més aviat, hi haurà apropiació futura per part de Llúcia de la doble cultura paternal. Tanmateix Llúcia reivindica la seva força moral com a herència maternal però a la vegada l'interpreta com una transmissió al contingut simbòlic feminista: cal lluitar per escapar del 'síndrome de la modista', única alternativa del sistema patriarcal de l'època de la seva mare. *« De la meva mare tinc una força de caràcter a revendre i sort que ho tinc sinó confeccionaria ! »*

El pare de Remedios, republicà, va morir quan tenia 4 anys en condicions no aclarides i, la seva mort va significar un tabú de tot el que podia ser considerat pertanyent de prop o de lluny a la política, el qual tabú serà tramès a les generacions futures.

El pare d'Hermínia era del Sindicat de Rabassaires. Ella reivindica la filiació política pels pares també. Si ella va ser l'únic membre engatjat de la família, tothom, el pare com la mare, va actuar com a resistent : « *toute petite j'ai appris à aimer la République* »

Acabem de veure que :

- Existeix una reivindicació o una apropiació de la filiació política i/o cultural per part de les dones exiliades de la primera generació.
- 3/6 de les protagonistes (Rosa ; Dolors ; Hermínia) reivindiquen la filiació política
- 2/6 de les protagonistes (Josefina ; Dolors) reivindiquen la filiació cultural
- En 2/6 casos (Remedios ; Llúcia) l'heretatge polític ha estat tabuat i ha configurat l'absència de transmissió política a la segona generació.
- En 1/6 (Llúcia) hi ha una apropiació de la doble cultura dels pares.

L'herència política o cultural : la segona generació

L'estudi intergeneracional ens ha permès palesar la natura i els termes de la transmissió política i/o cultural. Però heus ací, al més aviat, els elements recollits en els discursos de les entrevistades.

Gisèle reivindica l'herència ideològica i política del pare anarquista pel seu militantisme antifascista i altermodialista. Per la seva experiència com a escriptora reivindica també la transmissió paternal.

Annie s'apropiarà la cultura catalana maternal com també la cultura occitana del pare. « *Ça a été des circonstances, des opportunités qui font que je me suis approprié [...] cette histoire, la langue et puis...bon c'est vrai que [...] j'ai toujours été attirée par la Catalogne quand-même.* » D'altra banda Annie reivindica la filiació política pel pare i per la mare.

Placer té una forta reivindicació respecte a la cultura castellana i cenetista.

Si Caroline se sent francesa, tanmateix reivindica altament la doble pertinença cultural catalano-francesa. Si la filiació política es fa generalment i majoritàriament pel pare, Caroline reivindica aquí l'herència ideològica per la mare.

Les activitats teatrals professionals de Caroline, si no s'inscriuen en la reivindicació identitària, en canvi són l'expressió d'una herència política al sentit estès que es tramet per les activitats de creativitat. La transmissió es fa aquí en l'esfera pública com és el cas per Rosa i és de caràcter intergeneracional com també transgeneracional.

Hélène confirmarà la transmissió de la sola cultura castellana. La transmissió política és aquí fortament tabuada tan pel silenci del pare que pel trauma de la mare cosa que

originarà per part d'Hélène una voluntat d'apropiació de la mateixa història paternal malgrat que hagi sigut fortament tabuada..

Marie-Louise reivindicarà fortament la seva doble pertinença cultural i el triple arrelament lingüístic, havent descobert la llengua catalana comuna a la mare i a la tia. Hi haurà doncs, per part de Marie-Louise, una apropiació tardiva d'ambdues llengües maternals, la catalana i la castellana. Reivindica la filiació política com un heretatge familiar : són afrancesados.

Acabem de veure que :

- Existeix una reivindicació o una apropiació de la herència política i/o cultural per part de les dones de la segona generació.
- 5/6 de les protagonistes (Gisèle ; Annie ; Marie-Louise ; Caroline ; Placer) reivindiquen la filiació política
- 2/6 de les protagonistes (Placer ; Hélène) reivindiquen la filiació cultural castellana
- 1/6 de les protagonistes (Caroline) reivindica la filiació cultural catalana
- En 3/6 dels casos (Gisèle ; Annie ; Marie-Louise) hi ha una apropiació de la doble cultura dels pares.
- En 1/6 dels casos (Hélène) l'heretatge polític ha estat tabuat.

El malestar o la doble identitat cultural, social, política

Sentir-se 'ni d'aquí ni d'allà' és el cas de totes les dones de la primera generació i seguirà a la segona. Aquest sentiment és un element específic a la construcció identitària de les dones exiliades de la primera com de la segona generacions ja que, com l'hem vist més a dalt, és arrelat en les discriminacions de gènere. Es tradueix per un dolor del qual hem palesat la dimensió tabuada.

Acabem de veure qu'existeix una especificitat genèrica del sentiment de l'exili : el dolor tabuat ocasionat per la reproducció de les discriminacions de gènere a l'Estat francès.

La naturalització

Cal prendre aquí també en compte la naturalització en el sentit que és referenciada a la nacionalitat, noció política que, com ja l'hem palesat més a dalt, és indistingible de la discriminació genèrica respecte a les dones. S'ha doncs de prendre en compte com un element específic de la identitat del grup de les dones exiliades, palesat per la dimensió sexuada de l'anàlisi. Reproduïm el testimoni d'Annie : *« si j'avais pu prendre la double nationalité, comme les espagnols ont la possibilité de le faire, je l'aurais fait, mais comme je*

suis fille d'un père français, c'est par la maman, on y revient, sinon je l'aurais prise [...] tous les gens qui ont une filiation par la mère ils n'existent pas, ils ne peuvent pas prendre la double nationalité. [...], tu vois, c'est encore un effet de la discrimination entre les hommes et les femmes. »

Acabem de veure que la naturalització, acte genèric, és inscrit en les discriminacions respecte a les dones.

6.3- Les discriminacions

Com ja l'hem palesat més a dalt, l'anàlisi sexuada de les trajectòries educatives i professionals ha posat en relleu la presència d'una opressió respecte a les dones, si bé amb graons diferents sobre l'escala de les discriminacions. Totes les dones de la generació 1910/1925 han patit del sistema de gènere i han estat :

- Impossibilitats d'exercir una professió altra que empresària, criada, secretària, obrera agrícola, modista, sastressa (activitats definides com no reservades als homes).
- Impossibilitats de fer estudis superiors.
- Impossibilitats de ser remunerades correctament pel seu treball.
- Invisibilitzades al si de la família (el seu treball pertany a la família i no és remunerat)
- Invisibilitzades a l'espai públic (entredites d'anar als ateneus ; als cafés ; absència d'autonomia)
- Invisibilitzades per la historiografia (és per les revistes feministes a partir dels anys 70 que podem fer una lectura sexuada dels esdeveniments)
- Invisibilitzades lingüísticament (l'universal masculí no és del tot pertinent puix que indueix nombroses i diverses errades tan sintàctiques que gramaticals)
- Impossibilitats d'exercici polític (no són elegibles ; entredites del dret de vot fins a la República del 1931 a Espanya, fins el 1944 a França)

Totes les dones de la segona generació pateixen el sistema de gènere i són :

- Invisibilitzades per la historiografia
- Invisibilitzades lingüísticament
- Invisibilitzades al si de la família
- Discriminades en els estudis
- Discriminades al si del treball (diferència de salaris homes/dones ; noció persistent de treball femení, fenomen del plafó de vidre, precariat, atur)

- Discriminades políticament (fenomen del plafó de vidre)

6.4- Els rols sexuals

La transmissió de la memòria republicana

L'objectiu d'aquest treball de recerca residia en interrogar els termes de la memòria republicana, en la seva dimensió diacrònica, per saber si és 'plural', és a dir si reflecteix una realitat històrica sexualada.

Recordem d'una banda que, com ja l'hem vist als capítols sobre la problemàtica i la metodologia, els treballs de recerca històrica sobre la memòria republicana pronen l'existència d'una memòria col·lectiva declinant-se en múltiples memòries: 'la memòria oficial' (Frank Robert), 'la memòria pública', 'la memòria nacional', etc...i de l'altre que hem postulat l'existència d'una memòria silenciada, inconsistent i comuna a les exiliades.

La recerca s'ha revelat molt pertinent i, per l'anàlisi dels termes de la transmissió intergeneracional i transgeneracional, podem afirmar que si la memòria republicana és per definició ideològica i política, és també a la vegada genèrica.

Si aquest treball no pot pretendre a l'exhaustivitat per causa dels mateixos límits d'aquestes primeres investigacions circumscrites a la primera i segona generacions d'exiliades, tanmateix cal prendre aquí tota la mesura del caràcter recurrent de les dades recollides quant a la problemàtica del gènere.

Reprenem breument els elements sortits de les entrevistes i comuns a totes les exiliades que permeten parlar aquí de memòria col·lectiva.

La memòria simbòlica traumàtica

En primer lloc l'anàlisi dels discursos respecte als termes de la transmissió han confirmat la hipòtesi segons la qual pel trauma de la guerra, tramès per les dones, s'expressa alhora el contingut simbòlic del trauma tabú de la discriminació patida i compartida per les dones.

En segon lloc hem posat en relleu a través dels retrats que el trauma s'inscriu en una horizontalitat (passa per les dones d'una mateixa generació) com en una verticalitat (heretatge intergeneracional i/o transgeneracional).

En tercer lloc hem comprovat amb els relats de vida de les dotze exiliades que el sentiment de l'exili i l'experiència de l'exili republicà, per definició polític, exacerba el dolor per les dones de no tenir accés a una identitat política sinó per transgressió genèrica.

En quart lloc la por en temps de guerra, sentiment específic de la dona que espera el marit, el germà, el fill, etc., engendra traumatismes subterranis transgeneracionals.

En cinquè lloc hem palesat que com en qualsevol transmissió traumàtica els objectes (més especialment aquí les llengua i cultura catalanes) no han estat, o parcialment, transmesos.

En sisè lloc hem posat en relleu que el dolor sentit és, de vegada, un dolor 'de ressó' que pren acte del sacrifici de la mare i de la impotència de cara a les discriminacions encara avui vigents, sentiment més agut com més arrelat en el tabú envoltant tota qüestió relativa a les dones.

Una memòria mítica, totèmica, negacionista

Quant a la transmissió de les discriminacions, dels discursos en resulta que l'esquema de reproducció és sempre el mateix.

D'una banda les dones mai no prenen la mesura del caràcter no egalitari del sistema de gènere ja que això suposaria posar en qüestió la figura mitificada del pare, base de la societat patriarcal de l'època. És a dir que els caldria reconèixer que només el pare hauria pogut pagar-los els estudis ...i que no l'ha fet !

D'altra banda, la invisibilització de la discriminació tan per la societat de l'època, que per les exigències de confortació de la memòria col·lectiva i històrica de l'exili republicà – causa que impedeix d'identificar-la com a tal - no n'exclou la repetició ans al contrari al més aviat l'afavoreix.

Una memòria transgressiva genèrica

Ara bé, com ja l'hem palesat en l'anàlisi dels retrats, si ni es poden qüestionar els pares com tampoc la societat sobre les causes i les raons de l'existència de la discriminació, consegüentment, i al revés, tampoc no es poden qüestionar els processos assegurant-li una perenitat.

Hem doncs demostrat a la vegada la presència d'un mecanisme psicosimbòlic autodefensiu traduïnt-se per una transgressió de gènere no exempta de violència simbòlica consistint en la interiorització de la pàtria potestat ans també, i sobretot, que aquest

esmunyiment identitari transgenèric originava i assegurava la transmissió de les discriminacions.

Heus ací en primera instància algunes de les característiques d'aquesta memòria sortides dels discursos de les exiliades.

Aquesta memòria col·lectiva és :

- genèrica : és discriminatòria respecte a les dones
- transgressiva : reproduïx i trameta les discriminacions de gènere
- negacionista, oblidadora : invisibilitza les dones,
- tabuada : els seus termes són no interrogables,
- mítica i totèmica per la qual s'expressa la supremacia de la identitat masculina,
- traumàtica : el trauma tabuat de les discriminacions passa pel trauma de la guerra i el de l'exili,
- subterrània : transmissió psíquica inconscient del sentit de la situació (qualsevol discriminació sempre ha de ser combatuda), del doble trauma (guerra ; discriminacions genèriques).
- jeràrquica i essencialista (oposició home/cultura i dona/natura; equació cultura catalana/cultura materna)

El compromís

Si les dones són discriminades, tanmateix es comprometan en la lluita contra el fascisme. El seu engatjament estudiat en la dimensió diacrònica revesteix un aspecte multiforme (associacionisme ; transmissió de la memòria republicana [en l'esfera privada com en l'esfera pública] ; Resistència)

La primera generació

Recordem breument els elements recollits en els discursos de les entrevistades.

- Existeix un engatjament polític i/o cultural de les dones exiliades de la primera generació : 6/6 dones es comprometan.
- 2/6 de les protagonistes (Rosa ; Hermínia) es comprometan en la lluita contra l'ideologia fascista. Rosa lluitarà al si de les JJLL, de la SIA (va-i-ven entre França i Espanya per ajudar a treure presos de les presons franquistes). Combat per a la salvaguarda de la memòria republicana (debats públics i privats ; protagonisme en documentaris [Mujeres en pie de Guerra de Suzana Koska] , llibres [Antonina Rodrigo] ; participació en conferències a l'Institut Cervantès ; posada a disposició de

documents d'arxius personals [Fons Rosa Laviña] a l'Arxiu Municipal de Palafrugell). S'inscriu també en un combat humanitari i de solidaritat (Acolliment d'una 'nena del franquisme'; Visita dels malalts durant la guerra; enfermera al camp d'Argelers; membre d'Amnesty Internacional). Hermínia es comprometrà en la Resistència francesa com a agent d'enllaços al si del grup dels guerrillers espanyols de les FFI durant la contesa dels anys 39-45. Combat per a la salvaguarda de la memòria republicana (testimonis; protagonisme en documentaris, llibres, diaris; commemoracions militars com a porta-bandera; animacions en les escoles i a casa seva). S'inscriu també en un combat humanitari i de solidaritat (Visita dels malalts durant i després de la guerra; enfermera voluntària durant anys al seu poble d'Arièja)

- 3/6 de les protagonistes (Josefina; Dolors; Llúcia) es comprometen en un combat cultural (Llar de Germanor Catalana; Casal Català). Josefina i Dolors es comprometen tan en un combat identitari catalanista al si de la Llar de Germanor Catalana com en un deure de memòria respecte a les generacions futures al si de la família. Llúcia escriu regularment al butlletí del Casal Català i lliuta pel multiculturalisme.
- 5/6 de les protagonistes (Rosa; Josefina; Dolors; Remedios; Hermínia) reivindiquen l'engatjament per a la salvaguarda de la memòria republicana. Malgrat el tabú de la transmissió política i cultural, Remedios narrarà a la seva filla el que sap de la història del pare.
- 2/6 de les protagonistes (Llúcia; Remedios) no es comprometen en cap combat polític.
- 1/6 de les protagonistes (Remedios) no es comprometrà en cap combat ni polític com tampoc cultural. Tanmateix trametrà a les generacions futures el lligam amb la cultura catalano-castellana d'origen per l'art de la cuina. Una de les seves nétes es casarà amb un castellà de mare catalana i de pare castellà reproduint la història dels seus avis maternals.
- 1/6 de les protagonistes (Llúcia) es comprometrà en un combat personal contra el sistema de gènere (estudis superiors de català, de castellà, cursos d'estiu de Prades).

Les dones de la segona generació

- Existeix un engatjament polític i/o cultural de les dones de la segona generació: 6/6 dones es comprometen.

- 6/6 de les protagonistes es comprometran en el combat per a la salvaguarda de la memòria republicana. Gisèle té múltiples projectes i activitats associatius [Radio Campus ; llibre per a ocis ; traducció del seu llibre 'la lettre oubliée' en català] que tenen tots com a objectiu la transmissió de la memòria republicana. Annie té el projecte de treballar sobre les dones republicanes. Placer és, de per la seva professió, al cor de la memòria republicana anarquista, és responsable dels arxius de l'Ateneu espanyol de Tolosa. Hélène té el desig de conèixer la història dels republicans per contar-la als seus infants i fer perdurar-la. Ha vingut amb mi al col.loqui del febrer del 2005 i a l'exposició sobre els republicans espanyols a Moissac. Caroline va protagonitzar una emissió divulgada a TV3 al mes de febrer del 2005, el tema de la qual era l'exili republicà. Ha tramès a la seva primogènita una consciència política ideològicament dedicada, segons ella, a la herència republicana. Però tramet també els valors democràtics en l'esfèria pública, al si del seu treball de pedagoga durant els tallers creatius. Marie-Louise també a través de l'ofici d'editorialista fa un treball de recuperació de la memòria republicana. Ha escrit l'article *Las olvidadas* de l'obra editada pel Consell Regional *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées*.
- 2/6 de les protagonistes (Marie-Louise ; Hélène) es comprometran en un combat personal contra el sistema de gènere (amb una formació educativa minimal aconseguiran esdevenir respectivament editorialista i osteòpata).
- 1/6 de les protagonistes (Annie) lluitarà sobre un pla professional contra el sistema de gènere (catedràtica de sociologia a l'UTM i cercadora al CNRS sobre la problemàtica 'dones'). El seu combat feminista és multiforma (conferències ; escrits en revistes i diaris ; emissions de ràdio, televisió ; col.loquis).
- 4/6 de les protagonistes (Gisèle ; Annie ; Marie-Louise ; Caroline) es comprometran en un combat polític contra les ideologies fascisants. Gisèle és militant a Ras-Le-Front. Annie ha estat consellera municipal a Couflens [09] sobre el llistat de la Unió de l'Esquerra l'any 89 i ha format part de la llista Motivé-e-s del 2001). Ha protagonitzat la comissió per la igualtat entre ambdós sexes al si del mateix moviment i ha participat i animat moltes taules rodones sobre temes recurrents com ara : els valors de democràcia, la ciutadania, la igualtat, la immigració, el multiculturalisme. El seu combat s'inscriu en el combat contra les ideologies totalitàries. Marie-Louise per la seva professió s'inscriu en el multiculturalisme (taules rodones ; conferències ; articles). El seu engatjament polític és, sense equívoca, esquerrà. El combat de Caroline es fa al si de la seva professió. Considera la creació

teatral com un compromís altament cívic, polític al sentit antic del terme, un espai de reflexió i de treball col·lectius a l'entorn de l'exercici del lligam polític i social.

La 'socialització'

Recordem dos elements. Primerament que el rol de socialització assumit per les dones és definit pel contacte amb l'espai públic, les transaccions administratives (cf. germana del marit de Josefina, la mare de Placer). El rol de mediatriu (anar a encontrar els, les, mestre-sse-s dels infants, les instàncies administratives, guardar el lligam entre els membres de la família [Dolors], ajudar a resoldre problemes relacionals tan en l'espai familiar que professional, etc..) és un rol fortament sexual.

Segonament que si la socialització és un conjunt d'actuacions consistint en la integració d'un o d'uns individus en una societat qualsevol, i que l'infant ha d'interioritzar « els codis simbòlics que han de constituir-lo com subjecte, i com subjecte social »¹⁸⁴ la socialització al risc de l'anàlisi sexualitzada consisteix en una legitimació d'un sistema polític patriarcal i dels subsegüents mecanismes de construcció genèrica articulant-se a les discriminacions socials, polítiques culturals i simbòliques.

Els discursos han confirmat la construcció fortament sexualitzada i discriminatòria respecte a les dones. Ja hem palesat llargament la construcció discriminatòria dels sexes socials.

Només notarem que el paper de la 'socialització', assumit per les mateixes dones, és la base del sistema de gènere. Consisteix ni més ni menys en l'aprenentatge de les discriminacions i a considerar-los normals. Es tracta de fet de fer passar el rol d'auxiliar, rol social construït, per una qualitat natural femenina. El mecanisme és tan inscrit culturalment en els esperits que caldrà molt de temps per deconstruir l'alienació tan masculina que femenina.

Acabem de veure que la 'socialització' és l'aprenentatge de l'alienació genèrica.

6.5.- Conclusions

El moment de concloure ja és arribat.

¹⁸⁴ *Dictionnaire de sociologie*, Le Robert Seuil, 1999.

Hem procurat, amb aquest treball, de reflexionar sobre la construcció identitària de les dones catalanes en la memòria republicana i hem escollit de fer-ho diacrònicament cosa que ens ha permès palesar els mecanismes de reproducció de les discriminacions respecte a les dones tan a l'Estat espanyol com al francès i relativament a l'exili republicà espanyol.

Les investigacions sobre la qüestió no són exhaurides i és un eufemisme.

La tria personal de circumscriure la recerca a l'exili femení català es va revelar molt interessant des del punt de vista de l'estudi de la transmissió de la llengua però també de la identitat catalana. Nogensmenys hem tingut l'ocasió d'encontrar molta gent republicana exiliada no preocupada pel quadre 'catalanista' de la nostra recerca. És doncs evident que tot un treball de recolliment d'aquesta font oral, d'aquest 'verb femení' encara s'ha de realitzar. Moltes dones conscients de la importància del seu testimoni esperen per participar a la recuperació de la memòria republicana. Moltes dones pateixen encara avui el sistema de gènere i en gosen parlar. Algunes tímidament, d'altres denunciant-lo. Totes voldrien trobar-se'n deslliurades. Hi ha urgència d'una resposta positiva a la demanda de Corbin de treballs universitaris dedicats a la construcció de cronologies al femení com també hi ha urgència d'un treball de deconstrucció historiogràfica previ a l'adveniment d'una societat a les ambicions igualitàries.

Més a prop del nostre subjecte seria interessant seguir l'estudi des de l'enfocament d'aquesta problemàtica del gènere i entrevistar la tercera i la quarta generacions, cosa que, com ja l'hem dit, no va ser possible per qüestió de temps al marc d'aquesta tesina. La creuada dels discursos de les dones en el camp intergeneracional i transgeneracional permetria en efecte un eixamplament de les perspectives històriques en termes sexuals.

La porta es queda doncs oberta a investigacions futures. Esperem que aquest modest treball hagi pogut donar ànims a investigacions futures per a la visibilització de les dones en la Història.

Geneviève Fraisse¹⁸⁵ només fa deu anys palesava tot el treball que s'ha encara de realitzar en termes de relacions de sexe : « il fallut pendant des années rendre visibles les femmes dans l'histoire, puis dans un deuxième temps démontrer que l'histoire est sexuée. Dans les deux cas la dimension du conflit entre les sexes s'impose à l'analyse sans que cette dernière devienne pour autant misérabiliste. Mais la pression est forte de ne pas vouloir voir. Une nouvelle façon de nier la sexualité de l'histoire apparaît aujourd'hui alors que l'oubli tente de faire place à la mémoire : se détourner de la réalité d'oppression et d'inégalité

¹⁸⁵ Clio n3, Histoire, Femmes et Sociétés, *Métiers Corporations Syndicalismes*, coord. Michelle Zancarini-Fournel, Toulouse, PUM, 1996, p.260-261.

des femmes.[..] L'important, tel est mon choix épistémologique, est de créer un espace d'intelligibilité et d'intelligence pour penser ce délicat objet d'histoire qu'est la relation entre les sexes, amour et guerre, malentendus et violences. C'est pourquoi l'humeur n'y suffit pas et la patience dans la recherche des enjeux des uns et des autres est nécessaire. »

Acabarem dient que tenim consciència que hi ha treballs de recerca d'esperit més lleuger que no pas el que tenen sota els ulls. Tanmateix si tracta d'una problemàtica dolorosa i d'actualitat s'inscriu definitivament en l'esperança i en la fe en la humanitat i en les seves aspiracions les més elevades. Totes les dones que he tingut la sort de conèixer m'han permès de creure-hi. Encara mercès a cadascuna.

7- Bibliografia

I . Lectures indispensables

1. Arxius

- *Butlletí del Casal Català de Tolosa del Llenguadoc*, 1963. Consultable a la biblioteca del Casal català, 7 carrer dels Novars, 31300 Tolosa.

- *Butlletí de la Colonia Catalana de Toulouse*, 1931, 1-3, ADHG, Toulouse.

2. Treballs universitaris

- Entre els nombrosos treballs, n'hem escollit tres, que ens semblen imprescindibles, però, existeix una llista conseqüent dels estudis universitaris que tracten del subjecte en el llibre d'Àlícia Alted i Lucienne Domergue amb el seu lloc de dipòsit a la UTM : Lucienne Domergue (éd.) *L'exil républicain espagnol à Toulouse 1939-1999*, Col. Hespérides, PUM, 1999

1985- Archet, Marlène, *Le théâtre à toulouse dans le milieu de l'émigration espagnole (1945-1960)*, UTM, 124p. Nota : consultable a la biblioteca del departament hispànic : Tesina 1262.

1993- Cazabon, Marie-Pierre, *Rôle et fonction des « Casals Catalans » dans l'exil des Républicains espagnols ; exemple : Le Casal Català de Toulouse*, UTM, DEA, dir. Lucienne Domergue, 218p. Nota : consultable a la biblioteca del departament hispànic : DEA 90.

1994- Bueno Villagrasa, David, *La mémoire des anarchistes espagnols réfugiés à Toulouse et dans le Midi Toulousain de 1945 à nos jours*, Tesina, dir. Amalric i Laborie, Tolosa, UTM, 119p. Nota : consultable sigui a la biblioteca del dept d'història, H 5 MM 345, sigui a la biblioteca del dept hispànic, 1809.

1996- Dard, Séverine, *Le mouvement féministe en Espagne : le cas de la Catalogne, 1965-1982*, UTM, DEA dir. Amalric i Amrane. Nota : consultable a la Maison de la Recherche, Dpt Simone-Sagesse.

3. Bibliografia

Com ho hem precisat en la introducció, classificarem els llibres, primerament, segons un ordre pertinent d'interès, i, en segon lloc, respectarem un ordenament cronològic, el qual serà sempre subjectat al primer.

1999- Domergue, Lucienne, *L'exil républicain espagnol à Toulouse 1939-1999*, Toulouse, PUM. Nota : exhaurit, consultable a la biblioteca municipal 'St Cyprien' a Tolosa.

1999- Dreyfus-Armand, Geneviève, *L'exil des républicains espagnols en France*, Paris, Albin Michel, 471p.

1999- Termes, Josep, *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil (1868-1939)*, Barcelona, Edicions 62, 'Història de Catalunya', Volum 6, 449p..

2000- Borja de Riquer i Joan B. Culla, *El Franquisme i la transició democràtica (1939-1988)*, Barcelona, Edicions 62, 'Història de Catalunya', Volum 7, 471p.

2002- Jornet, Josep, *Artistes de l'exil*, Toulouse, Lapilli Films, 115p.

2003- Alted, Alicia, *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, Madrid, UNED ediciones, 370p.

2004- Caucanas, Sylvie i Jean Sagnes, *Les français et la guerre d'Espagne : Actes du colloque de Perpignan*, Perpignan, PUP, Col. Études, 437p.

2004- Grando, René, Jacques Queralt i Xavier Febrés, *Camps du mépris*, Perpignan, Trabucaire, 192p. Nota : La 1ra edició va sortir sota el títol '*Vous avez la mémoire courte*' el 1981.

2004- *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées : exil, histoire et mémoire*, Toulouse, PUM, 335p.

2004- Tapia, Henri, *L'œil de l'exil : Photographies de Enrique Tapia Jimenez*, Toulouse, Privat, 131p.

II. Bibliografia sobre la qüestió de Gènere i la història de les dones

Heus ací unes obres que puguin ajudar a fer-se una idea del concepte de Gènere. Óbviament la llista no és exhaustiva i la recerca sobre la qüestió sent més que mai d'actualitat no s'ha de dir que floreixen les reflexions, els assaigs i altres escrits de cercador-e-s. Segueixen grans clàssics ans també obres més modestes que aporten una llum singular

del rol de les dones durant la guerra, com ara el testimoni de la Senyora Amrane relatiu a la guerra d'Algèria.

1976- De Beauvoir, Simone, *Le deuxième sexe*, Paris, Gallimard, Tome I, p.408, et II, p.663.

1977- Albistur, Maïté i Armogathe, Daniel, *Histoire du féminisme français du Moyen-Age à nos jours*, Paris, Editions des femmes, 1977, 508p.

1977- Woolf, Virginia, *Trois guinées*, Paris, Des femmes, 332p. Primera edició a Londres, 1938.

1978- Capmany, Maria Aurèlia, Oranich, Magda, Anna Balletbò, i al., *Dona i societat a la Catalunya actual*, Barcelona, Ed. 62, Llibres a l'abast ; 140, 231p.

1993- Picq, Françoise, *Libération des femmes : Les années-Mouvement*, Paris, Seuil.

1994- Amrane- Minne, Djamila-Danièle, *Des femmes dans la guerre d'Algérie*, Paris, Karthala, 218p.

1995- Thébaud, Françoise, *Histoire, Femmes et Sociétés : Résistances et libérations: France 1940-1945*, Toulouse, PUM, Clio, n. 1, 331p.

1996- Thébaud, Françoise, *Histoire, Femmes et Sociétés : Métiers Corporations Syndicalismes*, Toulouse, PUM, Clio, n. 3, pp.251-261.

1998- Bourdieu, Pierre, *La domination masculine*, Paris, Seuil, 142p.

1998- Delphy, Christine, *l'ennemi principal 1 économie politique du patriarcat*, Paris, Syllepse, 293p.

1998- Seager, Joni, *Atlas des femmes dans le monde*, Paris, Autrement, col. Atlas/Monde, 127p.

1999- Nash, Mary, *Rojas les mujeres republicanas en la Guerra Civil*, Madrid, Taurus, 349p.

2000- Battagliola, Françoise, *Histoire du travail des femmes*, Paris, La découverte (Repères ; 284), p.122.

2000- Knibiehler, Yvonne, *Histoire des mères et de la maternité en Occident*, Paris, PUF, QSJ 3539.

2000- Niedzwiecki, Patricia, *Le langage au féminin*, Paris, Castells ed, 189p.

2001- Baudino, Claudie, *Politique de la langue et différence sexuelle la politisation des noms de métier*, Paris, l'Harmattan, 403p.

2001- Bard, Christine, *Les femmes dans la société française au 20e siècle*, Paris, Armand Colin, 285p.

2001- Delphy, Christine, *L'ennemi principal. 2 Penser le genre*, Paris, Syllepse, 389p.

2002- Duby, Georges et Michèle Perrot, *Histoire des femmes en occident : Le XX siècle*, Paris, Perrin/Plon, volum 5, 891p.

2003- Le Quentrec, Yannick i Annie Rieu, *Femmes : engagements publics et vie privée*, Paris, Syllepse.

2003- Nasreen, Taslima, *Femmes Poèmes d'amour et de combat*, Paris, Libro.

2004- Fijalkow, Jacques, *Les femmes dans les années quarante : Juives, et non-juives, souffrances et résistance*, 2n col.loqui de Lacaune 20-21 setembre 2003, Paris, Ed. de Paris, 246p.

2006- Amnesty International, *Les violences faites aux femmes, une affaire d'État*, Autrement, Paris, col. « mutations », n.241, 202p.

III Lectures annexes

Per entendre el procés de l'exili, és important conèixer, com ho dèiem en la introducció, els mecanimes polítics, socials, militars i religiosos que van afaïonar la història de Catalunya dins l'Espanya, i arrossegar a l'èxode republicà arreu del món. Proposem, tot seguit, una bibliografia annexa sobre la guerra, el polític, el militar, i el religiós que pot ajudar a fer-se una idea del tema.

1975- Massot i Muntaner, Josep, *L'església catalana al segle XX*, Barcelona, Curial, col. Biblioteca de cultura catalana, 221p.

1993- Angoustures, Aline, *Histoire de l'Espagne au XXe Siècle*, Paris, Complexe, 370p.

1999- Papy, Michel, *Les espagnols et la guerre civile*, Biarritz, atlantica, 411p.

2000- Alba, Víctor, *Histoire du P.O.U.M.*, Paris, Ivrea, 415p.

2001- Paz, Abel, *Barcelone 1936*, Quimperlé, La Digitale, 254p.

2001- Sans Sicart, Joan, *Comissari de xoc*, Lleida, Pagès Editors, 247p.

2002- Calvet, Louis-Jean, *Linguistique et colonialisme*, Paris, Payot.

2002- Solano, Wilebaldo, *Le POUM : Révolution dans la guerre d'Espagne*, Paris, Syllepse, 366p.

2002- Vilar, Pierre, *La guerre d'Espagne*, Paris, PUF, QSJ 2338.

2003- Brusco, Ramon, *Les milícies antifeixistes i l'exèrcit popular a Catalunya*, Lleida, El Jonc, 162p.

2003- Fontaine, François, *La guerre d'Espagne un déluge de feu et d'images*, Paris, BDIC-Berg International, 254p.

2003- Kaminsky, Haans-Erich, *Ceux de Barcelone*, Paris, Allia, 188p.

2003- Martínez-Vasseur, Pilar, *L'armée espagnole (XIX et XXe siècles)*, Paris, Ellipses, Col. Les essentiels de civilisation espagnole, 255p.

2003- Montagut, Lluís, *J'étais deuxième classe dans l'armée républicaine espagnole 1936-1945*, Paris, La Découverte, 384p.

2003- Serrano i Blanquer, David, *Les dones als camps nazis*, Barcelona, Pòrtic, Panorama ; 33, 185p.

2004- Casassas, Jordi, i Carles Santacana, *Le nacionalisme catalan*, Paris, Ellipses, Col. Les essentiels de civilisation espagnole, 206 p.

2005- Duarte, Àngel, *Història del Republicanisme a Catalunya*, Lleida, Pagès Editors, 286p.

2005- Canal, Jordi, Anne Charlon, i al., *Les exils catalans en France*, Paris, PUPS, 388p.

Testimonis

Només citarem aquí testimonis relatius a unes experiències femenines o narrats per una dona.

1969- Montseny, Federica, *Passión y muerte de los españoles en Francia*, Toulouse, Espoir.

2000- Bell.lloch i Bell.lloch, Maria, *Records de la meva infància*, Barcelona, Viena, 98p.

2003- Matamala Vershelde, Gisèle, *Cette lettre oubliée récits d'un exil*, Pompertuzat, Les Passés Simples, 126p.

2004- Marin, Progrès, *Dolores*, Portet sur Garonne, Loubatières, 158p.

Metodologia

Enfin, existeixen lectures que poden ajudar a superar les dificultats metodològiques. Les presentem tot seguit.

1981- Bedarida, Catherine, Rioux, Jean-Pierre, Sylvie Schweitzer, i al. , *bulletin de l'Institut d'Histoire du Temps Présent : histoire orale et histoire des femmes*, Paris, CNRS, 88p.

1992- Mazenod, Lucienne i Ghislaine Schoeller, *Dictionnaire des femmes célèbres de tous les temps et de tous les pays*, Paris, Robert Laffont, 932p.

1994- Chaumier, Jacques, *Les techniques documentaires*, Paris, PUF, QSJ 1419.

- 1994- Soulet, Jean-François, *L'histoire immédiate*, Paris, PUF, QSJ 2841.
- 1995- Quivy, Raymond i Luc Van Campenhout, *Manuel de recherche en sciences sociales*, Paris, Dunod, 287p.
- 1997- Calvet, Louis-Jean, *La tradition orale*, Paris, PUF, QSJ 2122.
- 1997- Favier, Jean, *Les archives*, Paris, PUF, QSJ 805.
- 1998- Boix i Fuster, Emili i F.Xavier Vila i Moreno, *Sociolingüística de la llengua catalana*, Barcelona, Ariel Lingüística.
- 1999- Akoun, André i Pierre Ansart, *Dictionnaire de Sociologie*, Paris, Robert/Seuil.
- 2000- Tuson, Jesús, *Diccionari de lingüística*, Barcelona, Vox.
- 2001- Bertaux, Daniel, *Les récits de vie*, Paris, Nathan Université, col.128 , 127p.
- 2001- Ruiz, Francesc, Rosa Sanz i Jordi Solé, *Diccionari de sociolingüística*, Barcelona, EC, col. Diccionaris Temàtics.
- 2002- Alberch i Fugueras, Ramon, *Els arxius, entre la memòria històrica i la societat del coneixement*, Barcelona, ed.UOC, 199p.
- 2002- Dubois, Jean, Mathée Giacomo et al., *Dictionnaire de linguistique*, Paris, Larousse, 514p.
- 2002- D.Robert, André i Annick Bouillaguet, *L'analyse de contenu*, Paris, PUF, QSJ 3271.
- 2003- Thébaud, Françoise, *Écrire l'histoire des femmes*, Lyon, Ens Éditions, 217p.

Filmografia

- 1994- Trempé, Rolande, *Camps de femmes*, realització Claude Aubach, UTM, Le vidéographe.
- 2002- Armengou, Montse, *Els nens perduts del franquisme*, documental, TVC.
- 2003- Dieuzaide, Michel, *Les républicains espagnols dans les Hautes-Pyrénées. De l'exil à l'intégration*, Conseil général des Hautes Pyrénées.
- 2003- Trueba, David, *Soldados de Salamina*, pel·lícula, Espanya. Tirat de la novel·la de Javier Cercas (Actes Sud-Babel)
- 2004- Viala, Neus, *J'en garde la trace, la bataille de l'Ebre*, documental, Cultures et Communications, Pibrac.

Internet

- www.Cervantesvirtual.com/servlet . Diversos extrets del llibre són proposats al portal.

Enllaços Web

- www.catradio.com/realaudio/crenguardia. Sobre el portal de Catalunya Ràdio, es poden escoltar, conduïdes per Enric Calpena i en companyia del professor d'Història Contemporània de la UAB, Oriol Junqueras emissions com ara la del 26/12/2004 amb Enric Pujol que tracta de la guerra civil i de l'exili.

- www.alterites.com . 'connaître et reconnaître la place de l'immigration dans l'histoire de la France'.

- www.historiasiglo20.org/enlaces/cat.htm . Llista de Portals web que s'han de consultar regularment pel que fa a la història contemporània catalana.

- www.cine-resistances.fr

Manifestacions

1994- « *Les républicains espagnols dans le Tarn-et-Garonne* ». Exposition produite par Itinéraires Culturels. Audiovisual de 52 minuts (1994). Producció tècnica: CEMAV (Centro de Medios AudioVisuales). Realització i fotografia : Gilbert A.Rigaud. Editat per la UNED.

2002 José Jornet : documentaire 52 mn. *Le voyage de Joan Jordà*, Catalogne, Espagne, France.

2004-2005- Expositions à Moissac : du 15 novembre 2004 au 15 février 2005. « *Les républicains espagnols dans les Hautes-Pyrénées. De l'exil à l'intégration* ». Exposition prêtée par le Conseil Général des Hautes-Pyrénées.

2005- 9ème Festival International de Films : du 8 de juliol al 17 de juliol del 2005. Tema ' Résistances'. Dimecres 13 : 14h : 'Fent feina' ; 14h30 : 'penser la llibertat' Rosa Massip i Tomàs ; 18h30 conferència-debat « la politique autrement, la politique par les femmes. », amb Marie-Thérèse Martinelli, consellera municipal a Tolosa, Annie Rieu, investigadora al CNRS, sociòloga, Michèle Rivasi, antiga deputada de la Drôme.

8- Annexos

1- Quadre de dades lingüístiques

2- Model de guia d'entrevista utilitzat

3- Guia d'entrevista

8.1- Quadre de dades lingüístiques

Heus ací un quadre representant les dades relatives a les pràctiques lingüístiques del grup estudiat, en les seves dimensions diacrònica i sexuada, que, pel biaix de l'eventual transmissió de la llengua i/o de la cultura d'origen a la segona generació, ens hauria d'ajudar a analitzar els elements del contingut simbòlic de la relació de les dones amb la llengua.

Llegenda :

- **roig** : casos de no transmissió de la llengua qualsevol per les mares.
- **verd** : casos de fracàs de transmissió, és a dir si bé ha existit un esforç en aquest sentit, per part del pare (com per exemple del pare de Gisèle al germà de Gisèle) o de la mare (d'Hélène a Hélène i als seus dos germans).
- **parma** : designa les dones
- **siena** : els homes.
- **Taronja** : els homes no exiliats
- Quan hi ha herència de la doble cultura catalana-castellana, assenyalarem la llengua de la mare de color parma i la llengua del pare de color negre.
- El color verd gris assenyala la gent que no és exiliada.

Primera generació	Amb els pares (1880-1910)	Amb els, les Fill-e-s	Espai públic França
Rosa	Català	francès	francès
Josefina	Català	català	francès
Enric	Català	català	francès
Dolors	Català	català	francès

Joan	Català	català	francès
Llúcia	Català Castellà	francès	francès
Michel	Francès	francès	francès
Remedios	Català	Francès català	francès
Agustí	Castellà	castellà	Castellà francès
Hermínia	Català	francès	francès
Crescencio	Castellà	***	***
Mare de Gisèle	Francès	francès	francès
Pare de Gisèle	Català	francès català	francès
Mare d'Annie	Català	francès	francès
Pare d'Annie	Francès	francès	Francès
Mare de Placer	Català Castellà	francès	francès
Pare de Placer	Castellà	castellà	francès
Mare de Marie-Louise	Català	castellà	francès
Segona generació			
Gisèle	francès	francès	francès
Yann	francès	francès	francès
Annie	francès	***	francès
Jean	francès	***	francès

Caroline	català	francès	francès
Hervé	francès	francès	francès
Placer	castellà	francès	francès
X	francès	francès	francès
Marie-Louise	Francès castellà	***	francès
Hélène	Castellà francès	francès	francès
X	francès	francès	

8.2- Model de guia d'entrevista utilitzat

1- Genealogia

- Com se'n diu ? nom :
 - On ha nascut ?
 - Lloc de vida :
 - Adreça :
 - Pas de la frontera :
 - Nacionalitat :
 - Naturalització francesa :
 - fratria :
 - Casament :
 - Infants :
 - Defunció:
- Cognom :
Quan?

2- Trajectòria

- Estudis :
- Diplomes :
- Objectius professionals :
- Activitats professionals :
 - a Espanya
 - a França
- Activitats de resistent :
- Activitats polítiques :
 - a Espanya
 - a França
- Activitats associatives polítiques :
 - a Espanya
 - a França
- Activitats associatives culturals :
 - a Espanya
 - a França
- Activitats familiars :
- Activitats artístiques :

3- Transmissió i tradicions

- Cuina
- Llengua
- Educació dels infants

4- Relació amb Catalunya

- Allotjament
- Amics
- Hostal
- Allotjament
- Propietat
- Correspondència

amb família

- postal
- electrònica
- telegràfica

amb amics

- postal
- electrònica
- telegràfica

8.3- Guia d'entrevista

Situació civil i família (avis, pares, ties, oncles, cosin-e-s, german-e-s, fill-e-s, nét-e-s)

- Com se'n diu ? nom : Cognom :
- On ha nascut ? Quan ?

Activitat professional

- pare :
- mare :
- germana :
- avi :
- àvia :
- besavi:
- besàvia:
- germà:
- cosina:
- filla:
- fill:

Casament

1) Amb qui s'ha casa-da-t ?

- Com se'n diu ? nom : Cognom :
- On ha nascut ? Quan ?

2) On s'ha casa-da-t ? (a Espanya o a França ?) :

- Quan ? data del casament:
- Ha estat un casament civil o religiós?
- Quin sentit té per vostè el casament ?
- (*si religiós*) Quin sentit té per vostè el fet de fer un casament religiós ?
- No hi ha contradicció per vostè en el fet de casar-se al si de l'església sent republicà-na ?
- (*Per les dones*) Era desig del seu marit, (de la seva esposa) o desig seu?

- Com ha reaccionat el-la sev-a espós-a ?
- (*Per les dones*) Ha guardat el nom seu o ha prè el del marit ?
- Per quin motiu ? (per a la clandestinitat : cognom de resistent diferent del nom civil?)
- Parla català, castellà o francès amb la seva parella ? I per què ?

Infants

- Quina edat tenien al moment de l'exili ?
- Han prè el nom del pare ? Per què ?

Engagement polític a Catalunya

A quina tendència política pertanyia en Espanya ? De quina ciutat, circumscripció ?

Era membre de partits polítics o d'associacions sindicalistes polititzades ?

- AIT (Associació Internacional dels Treballadors)?
- ANC (Aliança Nacional de Catalunya)?
- CNT (Confederació Nacional del Treball)?
- ERC (Esquerra Republicana de Catalunya) ?
- FIJL (Federació Ibèrica de Juventuts Libertàries) ?
- IR (Izquierda Republicana) ?
- JSE (Juventuts Socialistes Espanyoles) ?
- JSU (Juventuts Socialistes Unificades) ?
- MLE (Moviment Libertari Espanyol) ?
- MSC (Moviment Socialista de Catalunya)?
- PCE (Partit Comunista d'Espanya)?
- POUM (Partit Obrer de Unificació Marxista)?
- PSOE (Partit Socialista Obrer Espanyol)?
- PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya)?
- SIA (Solidaritat Internacional Antifascista)?
- UGT (Unió General de Treballadors)?
- UNE (Unió Nacional Espanyola) ?
- Altres?

Activitat militar i política del pare a Espanya

- Gueriller? Guàrdia civil ? Altres ?
- Tenia càrrecs o responsabilitat al si del comú ?

Exili

1) Condicions de la Retirada

2) Arribada a França

- Per on ?
- Com ?
- Edat a l'arribada a França.
- Data d'arribada a França, el mateix que el marit o no ?
- Data d'arribada del marit ?
- Sola o amb família ?
- Els pares, fills, altres membres de la família.

3) Camps ?

- Quin (s) ?
- Durada ?
- El marit : quin ? durada ? sortida ?
 - Data de sortida.
 - Motiu :
 - a) contracte de treball ? durada ? empresa ? CTE ? GTE ? LEGIÓ ?
 - b) relacions amicals ?
 - c) altres motius ?

4) Reagrupament familiar

- Com va passar ?
- Amb quina ajuda (JARE, CREU ROJA, altre) ?
- Quan de temps van durar les formalitats ?

5) Establiment

- Data i lloc o llocs de residència definitius.

Guerra 39-45 i activitat militar i civil a França?

- Ella :
- El seu pare :
- El seu marit :
- Algú de la família :
- Resistència ?

Maquisos

- On
- El(s) qual(s) ?
- Durant?
- Lloc i condicions de vida ?
- Lloc i condicions de vida de la família durant el període?

Retorn a Espanya

- Hi ha membres de la família que han tornat a Espanya ? JARE (Junta d'Ajuda als Republicans Espanyols), SERE (Servei d'Evacuació dels Refugiats Espanyols)?

Va-i-vens a Espanya

- Han fet va i vé a Espanya?
- Qui?
- Com?
- Amb quin mitjà financer?
- Amb quins objectius (família a Espanya, altre)?
- Quant de temps ?
- Quantes vegades?
- Com s'ha fet el retorn a França?
- Quin van ser els seus sentiments del viatge i de retorn a França ?

Integració

1) Trajectòria educativa i professional

- Ha fet estudis ? nivell ? Els, les german-e-s han fet estudis ? nivell ?
- Empresa ?
- Horaris de treball ?
- Pagament ?

2) Associacionisme

- JARE (Junta d'Ajuda als Republicans Espanyols),
- SIA (Societat Internacional antifascista),
- MOI (Mà d'Obra Immigrada), SERE (Servei d'Evacuació dels Refugiats Espanyols)
- CNT
- Casal Català
- Llar de Germanor Catalana

Activitat social i cultural

- Quan va fer-se soci-a del Casal ? o d'una altra entitat ? Amb quin desig, quins objectius?
- Quin sentiment té del seu paper al si de l'entitat ?
- Quant al funcionament de l'associació, sap quants hi ha de socis al Casal ?
- Us coneixeu tots ?
- Quina és la mitjana d'edat?

- Com funciona l'associació?
- Tothom participa a les assemblees generals?
- Quines són les activitats del Casal Català de Tolosa ?
- Què pensa dels cursos de català ?
- Són necessaris ? Per què ?
- Ha fet una conferència al Casal?
 - Quan ?
 - Sobre quin subjecte ?
- Què pensa del projecte de l'edició 'La Memòria Popular' ?
- Ha fet uns articles en el butlletí?
 - Sobre quin subjecte?
 - Quantes vegades ?
- Què pensa del butlletí ?
- Què pensa del lligam entre l'occità i el català ?
- Què pensa de les conferències ?
- Què pensa de la diada del llibre ?
- Pensa escriure un llibre per narrar i testimoniar de la seva experiència ?
 - (*si ja és fet*) De quin tema tracta ? Quines eren les seves motivacions, els seus objectius ?
 - Quan l'ha publicat ?
 - Quina és la llengua usada ? Per què ?
 - Pot dir-me el seu sentiment sobre aquesta experiència? S'aparenta a una creació per vostè?
- Quins són els horaris dels cursos de Sardana ?
 - Què representa la Sardana per vostè ?
 - És assídu-a als cursos ?
 - Què són els Aplecs de Sardana ?
 - Quin és el seu sentiment d'aquesta festa ?
- Quines són les activitats que el més li agraden al si del Casal ?
 - Per què ?
- Quin sentiment té de l'experiència al Casal de Tolosa ? O altres entitats ?
- Quin sentiment té sobre la natura de les relacions amb els altres al si del Casal i quin sentit tenen per vostè?
- Ha creat o forma part d'altres entitats llevat del Casal a Tolosa?
- Vol afegir altra cosa que li sembli important ?

Grup de teatre ?

- Com s'anomena la tropa?
- Des de quants anys existeix ?
- De quants actors consta?
- Hi ha més dones que homes al si de l'agrupació o és el contrari ?

- Com s'anomena el director, la directora ?
- On juguen?
- Els horaris de treball?
- Els objectius ?
- Com funciona el grup ? És una associació a finalitat no lucrativa tipus 1901, o són semi-professionals o professionals ?
- Quins són els espectacles futurs ?
- Els seus reptes ?
- Fan espectacles de coproduccions amb altres grups teatrals ?
- Quina és la llengua parlada al si de l'agrupació?
- Quina és la llengua dels espectacles ? l'occità ? el català ? el castellà ? barrejada ? altra ?
- Són peces de quins autor-es ?
- Els subjectes de les obres són en relació amb la història catalana ? La literatura catalana ? La història costumista i popular ? La història occitana ? La història castellana ? Tracten de subjectes en relació amb altres històries? Quines són ?
- Quin és l'espai geogràfic cobert pels espectacles ?
- Fa torns arreu de França o d'Europa, etc ?
- Cap a quin públic van dirigits els espectacles ?
- Quin sentiment té per vostè l'experiència ?
- Pensa que existeix un lligam entre les seves aspiracions polítiques i la salvaguarda de la cultura catalana ?
- Ha fet l'experiència dels Ateneus ?
 - Què pensa de l'experiència dels Ateneus ?
 - L'assimila a la viscuda al si del Casal o no i per què?

Cursos de cuina catalana ?

- Per què no existeixen ?
- Des de quants anys existeixen ?
- Quant consta d'alumnes ?
- Són homes o dones en majoritat ?
- On tenen lloc els cursos?
- Els horaris ?
- Quina és la llengua parlada durant els cursos?
- Es fan descobertes d'altres cultures culinàries ?

Cursos de música catalana ?

- On es fan els cursos ?
- Quins instruments es pot aprendre ?

- Els horaris ?
- De quants alumnes consten ?
 - Són homes o dones en majoritat ?
 - Els alumnes són catalans, occitans, o es consideren com a tal?
 - N'hi ha que no són ni l'un ni l'altre ?
- Quina és la llengua parlada durant els cursos?
- Com s'anomena el director, la directora ?
 - És català-na o no ?
- Hi ha concerts de sardanes a la fi del trimestre o de l'any?
 - On ?
- Quin sentiment té de jugar música catalana : un enriquiment personal ? El lligam amb la cultura dels avis? Només de caire cultural ? Afectiu ? O una barreja dels dos ? Altre sentiment ?
- Juguen altres músiques que la catalana amb els instruments catalans?
 - En quines circumstàncies ?
 - Concerts occitanistes ?
 - Espectacles teatrals i musicals alhora ?
 - Altres?
- Dates de concerts futurs ?
- Fa torns arreu de França o d'Europa, etc ?
- Cap a quin públic van dirigits els espectacles ?
- Quin sentiment té per vostè l'experiència ?

La Llar de Germanor Catalana

- Ha sentit parlar de la Germanor Catalana ? Què és ? Des de quan existeix ? Quin objectiu té ?
- De quina mena és la col.laboració amb el Casal ?
- Ha participat a programes ?

Activitat política a França

- Des de la seva arribada a França va pertànyer a associacions polítiques franceses o espanyoles Quines (PCE ; altres..)? D'una manera clandestina? Durant quant de temps?
- Militantisme i periodisme ?

Associacions de dones ?

Associacions de dones catalanes ?

Transmissió de la llengua i cultura

- Han tingut fills ?

- (si fills) Com s'en diuen?

-On han nascut i quan ?

- Activitat familiar i educació dels infants
 - Educació compartida o no? Rol de la mare ?
 - Cultura artística? La mateixa pels fills i les filles o no? Perquè ?
 - En què consisteixen les diferències ?
 - Cultura política transmesa o no ? perquè ?
- Reunions rituals familiars, preparació ? realització ? qui fa què? La cuina, la música, les converses, etc..

Llengua :

- Català o francès amb el marit, els fills, perquè ?

Activitats religioses

- Cultura religiosa o no?
- Pràctica religiosa o no ? diferent pels homes i per les dones?
- Comemoracions i festes religioses?
- Transmissió als fills?
- Quin sentit tenen?

Testimonis

- Fotos de les protagonistes
- Fotos del període de l'arribada a França
- Fotos de família
- Fotos relatives a la tradició catalana (cuina, sardana, música, etc..)
- Videos
- Enregistrament de concerts
- Quadres relatius a la Retirada, a l'exili, a la salvaguarda de la cultura catalana.

Enllaços

- Amb família a Espanya, o no ?

Els vostres sentiments

Qüestionari sobre la llengua

Llengua usual de la parella	Llengua Escrita de la parella	Llengua parlada Pares-infants	Llengua Escrita Pares-infants	Llengua parlada Infants-infants	Llengua Escrita infants-infants
-----------------------------	-------------------------------	-------------------------------	-------------------------------	---------------------------------	---------------------------------

			Pare :		
			Mare :		
Llengües parlades als nét-e-s	Llengües escrites als nét-e-s	Llengües parlades infants/nét- e-s	Llengües Escrites infants/nét- e-s	Llengües parlades parella espai públic	Llengües Escrites parella espai públic
Llengües parlades pels infants espai públic	Llengües escrites pels infants espai públic	Llengües Apreses Escola protag	Llengües Apreses Escola Espós-a/ Company- a	Llengües Apreses Escola infants	Llengües Apreses Escola Nét-e-s

Associacions culturals (catalanes o altres)

S'ha inscrit-a a associacions ?

Les activitats a les quals ha participat al si de l'Entitat o els càrrecs que va ocupar amb les dates.

Qui va a Assoc culturals ?	Nom de L'Entitat	Lloc geogr Adreça Adr.electr	Nom del President	Compo sició buró	Nombre Sòci-e-s
protagonista					
Espós-a					

Infants					
Activitats	Cursos cuina	Cursos sardana	Cursos català	Cursos música	Aplecs
protagonista					
Espós-a					
Infants					
Activitats	Diada del llibre	Viatges a Catalunya	Festes	Escrits Butlletí interior	conferències
protagonista					
Espós-a					
Infants					
Activitats	Grup de teatre	Peces jugades títols	Altres		
protagonista					
Espós-a					
Infants					

Associacions de dones

nom	Lloc geogr	Adreça Adr.electr	presidenta	Membr. buró	Nombre Sòcies
Assemblees Generals	Butlletí Interior Períodi	conferències	Activitats	Cursos de	Viatges
Festes	Altres				

Retirada i guerra 39-45

Nom cognom	Per On ?	data	Edat	Com ?	Amb qui
Condicions	Camp/s	Refugi/s	Activitats	Durada	Motiu sortida
CTE/GTE dates	STO dates	Reagrupa ment	Resistènci a	Estatut	Maquisos

Relació amb Catalunya

Vincle amb Cat.	data	durada	lloc	frequència	Amb ?
Viatges a Cat.					
Residència secundària					
família					
amics					
locació					
hostal					
correspondència					
Telèfon					
Correu electrònic					
Tramesa paquets					

2011 - Collection RECERC, Ouvrages de référence - 7

Rosine Guermandi-Mc Ferran

Dones de l'exili republicà, 1939-2005. Relats de vida

Taula de matèries

Page Chapitre

4 Sumari

6 Llista dels sigles emprats

8 1.- Les motivacions

1.1- Les motivacions

1.2- El projecte

1.3- Els límits

11 2.- La problemàtica

11 2.1- El punt sobre les recerques actuals

12 2.2- El concepte de gènere : una eina analítica

13 2.3- La invisibilització i les representacions simbòliques i culturals

15 2.4- La identitat

19 2.5- Les trajectòries sexuades

22 2.6- El fet identitari

25 3.- Elements de metodologia

25 3.1- Organització del treball

30 3.2- La situació

35 3.2- Caracterització dels arxius orals

42 4.- El marc històric

42	4.1- Definició diacrònica: identitat i estatut de les dones <ul style="list-style-type: none">- França, Espanya : Quina educació, per a quina finalitat ?- Els oficis 'femenins'- Les obreres del tèxtil i la qüestió de la qualificació- La o les dicotomies públic/privat, privat/domèstic- La ruptura (segle XIX-inicis del XXè)- La Setmana Tràgica- La Guerra del 14-18, 'una sort' per les dones ?- La Mancomunitat i la Dictadura- La República del 1931 : un període revolucionari per les dones
51	4.2- La Guerra Civil <ul style="list-style-type: none">- Les forces en presència a punt de la Guerra Civil- La Guerra Civil : aspectes polítics i militars- Les dones sota el franquisme
60	4.3- Aproximació sobre l'exili republicà en el Migdia de França <ul style="list-style-type: none">- Dificultats d'estimació de l'exili català- Breu panorama de l'exili republicà en el Migdia de França- Els/les guerrillers/es espanyols en la guerra 39-45
65	4.4.- Els caràcters de l'exili <ul style="list-style-type: none">- Un exili obrer- L'exili català : el rol dels Casals- El rol de les intel.lectuals per la llengua catalana
67	4.5.- Els organismes culturals i polítics <ul style="list-style-type: none">- El Casal Català- La comunicació al Casal abans- La comunicació al Casal avui- La Llar de Germanor- SIA/CNT a França- Motivé-e-s
81	5.- Retrats de dones
81	5.1.- Rosa
89	5.2.- Josefina
97	5.3.- Dolors
106	5.4.- Llúcia
114	5.5.- Remedios

120	5.6.- Hermínia
133	5.7.- Gisèle
140	5.8.- Placer
151	5.9.- Annie
158	5.10.- Caroline
168	5.11.- Marie-Louise
177	5.12.- Hélène

184 6.- Síntesi

184	6.1- La identitat
196	6.2- El fet identitari
200	6.3- Les discriminacions
200	6.4- Els rols sexuals
206	6.5- Conclusions

209 7.- Bibliografia

216 8.- Annexos

217	8.1- Quadre de dades lingüístiques
220	8.2- Model de guia d'entrevista utilitzat
222	8.3- Guia d'entrevista

234 Taula de matèries